

BƏHLUL BƏHCƏT

QAÇAQ NƏBİNİN TARİXİ

VƏSİQƏ VƏ SƏNƏDLƏR ÜZRƏ

«ÇIRAQ» NƏŞRİYYATI
BAKİ – 2011

Mətni hazırlayan və ön sözün müəllifi:
professor İSRAFİL Abbaslı

Elmi redaktoru və naşiri
tarix elmləri namizədi ƏLİAĞA CƏFƏROV

Bəhlul Bəhcət.

Qaçaq Nəbinin tarixi (*vəsiqə və sənədlər üzrə*).

Bakı, «Çıraq», 2011. 288 səh.

Sovet İmperiyasının repressiya qurbanlarından olub islamşunas, tarixşunas, ədəbiyyatşunas və folklorşunas kimi fəaliyyət göstərmiş **Bəhlul Əfəndi Bəhcətin** bu araşdırması ilk dəfədir ki, işıq üzü görür.

Əsərdə Azərbaycan tarixinin bu gün üçün gərəkli sayıla bilən bir sıra məsələlərinə toxunulmuş və Azərbaycan kəndli hərəkatı və onun görkəmli nümayəndələrindən sayılan xalq qəhrəmanı Qaçaq Nəbinin qaçaqcılıq fəaliyyəti arxiv sənədləri və həmin tarixi dövrdə yaşamış canlı şahidlərin xatirələri əsasında yazılmışdır.

Kitab mütəxəssislər və geniş oxucu kütləsinin marağına səbəb ola bilər.

B 4800000000 2011
067

© «Çıraq» nəşriyyatı, 2011.

«QAÇAQ NƏBİ» DASTANI VƏ BƏHLUL BƏHCƏTİN «QAÇAQ NƏBİNİN TARİXİ» ARAŞDIRMASI

«Qaçaq Nəbi» tarixi nəğmələr və el qəhrəmanının adı ilə bağlı xalq içərisində dolaşan rəvayət-əhvalatlar fonunda formalaşmış süjetli hekayətlər toplusudur. «Qaçaq Nəbi» ilə bağlı araşdırmalarda o, həm nəğməli rəvayət-hekayət örnəyi kimi, həm də aşiq rəvayəti – dastan kimi təqdim edilmişdir. Vaxtilə Qaçaq Nəbi haqqında xalq içərisində dolaşan söhbətləri «hekayət və nəğmələr» adlandırın M.H.Təhmasib qeyd edirdi ki, bu kəndli qəhrəmanın şənininə «yüzlərlə nəğmələr» qoşulmuşdur. Tarixi qəhrəmanlar barədə söylənilmiş onlarla bu qəbil şeir və hekayətlər, sözün həqiqi mənasında, epos səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir.”

«Qaçaq Nəbi»nin epos-dastan kimi formalaşmamasının tarixi, ictimai-siyasi səbəblərindən söz açan müəllif belə qənaətə gəlmışdır: «Nəbinin ölümündən iyirmi il sonra Azərbaycan kəndlisinin mübarizə apardığı köhnə rejim tamamilə dağılmışdır”». Məhz bu səbəbdən də «Qaçaq Nəbi»nin dastan kimi formalaşmasına, yayılıb-yaşamasına zəmin yaranmamışdır.

Bu qəbil mülahizələr qismən başqa şəkildə son illərdə aparılmış araşdırmlarda da inkişaf etdirilmişdir. Bununla yanaşı, «Qaçaq Nəbi»ni «folklor yaratmaq» meyli nəticəsində meydana gələn, «folklor poetikasına yad, epik üslubdan çox uzaq, süni dildə yazılmış bir mətn» sayanlar da olmuşdur. K.V.Nərimanoğlunun bu fikirlərini təkzib edən P.Əfəndiyev «Qaçaq Nəbi»ni daha çox dastan kimi xarakterizə etmişdir: «Qaçaq Nəbi» xalq içərisində dastan şəklində yaşayır. «Qaçaq Nəbi» dastanını inkar etmək XIX əsrin əvvəllərində yaranmağa başlayan qaçaq nəgmələri silsiləsini inkar etmək deməkdir. O, («Qaçaq Nəbi» – İ.A.) Azərbaycan dastan ənənələri əsasında formallaşmışdır. XIX əsr, XX əsrin əvvəllərindəki bütün dastanlarımız bu şəkildədir. Biz indi «Koroğlu» üslubunda dastan axtara bilərikmi? Onun da öz dövrü, öz əsri olub».

Qaçaq Nəbi haqqında nəgmə və rəvayətlər XIX əsrin sonlarından etibarən toplanmağa başlamış, «Qafqaz» qəzeti, SMOMPK, XX əsrдə isə «Azərbaycanı öyrənmə yolu» məcmuəsi, «Ədəbiyyat qəzeti», «Azərbaycan kolxozçusu» və s. kimi mətbuat orqanlarında çap olunmuşdur.

Tanınmış dilçi alim Muradxan Cahangirovun ömrünün son illərində bizə təqdim etdiyi və məsələyə aydınlıq gətirilməsi istəyində olduğu bir qəzet məlumatında bildirilir ki, «Qubadlı rayonundan olan müəllim M.Cahangirovun «Qaçaq Nəbi» haqqında olan mahni, şeir, bayatı, nağıl və məlumatları toplamaqdə əsaslı işə girişərək Qaçaq Nəbini görən, tanıyan və onunla qaçaqlıqda iştirak edən qaçaqları axtarış tapmış və onlarla mümkün yerdə və mümkün olmadıqda müəllim və tələbələr arasında müsahibələr aparmış

və nəticədə 220 səhifəlik bir kitab yazaraq idarəmizə göndərmişdir. Bu kitab Nəbi haqqında topladığımız materiallara qiymətli bir əlavə olmuşdur. Kitab Ümumittifaq Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya Filialının Azərbaycan şöbəsinə çap edilmək üçün təqdim edilmişdir». Bu fakt P.Əfəndiyev ilə A.Nəbiyevin diqqətini cəlb etsə də, təəssüf ki, dastanın Muradxan Cahangirova məxsus əlyazması bugündək tapılmamışdır.

«Qaçaq Nəbi»nin 1938, 1941, 1961-ci illər və sonrakı nəşrlərində də bu folklor nümunəsi oxuculara dastan kimi təqdim edilmişdir. Xalq qəhrəmanı haqqında qoşulmuş nəğmə və rəvayətlərin dastanlaşmağa doğru bir təkamül yolu keçdiyini təsdiq edən fikirlər də vardır: «Aşıq məclislərində Qaçaq Nəbi, onun qəhrəmanlıq mübarizəsi, arvadı Həcərin və döyüş yoldaşlarının qaçaqlığı böyük bir məhəbbətlə vəsf edilmiş, el şairləri, xanəndələr Qaçaq Nəbi haqqında oynaq ritmli qəhrəmanlıq nəğmələri, dolğun məzmunlu rəvayətlər yaratmışlar. Zaman keçdikcə bu nümunələr peşəkar ifaçıların repertuarında yeni yaradıcılıq mərhələsi keçib dastanlaşmışdır» (7, 678-679).

Belə bir təkmilləşmə yolu keçən «Qaçaq Nəbi» rəvayət və nəğmələrinin klassik dastanlarımızın (o cümlədən, «Koroğlu» eposunun) quruluşundan fərqlənməsinə baxmayaraq, o, həmişə toplayıcı və naşirlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. O dövrdə «Ədəbiyyat qəzeti»nin 22 avqust 1938-ci il sayında çap olunmuş bir bildirişdə qeyd edilir ki, Qubadlı və Qafan rayonlarına folklor ekspedisiyası göndərılmışdır. Ekspedisiya Qaçaq Nəbi haqqında rəvayətlər top-

lamaqla məşgül olacaqdır. Buradan belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, həmin dövrdə xatırladılan İnstitutda çalışan, folklor örnəklərimizin toplanması və nəşrində misilsiz xidmət göstərmiş Ə.H.Tahirov da məhz bu ekspedisiyanın iştirakçılarından olmuş və bunun nəticəsində müəllifin tərtibi ilə «Qaçaq Nəbi» dastanı oxucuların sərəncamına verilmişdir. Dastandan parçalar, eyni zamanda, «Ədəbiyyat qəzeti»ndə də dərc olunmuşdur.

Ötən yüzilliyin 30-cu illərində Azərbaycan folklor örnəklərinin toplanması və nəşrində xüsusi xidməti olan Ə.H.Tahirov (təəssüf ki, müəllifin yazıya aldığı «Koroğlu» eposu hifz olunmamış, yalnız onun bəzi qolları çap edilmişdir) bir çox həmkarları kimi repressiya qurbanı olmuş və bugündək şəxsiyyəti, folklorşunaslıq fəaliyyəti lazıminca öyrənilməmişdir.

«Qaçaq Nəbi» dastanının Ə.H.Tahirov nəşri iki baxımdan diqqəti çekir: oncə o, adını daşıdığı qəhrəmanın mübarizə apardığı tarixi kəsimə nisbətən yaxın bir dövrdə, ifaçı auditoriyasından – aşıq-söyləyicilərdən toplanmışdır; ikinci isə «Koroğlu» eposu motivləri ilə yaxından səsləşən (xüsusilə nəgmələri) bu toplama-tərtib işi ənənəvi dastan quruluşunda (şəklində) təqdim olunmuşdur. Dastanın sonrakı nəşrlərindən fərqlənən Ə.H.Tahirov variantında Qaçaq Nəbinin öldürülməsi səhnəsi verilməmiş, o, ictimai-siyasi ədalətsizliyə, sosial zülmə, istismara qarşı ardıcıl mübarizə aparan el qəhrəmanı kimi obrazlaşdırılmışdır.

Ə.Axundovun tərtibi ilə nəşr olunmuş «Qaçaq Nəbi» dastanı isə tamamilə sovet ideologiyasının «işığında» qələ-

mə alınmış, bu ictimai-siyasi ovqatın təbliğat mexanizminə çevrilmiş bir dastan – rəvayətlər toplusu kimi təqdim edilmişdir.

Ə.Axundovun nəşrindən fərqli olaraq, Ə.H.Tahirov variantını bir çox tərəfdən tamamlayan özgə bir nəğməli rəvayətlər toplusu isə «Qaçaq Nəbi haqqında xalqın qoşduğu bədii dastan parçaları» adlanır. Onun müəllifi Bəhlul Bəhcətdir.

1885-ci ildə Zəngəzur qəzası Qubadlı rayonunun Dondarlı kəndində doğulan Bəhlul Əfəndi (Bəhcət) 15 mart 1938-ci ildə NKVD üçlüğünün qərarı ilə güllələnmişdir. O, 1934-1937-ci illərdə öncə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında (Azərnəşr), sonra isə Az. RAI-nin Ədəbiyyat bölməsində çalışmışdır. B.Bəhcətin folklor toplayıcısı və naşiri kimi fəaliyyəti də əsasən bu illərə təsadüf etmişdir.

Bəhlul Bəhcətin elmi-ədəbi irsində, xüsusilə nəşr olunmuş əsərləri içərisində hazırda Respublika Milli Arxiv İdarəsi Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində saxlanılan «Qaçaq Nəbinin tarixi» adlı araşdırması əsərinin mahiyəti, məzmunu bugündək naməlum qalmış, elmi ictimaiyyətə çatdırılmamışdır.

B.Bəhcətin yaradıcılığına, elmi-ictimai fəaliyyətinə həsr olunmuş məqalələrdə xatırladılan araştırma barədə ötəri bilgi verilmiş, bugündək əlyazmasını görən, nəzərdən keçirən olmamışdır. Bunu aşağıdakı mülahizələr də sübut etməkdədir.

«Bəhlul Əfəndi Bəhcət» kitabının müəllifi H.Əfəndiyev B.Bəhcətin Qaçaq Nəbi ilə bağlı gördüyü işlər barədə

yazır: «Bəhlul Əfəndi xalq qəhrəmanı Qaçaq Nəbi ilə bağlı hadisələri qələmə almış, onun şə'ninə qosulmuş el nəğmələrini toplamışdır». Əlbəttə, bu fikirlər məlumat xarakteri daşıyır və H.Əfəndiyevin «Qaçaq Nəbinin tarixi» əsəri ilə tanış olmasını təsdiq etmir. Bu qəbil ötəri bilgini E.Şahmar da təkrarlamışdır: «Bəhlul Əfəndi Qaçaq Nəbi ilə bağlı hadisələri də qələmə almış, ona qosulan el nəğmələrini toplamışdır».

B.Bəhcətin oğlu Hacı Nərimanoğlu da atası haqqında yadında qalan bir çox mətləbləri xatırlatmaqla yanaşı, onun Qaçaq Nəbi ilə bağlı fəaliyyətinə də toxunmuşdur. Müəllif yazır: «Ədəbiyyat qəzeti»ndə Qaçaq Nəbi ilə əlaqədar babam (atam – İ.A.) məqalə yazmışdı. Həmin məqalə Akademianın arxivində saxlanılır. Hər dəfə kəndə gələndə Sarı Aşıqdan, Qaçaq Nəbidən bayatılar, mahnilər, qoşmalar toplayıb aparırdım».

Bu ötəri məlumatlara N.Şəmsizadə qismən aydınlıq götirmiştir. O yazır: «Bəhlul Əfəndi xalqımızın qəhrəmanlıq eposu olan «Qaçaq Nəbi» dastanını toplayıb işləyən ilk folklorçularımızdan biri idi. Bu əsər hal-hazırda Respublika Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində saxlanılır».

Aydındır ki, B.Bəhcət heç də N.Şəmsizadənin qeyd etdiyi kimi, «dastanı toplayıb» işləməmiş, əksinə, Qaçaq Nəbi hərəkatının tarixi, onun təkamülü barədə tədqiqat əsəri yazmışdır ki, el qəhrəmanın şə'ninə qosulmuş rəvayət və nəğmələri də bir bölmə kimi araşdırmasına daxil etmişdir.

Bəhlul Bəhcət barədə yazılmış əksər məqalələrdə o, əsasən ədəbiyyatşunas, ədəbiyyat tarixçisi, folklorçu, din

xadimi kimi təqdim edilmişdir. Onun irsi ilə tanışlıq təsdiq edir ki, bütün bunlarla yanaşı, B.Bəhcət həm də islamşunas və tarixçi kimi də fəaliyyət göstərmişdir. «Qaçaq Nəbinin tarixi» əsəri bunu bir daha təsdiq etməkdədir.

Ötən yüzilliyin 20-ci illərinin ədəbi-tənqid ihsini, xüsusilə B.Bəhcət kimi «qırmızı terror» qurbanlarının əsərlərini izləyərkən iki mühüm amil ilə qarşılaşırıq. Onlardan «birincisi budur ki, bu dövrün əsas tənqidçiləri ruhən Şərq-lə bağlı, Şərq təfəkkür tərzi ilə düşünən şəxslər idi. Məsələn, Bəkir Çobanzadə və Əmin Abid 1910-1924-cü illərdə Türkiyədə təhsil almış, ədəbiyyatşunas və tənqidçi kimi İstanbul mühitində formalaşmış, ilk əsərlərini məhz orada yazmışlar». Əlbəttə, bu amil B.Bəhcətin elmi yaradıcılıq fəaliyyəti üçün də xarakterik olmuşdur. Məhz o da öz həmvətənləri kimi öncə İranda – İsfahanda, sonra isə Türkiyədə – İstanbulda ali ruhani təhsili almış, «Məhəmməd peyğəmbərin ailəsinin tarixi» və bir sıra başqa əsərlərini İranda nəşr etdirmişdir.

İkinci cəhət isə 20-30-cu illər (XX əsr) ədəbi-nəzəri fikrinin ümumsovət ədəbiyyatı ilə eyni kontekst təşkil etməsidir. Əslində bu cəhət Bəhlul Bəhcətin elmi fəaliyyəti üçün tamamilə yad bir mövqə olmuşdur. Çünkü o, hər şeydən əvvəl, Zəngəzur qəzasının qazisi kimi sovet hakimiyətinə qarşı cihad elan etmiş bir şəxsiyyət kimi də tanınmışdır.

Bəhlul Bəhcətin «Qaçaq Nəbinin tarixi» araşdırması (vəsiqələr və tarixlər əsasında, ərəb əlifbası ilə əlyazması, 266 səhifə; latın qrafikası ilə makina yazısı, 370 səhifə) el

qəhrəmanının həyatı, qaçaqcılıq fəaliyyəti haqqında dolğun və hərtərəfli tarixi məlumatlarla zəngin bir əsərdir. Tədqiqat işinin bugündək Qaçaq Nəbi ilə bağlı yazılan əsərlərə, söylənilən mülahizələrə bir çox dəyərli bilgilər gətirəcəyini nəzərə alıb, onun bəzi məqamlarını açıqlamağı məqsədyönlü sayıraq.

Əsərin «Qaçaq Nəbi və onun ailə vəziyyəti» bölməsində qeyd olunur ki, Nəbi gənc ikən anası, sonra isə atası vəfat etmişdir. Nəbininancaq özündən kiçik olan qardaşı Mehdi, bacısı Zeynəb, bir də qardaşı oğlu Məcid qalmışdı. B.Bəhcət xatırladır ki, Məcid indi də yaşayır.

Nəbi ata-anasının vəfatından sonra evlənmişdi. Onun aldığı qız (Həcər) Molla Xanəlinin övladı idи. Həcərin qardaşı Məhəmməd Molla Xanəli oğlu da Nəbiyə qoşulub qaçaqcılıq etmişdir. Lakin o, hökumət tərəfindən tutulub on il katorqaya sürgün edilmiş, cəzasını çəkib qayıtmışdır.

«Qaçaq Nəbinin qaçaqlıqdan qabaqkı həyat şəraiti – nökərçilik» adlı bölmə Nəbini yaxşı tanıyan Şamil Soltanovun məlumatı əsasında yazılmışdır. Burada qeyd edilir ki, Nəbi kiçik yaşlarında Zəngəzurun Şinatağ kəndindən olub, sonralar Şuşa şəhərində tacirlilik edən Xacə Hovanes və onun oğlu Boqdana nökərçilik etmişdir. Alverləri müsəlman kəndlərində həyata keçdiyi üçün onlara Nəbi kimi zirək bir şəxs lazımdı ki, yüklərini Şuşa şəhərinə aparsın.

B.Bəhcətin yazdığını görə, Nəbi bundan sonra Şuşa şəhəri ermənilərindən Davud və Xudan adlı qardaşlara, axırıncı dəfə isə Şuşalı Kərbəlayı Fərhad Yüzbaşova nökərçilik etmişdir.

Görünür, məhz bu səbəbə görə də Qaçaq Nəbi hələ gənc yaşlarından ermənilərin psixologiyasını, mənəvi aləmini yaxından müşahidə etmiş, onlara olan barışmaz münasibəti isə dastanın Ə.H.Tahirov variantında, həmçinin B.Bəhcətin əsərində bu və ya digər formada öz əksini tapmışdır.

Nəbinin qaçaqcılıq fəaliyyətinə başlaması ictimai ədalətsizliyə qarşı barışmazlıqdan irəli gəlsə də, onun iki dəfə həbsi bu işə xüsusi təkan vermişdir. B.Bəhcət onun birinci dəfə tutulması (Bu xüsusda şifahi məlumat Nəbini yaxından tanıyan Şamil Soltanov tərəfindən verilmişdir) barədə yazır: «Adətən bütün elat kimi, Mollu kəndinin camaatı da yayı yaylağa köçürmüş. Yaylaqdan qabaq camaat Naxçıvana gedir ki, özləri üçün lazım olan şey-şüy alsın. Qayıdanda karvan bir kəndin yaxınlığında gecələməli olur. Həmin kəndin camaatı Mollu camaatını talamaq üçün onlara hücum edir. Vuruşmada bir nəfər öldürülür. Sonra iki kənd arasında barışq yaranır. Ancaq iş divana düşdüyündən Naxçıvanda məhkəmə olur. Nəbi arxayın olur ki, arada barışq yaranıb, heç bir qorxu yoxdur, ona görə də məhkəmə-yə gedir. Elə burada onu günahkar bilib həbs edirlər. Naxçıvan türməsində yatan Nəbini Şuşa qalasına aparan zaman o, yolda, qolu bağlı olsa da, qaçıb canını qurtarır».

Tarixi araşdırmanın «Nəbinin ikinci dəfə tutulması səbəbləri və qaçaq olması» fəslində xatırladılır ki, çar üsul-idarəsi tərəfindən gücləndirilən sünni-şιə ziddiyyəti ilə bağlı iki kənd arasında dava düşür. Bu vuruşda bir dərviş öldürülür. Nəbi bu hadisələrin səbəbkəarı kimi həbs edilir. Lakin o, bu dəfə də həbsdən qaça bilib kəndlərinə gəlir. Bu

hadisədən sonra Nəbi ilə qardaşı Mehdi qaçaq həyatı yaşayırlar. Həcərin qardaşı Məhəmməd Xanəli oğlunu isə Əliağa tutdurub katorqaya göndərdir.

Abdin Qasımovun şifahi məlumatına söykənən B.Bəhcət qeyd edir ki, Nəbinin qazamatdan qaçmasından qorxuya düşən pristav Əliağa düşünür ki, Nəbi gəlib onu öldürə bilər. Bu səbəbdən Həcəri tutdurub Dondarlı kəndinə götirdir. O, Həcəri hədələyib deyir ki, hərgah Nəbi təslim olmasa, Həcəri qazamata göndərəcəkdir. Sonra isə Həcəri azad edir. Nəbi bundan sonra İrana keçir («Həcərin birinci dəfə tutulması» bölməsi).

«Qaçaq Nəbinin tarixi» əsərindən bəlli olur ki, Zəngəzur mahalının naçalniki Səlimbəy Rüstəmbəyov (Qarabağın nüfuz və iqtidara malik bəylərindən sayılan bu şəxs Nəbi ilə bağlı açıq davalarda aciz qaldığı üçün onun dəstəsi arasına nifaq salan, nəhayət, Şah Hüseynin əli ilə Nəbini aradan götürməyə fitva verənlərdən olmuşdur), onun qardaşı Mehdi bəy Rüstəmbəyov (Nəbi ilə davalarda şəxsən iştirak etmişdir), mahalın nahiyyə pristavları Əliağa bəy Cavanşir, Şəfibəy Fətəlibəyov, Naxçıvan mahal naçalniki Slovenski və onlarla bu kimi çar məmurları ilə yanaşı Gorusun şəhər pristavı Bedrus bəy, Sisyan yaylaqlarının dağbəyi Ginkur bəy (Qrikor – İ.A.) də Qaçaq Nəbinin dəstəsinə qarşı vuruşmuş, onu aradan götürməyə çalışmışlar. B.Bəhcət adları çəkilən son iki şəxs barədə geniş söz açaraq onların öldürülməsinin səbəblərini aşkarlamağa çalışmışdır. Əsərin «Qaçaq Nəbinin Xinzirək kəndinə hücumu və pristav Bedrus (Petros – İ.A.) bəyi öldürməsi» bölməsində deyilir: Xinzirək Gorus qəsəbəsinə yaxın çox

möhkəm bir erməni kəndidir. Bedrus bəy Gorus qəsəbəsinin pristavı idi. O, Nəbinin arvadı Həcəri Gorusa gətirib onu incitmişdi. Bu səbəbdən də Nəbi ondan intiqam almaq qəsdinə durmuşdu.

Bedrus bəy Nəbinin onun haqqında olan niyyətini öyrənmişdi. Buna görə də daima Xinzirək kəndində özünə yaxın saydığı bir keşisin evində daldalanmağa başlamışdır. Keşiş çox ciddiyətlə Bedrus bəyi qoruyurdu.

Nəbi ehtiyatla işə başlayır və Xinzirək kəndinə hücum edir. Onun dəstəsində iyirmi nəfərə kimi qaçaq iştirak edirdi. Qardaşı Mehdi, qohumu Lətif, Telli Qara, Tuzvəli, Mahmud, Dağtomaslı Allahverdi (B.Bəhcət xatırladır ki, Dağtomaslı Allahverdi sağıdır. Ondan başqa Nəbinin yoldaşlarından həyatda qalan yoxdur) və Sofulu Balaklısı, Şahbuzlu Şah Hüseyn və Qoca orada olanlardan idi.

Nəbi Bedrus bəy yaşadığı evi tapıb qəflətən ora hücum edir. Bedrus bəylə ona kömək edən keşiş öldürülür.

Qaçaq Nəbi düşmənlərindən intiqam almaq işində föv-qəladə hünər göstərir, onun Bedrus bəyi öldürməsi xəbəri naçalnikə çatır. Çar məmurları bu hadisədən qorxuya düşür. Naçalnik Səlimbəy hadisə yerinə gəlsə də, Nəbini tapa bilmir, kor-peşman Gorusa qayıdır, böyük dəstə düzəldib Nəbini dağlarda axtarmağa çıxır. Bu kimi tarixi məlumatlar əsərin «Qaçaq Nəbinin Dağbəyi Ginkur (Qrikor – İ.A.) bəyi öldürməsi» fəslində də verilmişdir.

Qaçaq Nəbi başda olmaqla onun silahdaşlarının qəhrəmanlığı, müxtəlif döyüş səhnələri əsərin «Ümumi yoxsulluq və təbəqələşmə mübarizəsi», «Qaçaqlıq və onun ümu-

mi səbəbləri», «Qaçaq Nəbinin Əsəd yüzbaşını öldürməsi», «Qaçaq Nəbinin Xuçmanski Lütfəli bəyi öldürməsi», «Qaçaq Nəbinin Maltəpədə Sarımsaqlı dağında naçalniklə davası və qar tarına düşməsi», «Qaçaq Nəbinin Ərikli dağında üç naçalnik ilə davası, Zəngəzur naçalniki Səlim bəy, Naxçıvan naçalniki Slovenski», «Qaçaq Nəbinin Çətin-dasda davası və yoldaşı Telli Qaranın vurulması», «Qaçaq Nəbinin Qırğız və Kəkilli pirdə davası», «Qazan Papaq oğlu Abışın Güllü pir davasında yaralanması», «Qaçaq Nəbinin Dikpilləkanda naçalnik Səlim bəylə davası», «Qaçaq Nəbinin Kürdlər kəndində davası», «Nəbinin qardaşı Mehdinin Qarçevan kəndində öldürülməsi» adlı bölmələrində hərtərəfli işıqlandırılmış, bu hadisələri törədən ictimai-iqtisadi durum tarixi baxımdan şərh olunmuşdur.

Bəhlul Bəhcət uzun illər davam edən, geniş bir ərazidə yayılan (Zəngəzur, Naxçıvan, Qarabağ, Cənubi Azərbaycan) Qaçaq Nəbinin adı ilə bağlı hərəkatı üç mərhələyə ayırmışdır: «Bu dövrlərdən birincisi onun ibtidai hərəkat dövrü, ikincisi tam inkişaf etmiş və hərəkatın möhkəm, sarılmaz, xarakterik mübarizəsi dövrü, üçüncüüsü də bu hərəkat və fəaliyyətin sönməyə doğru getdiyi dövrdür».

Tarixi sənədlərdən, o cümlədən, Bəhlul Bəhcətin sözügedən əsərindən bəlli olur ki, Nəbini və onun hərəkatını sarsıtməq ona qarşı mübarizə aparan qüvvələr üçün asan başa gəlməmişdir. Bu qüvvələr – yerli hakimiyyətin əlaltıları, rus imperiyası (çarizm) və İran şah üsul-idarəsi idi. Onların gizli yolla əlaqəyə girib tədbirlər planı hazırlamları əsərin «Naçalnik Səlim bəyin Nəbiyə qarşı fitnəkar-

lığı», «Qaçaq Nəbini İranda öldürməsi tədbirləri: Zəngəzur naçalniki Səlim bəy və Naxçıvan naçalniki Slovenski», «Əmir Bahadur Gənc Paşa xan Qaçaq Nəbini öldürmək işində» bölmələrində işıqlandırılmışdır. Maraqlıdır ki, qaçaqcılıq hərəkatının dağılımasına dair tarixi məlumatlar Bəhlul Bəhcətin yazdıqları ilə üst-üstə düşür və biri digərini tamamlayır. İrəvan məhkəmə palatasının mütərcimi Məhəmməd Mirzəyev xatırladır ki, o, dəfələrlə İrəvan qubernatoru və yüksək vəzifəli çar çınovniklərinin İran və Türkiyəyə göndərdikləri rus, fars və türk dillərində olan məktubların tərcüməcisi olmuşdur. O göstərir ki, «çar hökuməti və mülkədarlar üçün Nəbi hərəkatı böyük təhlükə idi. İran və Türkiyə hökuməti öz agentlərini bu ölkələrə göndərmişdi. Onlar İran və Türk xəfiyyəsi ilə birlikdə Nəbinin dəstəsini izləyirdilər. Onların sırasında ordubadlı Paşa bəylə Xosrov bəy Fərəcovu, salmaslı Arzumanyanı, naxçıvanlı Allahverdi bəyi, Kərbəlayi Məhəmmədi, Kərbəlayi Mürsəli, İsgəndər bəyi və b. xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Nəbini öldürəcək, yaxud bu işdə fərqlənəcək şəxslərə çar hakimiyyəti çoxlu pul, qiymətli hədiyyə, yüksək rütbə, medalla təltif olunma vəd etmişdi».

Bəhlul Bəhcət isə Qaçaq Nəbiyə qarşı hazırlanan sui-qəsdin, onun iştirakçılarının şəxsiyyəti barədə yazır: Bahadır xan «Paşa bəy İran şahı Müzəffərəddin şahın lap sahib-nüfuz məmurlarından idi. Hətta Müzəffərəddin şah Avropaya səyahətə gedəndə Paşa bəy də onun yan-yörə adamlarından idi».

«Naçalnik Səlim bəy (Zəngəzur mahal naçalniki – İ.A.) Qaçaq Nəbinin öz yoldaşı Şah Hüseyn vasitəsi ilə öldürtmək istəyirdi. Ancaq bu işi İranda Nəbinin yanında olan Şah Hüseynə bildirmək lazım idi. Səlim bəy bu barədə Naxçıvan naçalniki Slovenskiyə danışmışdı. Slovenski Naxçıvan camaatından olub, İran tərəfdə ticarətlə məşğul olan Məşədi Paşa bəy adlı birini bu işə cəlb etdi.

Məşədi Paşa bəy Naxçıvandan İrana gedərkən Əməldar kərkər adlı mahalda qalıb ticarətə başladı və öz həmvətəni olduğu kimi, Nəbinin yoldaşı olub, onunla daima birlikdə döyüşən Şah Hüseynlə görüşdü, Səlim bəyin, Slovenskinin fikirlərini ona bildirdi. Əlavə etdi ki, hərgah Şah Hüseyin bu işə əncam çəksə, imperator ona qızıl medal verəcək.

Şah Hüseyin bu xüsusda Məşədi Paşa bəylə bir neçə dəfə danışdı. Ancaq nəticədə İran hökumət adamlarından qorxduğunu bildirdi. Şah Hüseyin dedi ki, İran hökumətinin böyükleri bu barədə ona tapşırıq versələr, bu işi əncama yetirər, təkcə naçalniklərin sözü ilə iş görməz, çünkü İran hökumətinin qulluqçuları onu dolaşdırır.

Şah Hüseyin tamamilə aldadılmışdı. Ona həm İran, həm Rusiya hökumətləri yaxşı vədlər vermişdi. Şah Hüseyin Rusiya imperatorundan nişan almaq və İran hökumətindən də mülk alıb xan olmaq istəyirdi».

Daha sonra Bəhlul Bəhcət Qaçaq Nəbinin öldürülməsi səhnəsini şərh edir: «Həcər Nəbi ilə bərabər idi. Ancaq o, Şah Hüseyinin düşdürü xəyanət yolundan xəbərdar ola bilməzdi. Çünkü Şah Hüseynlə əlaqəyə girib onu yoldan

çıxaran Məşədi Paşa daima Nəbinin yanına gedib-gəlir, onlara mehriban dost kimi görünürdü. Məşədi Paşa ilə Şah Hüseyin arasında olan xəyanət fikrindən xəbərdar olmaq Nəbi ilə Həcər üçün çətin idi. Belə xəyanət onların xəyalına gəlməzdi.

Bir gün Məşədi Paşa Nəbi ilə Şah Hüseyni öz evinə qonaq çağırır. Onları gecəyariyadək evində saxlayır.

Şah Hüseyin fürsət vaxtını gözləyirdi. Bu qonaqlıq da həmin vaxta təsadüf edirdi. Gecə evə qayıdarkən Şah Hüseyin yolda Nəbini arxadan vurur. Nəbi oradaca yerə yığılıb ölürlər».

Bəhlul Bəhcət Nəbinin ölüm tarixini belə təqdim edir: «Sabah açıldı. Bu sabah 1896-cı il payızının səhəri idi. Nəbinin qaçaqlıq dövrünün 13-cü, ömrünün isə 46-cı baharı idi».

Tarixi araşdırmlarda isə yazılır ki, 1896-cı il martın 12-də Kərbələdan qayidan Nəbi öz yoldaşları ilə İranla Türkiyənin sərhəddində yerləşən Larin kəndinə düşür. Gecə saat 2 radələrində o, qəflətən çar və İran hakimiyyəti tərəfindən satın alınmış şəxslər tərəfindən öldürülür.

«Qaçaq Nəbinin tarixi» əsərində özünə yer tapan məsələlərdən biri də Həcərin Nəbidən sonrakı həyat yolu barədəki mə'lumatlardır. Son illərdə bəzi mətbuat səhifələrində sensasiya doğuracaq bir hadisə kimi şisirdilən Həcərin guya Nəbidən sonra erməniyə ərə getməsi barədəki fikirlərin mənasız və boş hay-küy olmasına Bəhlul Bəhcətin əsəri real tarixi aydınlıq gətirməkdədir. Müəllif bu barədə yazmışdır: «Həcər Nəbi İranda öldürüldükdən

sonra Nəbinin qohumlarından olan Həmzə adlı bir kişiyə ərə getmişdi və çox zaman Həmzə ilə öz kəndlərində yaşamışdır. Həcərin Nəbidən uşağı olmamışdı. Onun olan uşağı Həmzədən idi». Həmin məsələ araşdırmanın başqa bir səhifəsində də vurğulanmışdır: Nəbinin dəfnindən sonra qohumları tərəfindən Molluya gətirilən Həcər «...bir cavanaugh ərə getdi. Həcər Həmzə ilə Aşağı Mollu kəndində çox yaşadı. Onun Həmzədən bir neçə övladı oldu».

Qaçaq Nəbinin şücaət və igidliyinə yardımçı olan və şəninə onlarla nəğmələr qoşulmuş aparıcı qüvvələrdən sayılan Aynalı tüfənglə, Bozat barədə fikirlər də əsərdə özünə yer tapmışdır. Aynalı barədə deyilir ki, bu silah az əvvəl qurtarmış Rus-Osmanlı müharibəsində iştirak edənlər tərəfindən gətirilmiş Osmanlı tüfəngidir. Bozat isə boz rəngli bir qulan (doğmamış madyan at) idi və Nəbi həmişə bu atla döyüşlərdə olmuşdur.

Bəhlul Bəhcətin «Qaçaq Nəbinin tarixi» əsəri «Qaçaq Nəbi ilə əlaqədar topoqrafik əhəmiyyəti olan çaylar, dağlar, mahallar və adlar bölməsi» (13, 348-370) ilə tamamlanır. Bu hissədə Nəbinin başçılığı ilə qaçaqcılıq hərəkətinin coğrafi arealı çizilmiş, yer-yurd, el-oba adları, real tarixi şəxsiyyətlər barədə ensiklopedik bilgilər verilmişdir.

B.Bəhcətin «Qaçaq Nəbinin tarixi» əsərinin araşdırılması və nəşri Azərbaycan tarixinin, etnoqrafiyası və folklorunun bir sıra problemlərinin aşkarlanmasına yardımçı ola bilər.

Professor İsrafil Abbaslı

Çar səltənəti qanunlarının kəndlilər üzərindəki dəhşətli haqsızlıqlarına etiraz məqsədilə o qanunlara qarşı çıxaraq itaətdən imtina edən kəndlilər çox olmuşdur. Onlardan bəziləri özlərini xalqa tanıtdırmaq imkanına nail olmasalar da, digərləri ən mühüm fəaliyyətləri və üsyançı hərəkətləri ilə özlərini geniş xalq kütləsinə tanıtmışdır. Xalq onların sərgüzəştərini öyrənmiş, onlara nəğmələr qoşmuş, öz sevgi və məhəbbətləri ilə dolu şeirlər yazmış, onların həqiqi tərəfdarlarına rəğbət bəsləmişdir.

Bizim qəhrəmanımız – Qaçaq Nəbi də bu üsyançı kəndlilərin parlaq bir nümayəndəsidir. Biz bu üsyançıların tarixinə xüsusi nəzər salmazdan əvvəl, bu kimi üsyanların tarixi amillərini təhlil etməyi münasib bildik. Əks halda yazmaq istədiklərimiz öz tarixi mahiyyətini itirmiş olardı.

Azadlar ilə «qul», mülkədar ilə «rəiyyət», bir sözlə, zalım ilə məzlam bir-birinə qarşı əbədi bir «antaqonizm» bəsləmişlər. Gah gizli, gah aşkar ardi-arası kəsilməz mübarizə aparmışlar.

Burada böyük və tarixi bir münasibət var ki, ictimai ziddiyyətləri tarixi hadisələrə əsas və bünövrə qoyan dahi Karl Marks böyük manifestini elan edərkən (1847–1848-cu illərdə) bizim tariximizin qəhrəmanı olan Nəbi hərəkatı da məhz bu ziddiyyətlər arasında inkişaf edirdi.

Doğrudan da, əgər biz bu kimi qaçaqlar və qaçaqların üsyançı hərəkətlərini araşdırısaq, heç də təsadüfi olmayan bir çox mühüm və səciyyəvi mahiyyətlərə rast gələrik ki,

əsas etibarilə eyni ziddiyyətlərdən törəmiş olan bir yığın amillərdən başqa bir şey deyildir.

Bizim yazdığınız tarixin dövrü olan 1842–1892-ci illər feodalizmin rəsmən son əsrdə yeni ortaya çıxmış cəmiyyətdə bu mübarizənin əsas sahibləri olan siniflər var idi ki, bunun üçün Karl Marks deyir: «Məhv olmuş feudal cəmiyyətinin dibindən ortaya çıxmış müasir burjuaziya cəmiyyəti sinif ziddiyyətini puç etməmişdir. Bu cəmiyyət yalnız köhnələrin əvəzinə yeni siniflər, yəni zalımlıq şəraiti, yeni mübarizə formaları yaratmışdır».

Aşkardır ki, bu kimi üsyan edərək qaçanların əksəri kəndlilər, həm də yoxsul kəndlilərdir. Yəqin bunlardan çoxlarının qaçmalarının həqiqi səbəbləri çar hökuməti məmurlarının uydurma böhtanları və heç də düzgün olmayan qurama fitnəkarlıqlarının təsiri altında məhv olaraq geniş kütlənin nəzərindən qaçmışdır.

Biz Nəbinin qaçaqlıq səbəbini aydın etməzdən əvvəl onu bir Qaçaq Nəbi kimi meydana çıxaran dövrü və bu dövrdəki çatışmazlıqları, narazılıqları təhlil edərək onun dövrünü öyrənməyə çalışacaqıq.

QAÇAQ NƏBİNİN DÖVRÜ

Nəbinin dövrü deyərkən, onun anadan olduğu 1851-(52)-ci illərdən başlamış qaçaqlıq və üsyançı hərəkata başladığı 1881(83) illəri nəzərdə tuturuq.

Bu illər arasındaki ictimai və siyasi hadisələrin Nəbinin həyat və fəaliyyətinə ciddi təsirlər bağışladığı inkar edilməz bir həqiqətdir və bu səbəbə də o zamanları bir «dövr» olaraq qəbul etdik.

Nəbinin yetişməsinə mühüm təsirlər göstərmış olan bu dövr, demək olar ki, kəndlilərin həyatında ictimai və iqtisadi baxımdan ən mürəkkəb və ən səciyyəvi bir dövrdür.

İddia etdiyimiz bu həqiqəti bütün varlığı ilə aydınlaşdırmaq üçün Nəbinin yaşayıb boy-a-başa çatdığı Qarabağ bölgəsinin o dövrdəki ictimai və idari vəziyyətini dərindən izah etməliyik və bununla bərabər bu izahatımızı daha əlverişli və səmərəli bir halda isbat etmək üçün Qarabağ vilayətilə hər hansı bir şəkildə əlaqəsi olan ölkələrin də vəziyyətini qismən bəyan etməyi lazımlı bildik. Bunun üçün də Azərbaycanın o dövrlərdə olan şəraitindən, xüsusilə də Azərbaycanda olan xanlardan və xanlıqlardan fikrimizi və isbat etmək istədiyimiz mahiyyəti daha ətraflı bir halda aydınlaşdırmaq üçün bəhs edəcəyik.

Aydındır ki, hər dövrdə olduğu kimi, bizim təhlil etmək istədiyimiz dövrün də bütün varlığında onun üzərindəki idarə üsulu təsir etməmiş deyildir və bunun üçün də

Bəhlul Bəhcət

biz ən əvvəl Nəbinin dövründəki idarə və hakimiyyət hal-larının necə və nə üsulda və kimlər tərəfindən icra edildiyini tamamilə göstərməyi lazım bildik.

Bu dövrün müstəsna bir xüsusiyyətə malik olmasına dair sənədlərin mühümlərindən biri də onun da əvvəlki feodal yoluna oxşar və ondan fərqli olmayan bir üsul-idarəyə aid olmasıdır ki, bu mahiyyəti açmaq üçün aşağıdakı bəhsinə açaraq və bu isbatımızı mümkün olduğu qədər misallarla izah edəcəyik.

AZƏRBAYCAN MƏMLƏKƏTİNDE TORPAQ XÜSUSİYYƏTİ OLUBMU?

Bəzi adamlar elə fikrə gəlmışdır ki, Azərbaycanda torpaq xüsusiyyəti olmamış və bu səbəblə də Azərbaycanda feodal üsulunun olduğunu deməkdən çəkinmişdilər. Bu şəxslərin fikirlərinə görə Azərbaycan bir müsəlman ölkəsi olduğu üçün torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət ola bilməzdi. Onların fikrinə görə müsəlman ölkəsində torpaq dövlətə məxsusdur, torpağın xüsusi mülkiyyəti yoxdur, öz əsasında torpaq mülkiyyətinə istinad edən dərəbəyi feodal üsulu da ola bilməzdi.

Bu fikirdə olanların biri də «Azərbaycanın iqtisadi coğrafiyası»nı yazmış olan iqtisadçı Məhəmməd Həsən Baharlıdır. Baharlı Azərbaycanın xanlıq dövründəki torpaq mülkiyyatından bəhs edərək və 1747-ci ildən 1801–28-ci illərə istinadən deyir: «O zaman torpaq münasibəti türklərin ən milli adəti qaydaları və şəriət əsasları ilə təyin edilirdi.

Türklər köçəri həyat keçirdiklərinə görə torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətdən məlumatlı deyildilər, çünkü o zaman ilk vaxtlarda otlaqdan başqa yerləri yox idi.

Həmin torpaqdan bir cəmiyyət, ya qəbilə bir yerdə ictimai bir surətdə istifadə edirdilər.

Türklərin arasında əkinçilik işləri tərəqqi etdikcə və türklər sürətlə köçəri həyatdan oturaq həyata keçdikcə öz milli adətlərini əkin yerlərinə də tətbiq etməyə başladılar. Əkin yerlərindən ümumi ictimai bir surətdə istifadə edilirdi».

Baharlı daha sonra deyir ki, şəriətdə torpaq ancaq imama və müsəlman padşahına məxsusdur və bu surətlə türk-

lər və ümumiyyətlə də müsəlmanlar istifadə etmək şərtilə yerə sahib olarkən **krepostnoya**¹ oxşar bir haqqın nədən ibarət olduğunu bilməzdilər və həm də bilmək onlar üçün qeyri-mümkün idi. Onlarda torpaq məsələsi heç bir çətinlik hasılə gətirməzdi.

Və bundan sonra Baharlı torpağı üç hissəyə bölür ki, *birincisinə* – əhalisi olmayan torpaq, *ikincisinə* – əhalisi olan ümumi torpaq və *üçüncüsünə* – əhalisi olan xalis torpaq deyir.

Yuxarıdan bəri qeyd etdiyimiz Baharlının bu fikri bir çox mühüm cəhətlərinə görə yanlış və əsassızdır.

Birincisi, Azərbaycanda türklər ümumiyyətlə köçəri olmamışlar, bunların mühüm bir əksəriyyəti əkinçiliklə məşğul olan oturaq əhali olmuşdur.

Belə ki, Azərbaycanda çox qədim dövrlərdən qalmış böyük arxlar bu ölkədə yaşamış əhalinin əkinçiliklə nə dərəcədə məşğul olduğunu göstərir və bu kimi arxlardan birisi hətta Əmir Teymur Korqanının dövründən qalmışdır.

Məşhur tarixçi Miraxund öz tarixinin Əmir Teymura həsr edilmiş hissəsində deyir: «..... Əmir Teymur Qarabağ aranında qışlaq etdi, o əsnada Araz çayından on fərsəx uzunluğunda bir arx qazdırdı və bu arxin suyu ilə ziyadə torpaqlar və bağlar, qəsəbələr seyran oldu və bu arxi əhalinin rahat və sükunəti üçün bina və inşa etdi...»

Buradan görünür ki, o zamanlarda belə, əhali əkin üçün, bağlar və bostanlar üçün elə böyük arx qazılmasına ehtiyac hiss edirmiş.

Və Azərbaycanın əksər yerlərində ta qədim zamanlardan qalmış tut bağları əhalinin ipəkçiliklə nə dərəcədə zi-

¹ Təhkimçiliyə

yadə məşğul olduğunu göstərir və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi kitabın müəllifi Baharlı Azərbaycanın hər yerində ipəkçilik sənəti olduğunu yazaraq və bu məşğuliyyətin Azərbaycanda lap qədim zamanlardan olduğunu qeyd edir.

Ariçılıq da Azərbaycan əhalisinin köhnə təsərrüfatlarındandır. Düyü də ta qədim dövrlərdən bəri Azərbaycanda məlum kənd təsərrüfatı cümləsindəndir ki, bu təsərrüfat ilə köçəriliyin heç bir əlaqəsi ola bilməzdi. Bunlardan aydın olur ki, Azərbaycanda türklərin köçəriliyi ümumi deyildir, bəlkə çox mühüm əksəriyyəti oturaq və kənd təsərrüfatı ilə məşğul idilər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz mühüm yanlışlıqlardan biri də Baharlinin, torpaq mülkiyyəti haqqındaki fikridir. Yuxarıda dediyimiz kimi Baharlıya görə torpaq ümumən dövlətə və müsəlman padşahlarına məxsus imiş və xüsusi mülkiyyətdə torpaq yox imiş və i.a.

Rus alımlarından bəziləri Azərbaycanda feodalizmin olmadığını yazırlar və bu kimi adamların istinad etdiyi əsas eynilə yuxarıda qeyd etdiyimiz Baharlinin isbat etmək istədiyi əsasdır ki, bunun doğru olmadığını izah etmək üçün deyirik:

Birinci – müsəlman məmləkətində torpağın dövlətə məxsus olması ümumi deyildir. Bir çox xüsusi maliklər əlində də torpaq olduğu və həm də bu xüsusi maliklərdə olan torpaqların istifadə üçün daha çox yararlı olduqları bütün tarixi əsərlərdən aşkarıdır.

İndi biz tarixi faktlara müraciət etməzdən əvvəl Baharlinin öz yazdığını nəzər salaq. Baharlı torpağı üç qismə böllür və bu üç qismdən birini xalis deyə adlandırır və bu xalis adlı torpağın da xanlar tərəfindən bəylərə bağışlandığını göstərkən bu xalis adlı torpağın nə olduğunu və xüsusi

malik olan bəylərin xüsusi mülkü və bu mülklərdə işləyən əhalinin də o mülkə «rəiyyət» olduğunu unutmuşdur.

Doğrudur, müsəlman ölkəsində torpaq rəsmən dövlətə məxsusdur. Lakin bu rəsmiyyət heç bir dövrdə icra edilməmişdir və dövlət başında hər hansı bir ünvan ilə adlanan hökmədar torpağı istədiyi kimi idarə etmiş və hər kəsə bağışlamışdır və bu hal, ta Abbasi xəlifələr dövründən gözə çarpmaqdadır.

Ərəb tarix yazarlarından ən məşhuru olan İbn Xəldun, bir Məkkə nəslilə xəlifə Harun ər-Rəşid arasındakı hadisəni yazarkən deyir: «Bir gün Harun səfərə çıxdı və Bağdad ətrafında bir çox əkin yerlərinin, bağ və tarlaların olduğunu gördü və bunların kimə məxsus olduğunu soruşdu. Yanındakılar bu əmlakın hamısının Cəfər adlı bir məkkəliyə aid olduğunu və bunun kimi çox yerlərdə əmlak və torpaqlarının olduğunu söylədilər. Harunun qəlbinə bu hadisə təsir etdi. Çünkü Bərməkilərin təsərrüfatlarında olan əmlak bütöv bir dövlətə kifayət edəcək qədərindən də çox idi».

Bundan görünür ki, o dövrdə Bərməki nəslinə mənsub olan və əkin təsərrüfatlarında çox torpaq var imiş və bu torpaqları isə xəlifələr bağışlamışdır.

Ərəb alimlərindən biri Bağdad ətrafında birinin ildə bir milyon dirhəm mədaxili olan əmlakı olduğunu yazmışdır.

Və bütün dövrlərdə bir çox xəlifələrin, sultanların və əmirlərin istədikləri şairlərə və mədhiyyə qəsidələri yanzanlara qiymətli əmlak və torpaqlar bağışladıqları da məlumudur.

Səlcuq sultanlarından Məksahın məşhur vəziri öz doslu məşhur şair Ömrə Xəyyama məhsuldar bir kənd torpağını bağışladığını və şair Xəyyamın da o torpağın gəlirindən istifadə etdiyini bilənlər çox azdır.

Bizim göstərdiyimiz bu bəxşeyişlər **iqta** deyilən şeydən fərqlidir, çünkü iqta yalnız icarədir ki, müəyyən hissəsi xəzinəyə çatırdı. Müsəlman ölkəsində torpağın dövlətə məxsus olması ümumi olmadığı halı, müsəlman ölkələrində mövcud olan «**vəqf**» torpaqlarında da aşkar olur.

Məhz bu kimi «vəqf»ə aid olan və hazır olan torpaqlar, o torpaqları vəqf edən adamın xas mülki olmása idi, əlbəttə ki, vəqf edilə bilməzdi. Vəqf torpaqları ya bir məscid və mədrəsəyə, yaxud bir şəxsin istifadəsinə aid idi. Misirdə, Hicatda, Şam və İraqda, İran və başqa ölkələrdə bu kimi torpaqlar çox olmuşdur və bunların bütün varidatı xüsusi «yerlərə» sərf edilirdi.

Məsələn, Misir və İranda indiki halda belə, bir çox əhali «vəqf» torpaqlarında çalışır və məhsulun az hissəsinə sahib olur.

Bəzən bu kimi vəqf torpaqları hökmdar olan şəxs özü bəxş etmişdir və bu kimi bəxşiyəldən aşkar olur ki, torpaq dövlətə deyil, bəlkə dövlətə sahib olan hər hansı bir şəxsə aid olmuş və bu hökmdar o torpağı istədiyi kimi idarə edir və kimə istəyirsə, verirdi.

Bu kimi hallar qabaqlarda mövcud olduğu bəyan etdikimiz «vəqfiyyə» torpaqlarından bəllidir.

Son zamanlarda isə yenə belə «vəqfə»yə bir çox misallar göstərmək mümkündür və bu kimi misallar torpağın hər hansı bir xüsusi mülkiyyətə aid olmasını göstərmək üçün kifayətdir.

Müsəlman ölkələrinin bir çox hissələrindən yuxarıda misallar götirdik, indi Osmanlı dövləti qanununda torpağın nə vəziyyət içərisində istifadə edilməsindən misal olaraq bir sənəd nəql etməyi lazımlı bilirik:

Dövlət arxivində mühafizə edilməkdə olan aktlar arasında hicri 1016-cı ildə, yəni 1897-ci ildə Osmanlı sultanlarından birinin (hansı olduğu yazılmamışdır) Zaxori hakimi Əli Soltana yazdığı bir fərmanın surəti vardır.

Fərmandada yazılır: «Əli Soltan Zaxori. Siz mənim dövlət və səltənətim xidmətində can və dildən çalışdığınıizi sübuta yetdiyinizə görə qəryəyi-meşə bağını, Qax və Zirəni, Qomu və Ləkəti, Alagəzi ocaqlıq olaraq nəsilbənəsil sizə əta və ehsan etdim.»

1607-ci nömrədə mühafizə olunan bu akt sənədindən aşkar olur ki, Osmanlı sultanları istədikləri adamlara torpaq və kəndlər ehsan edirmişlər və bu kimi ehsan edilmiş kəndlər nəsildən nəsilə həmin adamın, yəni torpaq aristokratiyasının ixtiyarında olurdu. Bu kəndlərin əhalisi isə həmin torpaq ilə bərabər «ocaqlıq» verilən mülkədarın ixtiyarına keçirdi və eyni torpaqda ixtiyar və hüquqsuz olaraq yaşayır və mülkədar üçün işləyirdi.

İran dövlətinin indiki halından bəhs etməyə dəyməz, çünki Qacar sülaləsi dövründən bəri İran dövlət quruluşunun tam mənasılı bir torpaq hakimiyyətinə istinad etdiyi və torpaq feodalizmin nə dərəcə vasitə və hökmran olduğu hamiya aydındır.

Qacar sülaləsindən qabaqlarda, məsələn Səfəvilər dövründə yenə torpaq mülkiyyəti olmuşdur. Buna misal olaraq şah Təhmasib tərəfindən torpaq ehsan edilməsini göstərmək olar.

Belə bir fərmani Səfəvi padşahlarından olan şah Təhmasib möhürləmişdir. Bu fərman Qarabağ vilayətindən sabiq Zəngəzur qəzasında haliya tərbiyəçi olan bir şeyxə verilmişdir. Fərmandada bir neçə qitə və o cümlədən, Zeyvə

kəndinin həmin şeyxə bəxş edildiyi bəyan edilmişdi. Şeyxin adı «Şeyx Veyiz» kimi qeyd edilir, qəbri həmin bəxşis edilmiş Məzrədədir.

Bunu yalnız bir misal olaraq qeyd etdim, yoxsa Səfəvi dövləti hökmdarlarının bu kimi torpaq bəxş edən «fərman»ları hədsiz hesabsızdır.

Nadir şah Əfşarın dövründə isə bu hal daha da maraqlı olmuşdur. Nadir şah istədiyi adamlarına torpaq və mülk bağışlamaqda çox səxavətli olmuşdur. Buna bir şahid olaraq onun bir fərمانını qeyd etmək lazımdır. Farsca yazılmış bu fərmani mən şəxsən oxumuşam, fərman o zaman Nadir şahın sərkərdələrindən biri olan Fətəli xan Çərxçibaşıya verilmişdir. Fərmanın məzmunundan aşkar olur ki, Nadir şah Staypanı, Püsyani, Bərgüşadı və Qapanatı Fətəli xan Çərxçibaşıya «at arpası» olaraq vermişdir.

Fətəli xan Çərxçibaşıya «at arpası» müqabilində verilən bu yerlər Qarabağda sabiq Zəngəzur qəzasının bütün hissələri, Sisyan, Zəngəzurda Qara Kilsə rayonunun bütün torpağı aiddir. Bu Sisyan Şura Azərbaycanında Qubadlı və Laçın rayonlarının əhalisinin yaşadığı hissəsidir. Bərgüşad Qubadlı rayonu içərisindən axmaqdə olan böyük Bərgüşad çayı boyunca yaşıyan türk kəndlərinin yerləridir. Qapanat isə məşhur mis mədəni ətrafindakı yerlərdir. Bu qədər böyük yerlər yalnız «at arpası» olaraq bir şəxsə bəxş ediləndə torpaq bağışlanmasıının nə dərəcədə asan olduğu və bu qədər torpaq məzrələrinin və bunlarda yaşıyan minlərlə kənd əhalisinin tale və müqəddəratı heç də əhəmiyyətə alınmaz bir halda olur.

Nadir şahın əmlak və torpaqlar bəxş etdiyi hadisələr haqq-hesaba gəlməz bir miqdardadır. Başqa bir misal

göstərim ki, məsələ daha aydın olsun: Nadir şahın tarixini yazan məşhur Mirzə Mehdi xan yazır ki, şah Qars müharıbəsindən qayıdarkən Gürcüstan valisi Teymurun Mirzə ilə görüşmüştür. Teymurun Mirzə Gürcüstan valiliyinə nə dərəcədə layiq və haqlı olsa da, Əli Mirzə islam təriqətini qəbul etdiyi cəhətdən və qardaşı Əhməd Mirzə (bu adlar sonradan qoyulmuşdur) Osman paşasının müharibəsində öldürülüyü səbəbindən şah Əli Mirzəni Gürcüstana vali təyin etdi, Kartlı və Kaxetiyanı da ona bəxşış etdi. Biz bu məsələdən aşağıda bəhs edəcəyik, ancaq aşağıdakı bəhsimiz xanların zühurə çıxması barəsində olacaq. İndi isə yalnız torpaq və əmlak «hədiyyə»sindən bəhs edirik ki, bu hadisə də bizim fikrimizi isbat etməyə yararlıdır.

Yuxarıdakı sənəddən aydın olur ki, Nadir şah Kartlı və Kaxetiya kimi Gürcüstanın ən məhsuldar və qiymətli torpaqlarını onun işinə yarayan Əli Mirzəyə vermişdir və bunun kimi daha bir çox yerlər bəxş etmişdir ki, bu da torpağın xüsusi «sahiblər»ə və «məlik»lərə keçdiyini göstərir və bu əmlakın tərkibində yaşayan əhali də o əmlaka sahib olan şəxsin ixtiyarında olmaya bilməzdi. Belə şəraitə düşər olan xalq torpaqları tərk edib başqa yerə köçə bilməzdilər, iqtisadi vəziyyət o xalqı torpağa çox möhkəm bağlamışdı. Torpaqdan ayrılmak kəndlilər üçün tamamilə məhv olmaq demək idi. Bundan başqa, yeni bir yaşayış yeri tapmaq çox çətin idi, xüsusilə «malik»lərə keçməmiş yer və məkan nadir və hətta heç yox idi.

Bütün buraya qədər qeyd etdiklərimiz müsəlman məmələkətində torpağın təkcə dövlətə aid olması deyil, bəlkə xüsusi «malik»lər əlində də torpaqların mühüm və yararlı hissələri olduğunu isbat etməyə kifayətdir. Əgər

torpaq xüsusi «malik»lər əlindədirse, bu, xüsusi «mülkiyyət» deməkdir. Bu kimi xüsusi «mülkiyyət» şəraitindəki torpağa məcburi bağlı olan xalq da o torpaqda çalışan «rəsiyyət»dən başqa bir şey deyildir və bir torpağın «rəsiyyət»i ilə mülkədarı arasında cari olan üsul və şərait «dərəbəyi üsulu» olmaqdan başqa nə ola bilərdi?

XANLIĞIN ZÜHURU

Xanlar və xanlıqların ortaya çıxmasının ümum Azərbaycanda, xüsusilə, bizim təhlil etmək istədiyimiz Qaçaq Nəbinin yaşamış olduğu Qarabağda ictimai və siyasi vəziyyətə böyük təsirləri olmuşdur. Xüsusən, bu hadisədən ən çox və ciddi təsirə düçər olan kəndlilər olmuşdur.

Biz xanların zühuru hadisəsini cəmiyyət şəraitində xüsusi olaraq kəndlilərin siyasi və iqtisadi vəziyyətlərindəki təsirlə əlaqəli olduğunu bildiyimizə görə o hadisədən bəhs etməyi lazımlı bilirik. Bunu dərin və nəticə etibarilə olduqca mürəkkəb bir halda müşahidə edirik.

O günlərdə Cənubi Qafqaza hücum və işgala başlamış rus çarları öz zəbt və işgallarını möhkəmləndirib dərinləşdirmək üçün yerli «köməkçi»lərə ehtiyac hiss edirdi. Bu yerli «köməkçi»lər vasitəsilə çarın və çarlığın götirdiyi zülm və əsarətə qarşı üsyən edən kəndlilərin hərəkatını boğacaq və öz siyassətini yeridəcəkdir. Və bu məqsəd üçün çar ordusu Cənubi Qafqaza ayaq qoyduğu vaxtlardan etibarən dərəbəyi bir ixtiyar qazanmış olan bir çox «törəmə»ləri qızışdırıb kəndlilərin üstünə salırdı və bütün kəndlilərin hüquq və ixtiyarını onlara həvalə edirdi.

Dövlət arxivində çar hökuməti aktları arasında bir sənəd var. 412 nömrəli bu akt, polkovnik Mıqlaşevski tərəfindən 22 aprel 1830-cu ildə Zaqafqaziya canişin və sərdarı general Paskeviçə göndərilən bir raportun surətidir. Bu raportunda Mıqlaşevski deyir: «Qarabağ vilayəti xanın ixtiyarında olanda kəndliləri xan tərəfindən göndərilən naiblər, dargalar və yüzbaşılar idarə edirdilər. Bunlar kəndlilərin evində qonaq olur (bu qonaqlıqlar növbə ilə onların kəndlilərinin evində təkrar edilirdi) və evlənmək istəyən

kəndlilərdən «toy payı» alırdılar. Kəndliləri pul və ya əmlak ilə cərimə edirdilər və xanın gəlir hissəsini ərzaq və ya rəncbərin hər hansı zəhmət məhsulundan toplayırdılar.

Göstərdiyimiz bu sənədin məzmunundan məlum olur ki, o dövrdə kəndlilər tamamilə xanın məmurlarının ixtiyarında imişlər.

Bəs bu xanlar nə səbəbdən və nə zaman meydana çıxmışdır?

Bu sualın doğru cavabını araya çıxarmaq üçün Azərbaycanın özündən bəhs edən bütün tarixi faktları bir-bir fikrimizdən keçirməliyik.

Burasını da qeyd etmək lazımdır ki, heç bir ölkə Azərbaycan qədər misli görünməmiş tarixi hadisə və vaqelərinin mürəkkəb və müxtəlif hallarına rast gəlməmişdir və heç bir məmləkət Azərbaycan qədər ayrı-ayrı cahangirlərin işgalina uğramamışdır. Onun coğrafi mövqeyi, ticari əhəmiyyəti və tarixə malik olması bu işgal hallarına əsas olmuşdur.

Azərbaycanın hər hansı bir tarixi hadisəsi barəsində yazmaq bizim indiki məqsədimizdən kənardır. Məqsədimiz yalnız xanların zühura gəlməsinə səbəb olan halları və onların hansı dövrdə və nə səbəbdən ortaya çıxdıqlarını aydınlaşdırmaqdır.

Xilafət ordusundan tutmuş Səlcuqilər, Qəznəvilər, Atabaylər dövrlərində Azərbaycanda çoxlu sayıda hakimlər olmuşdur. Lakin bu hakimlər heç bir zaman daimi və irsi huquqa malik olmamışdır və bu kimi hakimlər, ümumiyyətlə hökmdarların ən yaxın adamlarından və bəzən də sərdarlarından təyin olunmuşdular.

Hətta Əmir Teymur Korkaninin istilası dövründə də yerli «xan»lardan bir nişanə olmamışdır.

Yuxarıda göstərdiyimiz tarixçi Mirxand yenə Əmir Teymurun tarixini yazarkən deyir: «... Sahibqıran... Əmir Teymur Korkan Şirvanı fəth etdikdən sonra Gürcüstana yürüş edib oranı zəbt etdi, bundan sonra Qarabağa qayıtdı və aranda qışladı və orada Bulqan şəhərini binə etdi və bu şəhərdə məscid və hamamlar inşa etdirdi və oğlu Ömər Şeyxi Türküstandan dəvət edib bu ölkəyə hakim təyin etdi, özü isə İrana getdi».

Yenə həmin tarixdə Əmir Teymurun ikinci dəfə Şirvana gəldiyini yazarkən Mirxand deyir: «... Bu əsnada Şirvan ölkəsinin valisi və əzəmət cəlal və xandanın başqa dövlətlərdən qədəri etibarilə sahib şövkət olan Şeyx İbrahim böyük peşkəşlərlə əmirin xidmətinə gəldi və təslim oldu. Şeyx İbrahimin bu ehtiram və xidmətini görən Əmir Teymur ona çox iltifat etdi və Şirvan və Şamaxı ölkələrini ta Elbrus dağı zirvəsinədək onun ixtiyarına verdi.»

Buradan məlum olur ki, Əmir Teymurun istər birinci, istərsə də ikinci və üçüncü Şirvan və ümumiyyətlə, Azərbaycan səfərində bu məmləkətlərdə onun qarşısına çıxan bir hökmdar, ya hakim olmamışdır, yalnız Şirvan hakimi Şeyx İbrahim çıxmışdır ki, bu da bir hökmdar idi.

Səfəvi dövləti dövründə isə vəziyyət dəyişməyə başlamışdı. Əmir Teymurdan iki yüz il sonra meydana çıxan bu sülalə zamanında bir para zümrələr və xalq arasında müxtəlif təbəqələr əmələ gəlməyə başlamışdı.

Məsələn, seyidləri xüsusi fərman «şəcərə»lərlə xalqdan ayırmaq və dərvişçilik sahəsini zühura çıxarmaq, bir dövlət başçısı və Azərbaycanın hökmdarı olan şair, sufi filosof və həm də qəhrəman Şah İsmayılin dövründə olmuşdur.

Bizim axtardığımız xanlığın zühuru isə Şah Abbas zamanında ortaya çıxmış və bu sahədə də ən birinci olmuşdur.

«Gülüstani-İrəm» adlı Şirvan tarixini yazan Abbasqulu ağa Bakıxanov gürcü knyazı Aleksandrın Şah Abbasın hüzuruna gəldiyindən bəhs edərək deyir: «Gürcüstan knyazı Aleksandr öz oğlu Konstantin ilə İran padşahı şah Abbasın xidmətinə gəlmişdir. Knyaz Aleksandr şah tərəfindən hörmət və iltifat görəndən sonra şah ona və oğlu Konstantinə xanlıq rütbəsini mərhəmət buyurmuş və geri – Gürcüstana göndərmişdi. Knyaz Aleksandr bunun əvəzin-də Şirvani İran şahı üçün zəbt edəcəyini vəd etmişdi. Lakin vədəsinə əməl etmədiyi üçün şahın qəzəbinə düşər olmuş və öz oğlu Konstantin tərəfindən öldürülmüşdü.»

Rəşid İsmayılov da Aleksandrın şah Abbas tərəfindən xanlıq rütbəsinə nail olduğunu və sonra oğlu Konstantinin onu öldürərək Şirvana hakim təyin edildiyini yazar.

Biz Nəbinin dövrünü aydınlaşdırmaq üçün o dövrdəki hakim zümrələri öyrənməyi lazımlıq bilirik. Bununla əlaqədar Qarabağ xanlarını öz təsirləri münasibətilə tanıtma-liyiq, ta ki, gələcəkdə qeyd edəcəyimiz bəhslərdə qaranlıq səhifələr qalmasın.

Bir az əvvəl Şah İsmayııl Səfəvinin Azərbaycanı tutduğunu bəyan edərkən İranın Kirmanşah ərazisindən bir sıra türk oymaqlarını Azərbaycana köçürməyini və o cümlədən, Cavanşir tayfasının da öz başçıları Əli bəy ilə Şirvan tərəfinə gəldiyini qeyd etmişdik.

Məşhur tarixçi Mirxand, Şah İsmayııl Səfəvinin tarixini yazarkən deyir: «... Şah Şirvani fəth etdi. Şirvan hakimi şeyx Şah qaçıdı. Onun dalınca Xələf bəyi göndərdi. Bu əhvalatı eşidən Şeyx şah gəmilərə minib Gildən tərəfə

qaçdı, bundan sonra şah Bakı qalasını fəth etdi. Onun uca divarlarını uçurtdı və bir çox qəsrlər saldırdı və ölülərin sümüklərini çıxartdırdı və atəşdə yandırdı və bu hərəkətə babası Şeyx Cüneydin intiqamını aldı və bundan sonra rahat Gülüstan qalası üzərinə yürüş etdi. Şirvan xalqının bir çox hissəsi bu qalada siğınacaq tapmışdır. Bu əsnada Axundzadənin Naxçıvan üzərinə hücum etmək xəbərini eşidib o tərəfə hərəkət etdi və çərkəz və ləzgilər tərəfindən olan basqınları dəf etmək üçün Kirmanşah ərazisindən bir çox Elati, Dərbənd və Gülüstan ərazisinə köçürməyə imkan tapdı (Gülüstan qalası indiki Qubanın yerində idi)».

«Gülüsiani-İrəm» adlı tarix yazan Hacı Abbasqulu Ağa Bakıxanov da öz tarixində Şah İsmayılov və Şah Abbasın İran ərazisindən bir çox əhalini Şirvan tərəflərə köçürdüklərindən bəhs edir.

Azərbaycanın son dövrlərinə aid müxtəsər tarix kitabı - ni yazan Rəşid İsmayılov da Şah İsmayılin İran məmləkətində sakin olan bir neçə türk dillli tayfaları Şirvan tərəfinə köçürdüyüünü qeyd edir.

Və bunların, yəni Bakıxanovun və Rəşid İsmayılovun hər ikisinin də göstərdiklərinə görə o köçürünlən Elat camaati içində Cavanşir oymağı da var idi ki, bunların da başçısı Əli bəy adlı bir şəxs idi.

Bundan sonra Əli bəyin Şirvana Şah Abbas tərəfindən müvəqqəti olaraq hakim təyin olunduğu barəsində yenə Azərbaycan tarixində Rəşid İsmayılov tərəfindən əlavə məlumat vardır.

Bir müddət keçdikdən sonra, ikinci Şah Təhmasib dövründə, Şirvana Əlqas Mirzə hakim olur və Əlqas Mirzə ilə Şah Təhmasibin arası dəyir və bundan sonra hakimiyyətdən uzaqlaşdırılır və bu hadisələrlə əlaqədar olaraq Əli bəy Şirvandan qaçır və gizli yerlərdə yaşayır.

«Gülüstani-İrəm» tarixinin müəllifi Bakıxanovun yazdığını görə Əli bəy Şəki və Car tərəflərinə qaçıր və Səfəvi dövlətinin süqutuna qədər orada gizli yaşayır.

Qarabağın tarixini yazan Mirzə Adığözəl bəy bu barədə yazır: «... Bakıxan nəslindən olan Cavanşir elinin rəisi Əli Pənah bəy elin bütün varidatına hakim idi. Lakin bir para qəddar hakimlərin hərəkətlərinə tabe olmayıb öz adamlarının bir neçəsi ilə Gürcüstan tərəflərinə getdi, orada da Nadir Şah Əfşarin zühuruna qədər qaldı. Bundan sonra Əli bəy vəfat etdi. Oğlu Pənahəli bəy atasının yerinə keçdi və Qarabağa – öz eli olan Cavanşir tayfasının yanına qayıdırıb eli topladı və Şahbulaq adlı yerdə birinci dəfə olaraq özünə yurd saldı və Qarabağ mahalında şan-şöhrət qazandı və get-gedə qüvvəsi artdı. Bu əsnada Qarabağa gələn Nadir şah, Pənah bəyin artmış olan şöhrətini eşidib onu hüzuruna çağırıldı. Onu eşikağası vəzifəsinə təyin etdi və Pənah bəyə xanlıq rütbəsi verib öz xidmətində saxladı. Bir müddətdən sonra Pənah xan əlində çomaq tutaraq eşikağası vəzifəsini icra etməyi özünə layiq bilməyib Nadir şahın hüzurundan qaçırdı və şahın əmrindən çıxdı.

Nadir şah bütün ətrafa adam göndərib Pənah xanın tutularaq onun hüzuruna gətirilməsini əmr etdi.»

Mirzə Adığözəlin yuxarıda ixtisarla yazdığımız sözlərindən aydın olur ki, Cavanşir oymağının başçısı Əli bəy vəfat etdikdən sonra onun oğlu Pənah bəy Cavanşir elinə rəis olub və hətta, getdikcə qüvvət və şöhrət qazanmışdır. Elə bu səbəbdən də Nadir şah tərəfindən xanlıq rütbəsinə bərabər olan eşikağası vəzifəsinə nail olmuşdur.

Pənah xan bir müddət Nadir şahın eşikağası vəzifəsində qaldıqdan sonra bu kimi vəzifəni özünə layiq hesab etmədiyi üçün Nadir şahdan qaçmış və eşikağası vəzifəsini

qoyub getmişsə də, xanlığı özü ilə aparmışdır ki, Qarabağ xanlığının əsası də bununla qoyulmuşdur.

İndilik bəhsimiz Əli bəyin və ya onun oğlu Pənah bəyin tamamilə tarixini qeyd etmək deyildir. Lakin bir az sonra yeri gəldikcə yenə ondan bəhs edib, Pənah xanın necə xan olduğu barədə də məlumat verəcəyik. İndi isə Səfəvi dövlətinin son dövrünü bəyan etməliyik.

Səfəvi dövlətinin sonuncu şahı olan II Şah Təhmasib dövründə dövlət üsulu tamamilə pozulmuş bir halda idi. Nizam-intizamdan əsər yox idi. Ətraf ölkələrdəki hakimlər mərkəzi tanımaz bir hala gəlmişdi. Üstəlik, mərkəzi hökuməti əfqanlar işğal etmişdilər. Ölkələrdə hərc-mərclik hökm süründü. Bu vəziyyətdən istifadə edərək bir çox adamlar özlerini ayrı-ayrı ölkələrə hakim elan etmişdilər.

Nadir şah Əfşar belə bir vəziyyətdə ortaya çıxdı. Nadir şah İranı hərc-mərclikdən xilas etməklə Səfəvi dövlətinin yerində özünü şah elan etdi.

Nadir şah Azərbaycana gəldikdə özlerini müstəqil elan etmiş tərəkəmələrlə birdən-birə pis rəftar etmədi, onları özünə tabe etmək üçün vasitələr tərtib etdi. Bu vasitələrdən ən mühüm və əlverişlisi elə adamların nüfuzunu təsdiq etmək və onlara rütbələr vermək idi.

Nadir şahın tarixini tamamilə yazmış olan məşhur Mirzə Mehdi xan yazır: «Nadir şah Qarsdan qayıdarkən Tiflisə hücum etdi. Gürcüstanın valisi Mirzə Vəli idi və o, nə qədər layiq və ləyaqətli olsa da, Əli Mirzə islam təriqətini qəbul etdiyi üçün və qardaşı Əhməd Mirzə (bu adlar sonradan qoyulmadır) Osman paşanın müharibəsində öldürüldününə görə, Gürcüstana vali təyin edib Kartli və Kaxetiya mülkünü də ona bəxş edib əlavə olaraq Əli Mirzəyə xanlıq ləqəbini əta və mərhəmət buyurdu».

Və bəzən bu xanlıq rütbəsini heç bir hökmdarlıq səlahiyyəti olmayanlara da vermişdir. Məsələn, Nadir şah öldürdükdən sonra onun sərdarlarından olan Fətəli xan Əfşar aralıqda olan ixtilaf və hərc-mərclikdən istifadə edərək başına bir dəstə toplayıb Qarabağa gəlmış və bir para adam-lara xanlıq verməyə başlamışdır.

Bu barədə «Gülüstani-İrəm»in müəllifi Abbasqulu ağa Bakıxanov yazır: «Fətəli xan Əfşarı Qarabağa gəldikdə İlisu Soltani Məlik Əli onun yanına gedib Şəki xanlığını ondan xahiş etmişdisə də, Fətəli xan Əfşar Şəki xanlığını Məlik Əliyə verməyib, şəkili Hüseyn xana vermişdi.

Bu hadisəni Şəki xanlarının müxtəsər tarixini yazmış olan şəkili Abdul Lətif Əfəndi də müfəssəl deyir. Onun yazdığını görə: «Çələbi xanın oğlu Həsənağanın oğlu Hüseyn cavan oğlan imiş. Məhəmməd xan Həsənağanı öldürdükdən sonra Hüseyn qaçıb Şirvanda gizlənibmiş. Fətəli xan Əfşar Qarabağda olan zaman İlisu hakimi Məlik Əli onun hüzuruna gedib Şəki xanlığını xahiş edir, lakin Fətəli xan Əfşar Şəki camaatının istəyi ilə Hüseynə xanlıq verib Şəkiyə qaytarır».

Nadir şahdan sonra İranda qırx ilədək hakimiyyətdə olmuş Kərim xan Zəndi də xanlıq verməkdə səxavətini əsirgəməmişdir. Bu halı tariximiz qeyd edir.

«Gülüstani-İrəm» müəllifi Bakıxanov o tarixdən yazır: «... Fətəli xan Əfşar Qarabağa gəlmış, Pənah xan isə ona tabe olmaq istəməmişdir. Bu əsnada Fətəli xan hiylə ilə Pənah xanın oğlu İbrahimxəlil ağanı qonaq sifətilə hüzuruna çağırtdırır və İrana aparır. Bu məsələni bilən Kərim xan Zəndi Fətəli xan ilə müharibə edib onu öldürür və İbrahimxəlil ağanı xilas edir, ona xanlıq rütbəsi verib atası Pənah xanın yanına göndərir.»

Qarabağ xanlarının müxtəsər tarixini yazan Mirzə Adıgözəl bu hadisə barədə öz kitabında belə yazar: «Fətəli xan Qarabağa gəldikdə Pənah xan onunla görüşməkdən imtina etdi və onu Şuşaya daxil olmaqdan qaytardı. Fətəli xan şirin dillə Pənah xanı aldatdı. Oğlu İbrahimxəlil ağanı qonaqlıq bəhanəsilə yanına çağırıb özü ilə İrana aparmışdı. Bu əsnada Kərim xan Zəndi Fətəli xanın üstünə qoşun yeridib onu qətl edib və İbrahimxəlil ağanı xilas edib və atası Pənah xanı da qonaq çağırıb çox mehribanlıq göstərmişdi. Bundan sonra Pənah xan İranda vəfat edib. Kərim xan Zəndi İbrahimxəlil ağaya xanlıq verib Qarabağa qaytarmışdı.»

Bu «xan» olma hali elə də olmuşdur ki, hər hansı bir şəxsin özünü zor ilə ortaya salmasılə əmələ gəlmişdir.

Şəki xanlarının müxtəsər tarixini yazan şəkili Abdul Lətif Əfəndi bu hala dair yazar: «Əlican ki bir neçə arxadönnəində dərviş Məhəmməd xana qohumluğu çatardı, iki oğlu vardı. Bunlardan biri Qurban, o biri isə Əhməd idi. Qurbanın bir oğlu olur, adını Çələbi qoyurlar. Əhmədin də bir oğlu var idi, adına Şıxəli deyirdilər. Məliknəcəf Şəkidə xan olan zaman Çələbinin çox mal-dövləti, el arasında hörməti və sikkəsi var idi...»

Həmin bu Çələbi adlı adam Şəkidə bir «sünnü və şιء» məsələsi ortaya atır və Şəkidə «sünnü»lərin vəkili olur və bir az sonra Nadir şah ilə arası açılır, şaha qarşı üsyən edir və «Gələrsən görərsən» qalasını sığınacaq edir, buna qarşı Nadir şah Əfşar böyük qoşunla buraya gəlir, ciddi və şiddətli davadan sonra «Gələrsən görərsən» qalasını zəbt etmədən, məyus olaraq geri dönür və bir az sonra Nadir şah öldürdükdən sonra Çələbi asudə olur və Şəkidə xan olur.

Abdul Lətif Əfəndinin yazdığını görə Çələbi el içində

çox sikkəli və çox dövlətli imiş. Onun əmisi oğlu Şıxəlinin də çox dövləti var imiş. Lakin Çələbi daha çox dövlətli və həm də sikkəli və rəşadətdi olduğuna görə Şıxəlidən üstün olur. Abdul Lətif Əfəndinin dediyi «sikkə» sözü xalq arasında olan nüfuz və hörmət deməkdir.

Ancaq bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi xanların araya çıxmışında çox nadir olaraq xalq və camaatın arzu və iradəsi olmuşdur. Belə bir nadir hal Şəkidə vəqe olmuşdur.

Abdul Lətif Əfəndi yazır: «Gürcüstan valisi Lond xan qoşun gətirib gəlib Həsən Soltanın üzərinə hücum etdi. Soltan da qoşun ilə onun qabağına gedib dava elədilər.... Davada Həsən sultan öldü... Sonra Şəki vilayətinin böyük-ləri Həsən sultanın oğlu dərviş Mehdini özlərinə hakim elədilər.»

Bundan bir neçə hal məlum olur: birincisi, dərviş Mehdini xalq və camaat öz arzusu ilə hakim etmişdi, əgər bu arzu olmasa idi, dərviş Məhəmməd təkcə Həsən Soltanın oğlu olduğu üçün hakim olmağa qadir ola bilməzmiş.

İkinci məlum olan hal bu işdə iştirak edənlər Şəki camaatının böyükləri imiş, bu da ümumi xalqın arzusunun bu işdə iştirak etmədiyini göstərir ki, bu da ümumin arzu iradəsinin olmadığına dəlildir.

Bizim yuxarıda söylədiklərimizdən aydın olur ki, əsli-ni bəyan etmək istədiyimiz «xanlıq» Səfəvi dövləti dövründən əvvəlki dövrlərdə zahir deyildi və belə bir ad, ərazi bölgüsü olmamışdı.

Doğrudur, bütün tarixlərdə xan sözü ta Moğol dövləti zamanından bəri zikr edilməkdədirə də, lakin bu şəkildəki xan bizim mətləbimiz olan xanlıqdan başqadır. Tarixlərdə məlum olan xan sözü türk və moğolların ta ibtidai hökumət

təşkil etdikləri zamanlarda deyilən bir ləqəbdir. Məsələn, bütün tarixlərdə qeyd edildiyi kimi, xüsusilə türk və onun tarixlərini daha çox müfəssəl yazmış olan Mirxand türk və moğol sülalələrini yazarkən deyir: «... Türk ibni Yafət vəfat edərkən öz yerində Alınca xanı vali əhd etdi. Alınca xandan sonra Kevək xan vəliəhd oldu.»

Və yenə deyir ki, Alınca xanın iki oğlu var idi. Birinə tatar, birinə isə moğol deyirdilər və bunlardan Tatarxan və Buğaxan və Qaraxan və qeyriləri vəliəhd olmuşdular.

Lap əvvəlki dövrlərdən başlamış ta Çingiz ordusundək xan sözü işlənirdi. Hətta Səlcuqilər və başqa türk hökmədarları sülalələri də özlərinə xan ləqəbi vermişdilər.

Şəmsəddin Saminin dediyi kimi xan sözü xaqan sözünün yüngülləşmiş şəkli olaraq tatar-moğol hökmədarlarına bir ləqəb və titul olaraq verilirdi.

Türk və moğol tarixini ən mükəmməl və ətraflı yazanlardan Əşrəfəddin Əbu Əliyezdi və Rəşidəddin hər ikisi də Qızıl Orda tarixini yazarkən xan sözünü bir titul olaraq qeyd etmişdilər.

Lakin bizim mənşəyini axtarmaqda olduğumuz xanlıq bu kimi xan ləqəb və titullarından deyil. Bunlar müstəqil bir hökmədara və onun sərdarlarına verilmiş ad idi ki, ümumiyyətlə heç bir irsi hüquqi əsası olmayıb, yalnız bir mənsəb və vəzifə olub, daşıdıqları vəzifə və əskəri xidmətdən mərhum olduqları anlarda o kimi titul və ləqəblərdən də məhrum olurdular və heç bir müəyyən və qeyri-müəyyən xalq üzərində də haqqı və hüququ yox idi.

Bizim məqsədimiz olan xanlıq isə belə hallardan tamamilə başqdır. Bu kimi xanlıqlar böyük dövlətlər içində müəyyən ixtiyara malik olan kiçik hakimiyətdir ki, belə bir üsul-idarə bizim təsvir etdiyimiz tarixi halların heç bi-

rində olmamışdır. Belə bir üsul Azərbaycanı işgal edənlərdən nə Səlcuqlılar dövründə, nə Teymur sülaləsi dövründə məlum deyildi. Bəlkə o dövrlərdə ölkələri hökmdarların təyin etdikləri hakimlər – sərdarlar idarə edirdilər və bu kimi hakimlərin heç birinə aid olan xalq və əmlak olma-mışdır.

Lakin o biri xanlıqlar isə ta Səfəvi dövləti dövründə zühhara çıxdıqları zamandan etibarən bir vilayət idarəsindən əlavə olaraq müəyyən və məxsusi olan əmlaka və o əmlak içərisində olan əhaliyə sahib olmuşdular. Hətta bu xanlıqlar, Nadir şah Əfşar dövründə bir mülk sahibi olaraq müəyyən edilmişdi və elə də olmuşdur ki, belə xanlar müəyyən bir yerin və mülkün idarəsindən əlavə həm də mülk və torpağa, həmin torpağın məhsuluna sahib olmuşdular. Bu hala misal olaraq Nadir şahın Fətəli xan Çarxçıbaşına verdiyi fərmanı göstərmək olar.

Bü fərmana görə Nadir şah Sisyan, Pusyan, Bərgüşad və Qapanatı öz sərkərdələrindən Fətəli xan Çarxçıbaşına yalnız bir at arpası olaraq verdiyi məlum olur ki, biz bu halı yuxarıda başqa bir məsələ haqqında danışarkən ətraflı izah etmişdik.

Xanların nə vaxt zühur etmələri barədə ta yuxarıdan bəri bəyan etməkdə olduğumuz illərə yekun vuraraq lazım olarsa, belə bir nəticəni əldə etmək mümkün olacaq.

Birincisi:

Azərbaycan məmləkətinin siyasi və ictimai vəziyyətinin bütün dövrlərində ta Səfəvi dövləti zamanına qədər bizim məqsədimiz olan xanlıq ortada görünməmişdir.

İkincisi:

Səfəvi dövlətinin əvvəl dövrlərində Azərbaycanda bir para şəxslərə bəzi imtiyazlar verilməyə başlanmış və yenə

Bəhlul Bəhcət

eyni dövlətin axır vaxtlarında və zəiflədiyi dövrlərdə həmin şəxslər dövlətdəki zəifsizlik və hərc-mərcilikdən istifadə ilə ortaya çıxmış və dərəbəyi üsul-idarəsinə bənzər bir hakimiyyət düzəltməyə başlamışdır.

Üçüncüüsü:

Nadir şah Əfşarının dövründə isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ortaya çıxmış şəxslər daha çox əhəmiyyət kəsb etmiş və xan olmaq meylləri genişlənmiş və bir çox miqdarda xanlar əmələ gəlmışdır ki, bizim mənşəyini aradığımız Qarabağ xanlığının əsl və əsası da bu dövrdə qoyulmuşdur.

Dördüncüüsü:

Ən sonra məlum olan hal budur ki, tək hökmdarlıq və hakimiyyətlik ta ibtidai dövrlərində belə, hökmdarlara yalnız bir ləqəb olan xan sözü bizim bəhsimiz olan xanlıqdan tamamilə fərqlənir.

XAN OLMAQ UĞRUNDA CİNAYƏTLƏR

Bizim xan və xanlar barədəki müzakirələrimizdə məqsədimiz yalnız Qaçaq Nəbinin dövründəki kəndlilərin o dövrlərdə nə kimi üsul-idarəyə tabe olub və kimlər tərəfindən idarə olunduqlarını aydın göstərmək üçün əsas vəsait olan halları tamamilə təhlil etməkdir ki, bu yolla da o zamanlardakı kəndlilərin siyasi və ictimai vəziyyətləri məlum olub onların iqtisadi şəraitindəki ağırlıqlar aydın bir surətdə ortaya çıxır.

Doğrudan da yeni araya çıxmış xanlıq mövqeyini əldə etmək yolundakı qanlı və faciəli keşməkeşlərin ən ağır yükü kəndlilərin üzərinə düşürdü. Kəndlilər bu mübarizələrdə azalırdı, onların ev-eşikləri qarət edilirdi, mal-qaraları talan və çapavula gedirdi.

Bu kimi cəfa və təzyiqlərin hamısından ağırı bu idi ki, özlərinə xanlıq mövqeyi qazanmaq arzusunda olanlar istədikləri kəndliləri yerlərindən güclə başqa yerə köçürüdüllər və bu yeni yerdə kəndlilər tamamilə yoxsul və ağır ehtiyac içində həyat sürməyə məcbur olurdular və beləcə, ac və möhtac olmuş xalq çarəsizlikdən xanların əmrinə itaət etməyə məcbur olurdular. Başqa çarə yox idi.

Elə hal da olurdu ki, kəndlilər xanların zülm və cəfalarından cana gəlib İran dövlətinə mühacirət edir və xanlardan üz döndərirdilər. Lakin bu hal kəndlilər üçün daha dəhşətli olurdu. İran şahlarının sərkərdələri tərəfindən kəndlilərə verilən cəfa daha ağır və daha dözülməz bir dərəcədə olurdu.

Azərbaycan tarixi yazmış olan Rəşid İsmayılov bu

kimi hallardan bəhs edərkən deyir: «Xanların zülmündən xilas olmaq niyyətilə Mustafa xan Qacar kimi İran hakimlərinin zülm və cəfasına düşər olurdular. Belə olan surətdə əhalinin İran dövlətinə nifrət etməyi təbii bir hal idi. Xanların da belə haldan istifadə edərək bir tərəfdən İran şahına itaət edib eyni vaxtda əhalini öz tərəflərinə cəlb və İran dövləti ziddinə təhrik və qiyam etməyə nail olurdular. Arada əzilən kasıblar olurdu».

Rəşid İsmayılovun yazdığınıdan aşkar olur ki, əhali xanların zülm və cəfasından cana gələrək İran şahı Ağa Məhəmməd şaha müraciət etmişlər. Ağa Məhəmməd şah da Mustafa xan Qacarı Şirvana göndərib və Mustafa xan Şirvanını zülm etdirib qaçırmışdır. Lakin bu Mustafa xan Qacarın əhaliyə etdiyi zülm və qarət daha ağır olmuşdu.

Xanlıq mövqeyi üçün belə cinayətləri qeyd etməkdə bizim məqsədimiz xanların arasında olan uzun-uzadı münaqişələri yazmaq deyil, kitabımız xanların tarixinə aid bir əsərdən başqdır, biz burada yalnız onların ən çirkin və qatı cinayətlərini göstərmək istəyirik.

«Gülüstani-İrəm»in müəllifi Bakıxanovun və Rəşid İsmayılovun öz əsərlərində qeyd etdiklərinə görə Cənubi Qafqazda Səfəvi dövləti tərəfindən xanlıq rütbəsinə nail olmuş gürcü knyazı Aleksandr öz oğlu Konstantin tərəfindən öldürilmiş və Konstantin öz atasını öldürməklə xanlıq rütbəsinə nail olmuşdu.

Şəki xanlarının müxtəsər tarixini yazan Əbdüllətif əfəndinin yazdığına görə Şəki hakimi olan Çələbi xanın övladı arasında xanlıq üstündəki facianə cinayətlər daha dəhşətlidir. Əbdüllətif əfəndi deyir: «Çələbi xanın oğlu Cəfər ağa öz qardaşı oğlu Hüseyn xanı öldürüb onun yerində xan olmaq istəyir və bir az sonra Cəfər ağanı Hüseyn

xan öldürür. Bunun yerinə Cəfər ağanın qardaşı Hacı Əbdül Hüseyn xanı öldürür və onun yeddi yaşında olan oğlu Əhmədin başını kəsir və Şəkidə hakim və xan olur.

Bundan sonra Hüseyin xanın qardaşı Məhəmmədhəsən xan Hacı Əbdülqədir xanı və onun yeddi nəfər kiçik uşaqlarını öldürür, özünü Şəkidə hakim və xan elan edir və Məhəmmədhəsən xan öz qardaşı olan Fətəli xanın gözlərini çıxarıır və evində dustaq saxlayır. Məhəmmədhəsən xan Şəkidə xan olduğu müddətdə onun qardaşı oğlu Səlim xan ondan qaçıb İran şahı Ağa Məhəmməd şahın yanına getmiş, Ağa Məhəmməd şahdan kömək istəmişdi. Ağa Məhəmməd şah öz sərkərdələrindən Dəvəli xanı Mustafa xanın sərkərdəliyi ilə onun köməyinə qoşun verdi. Səlim xan bu qoşunla gəlib Məhəmmədhəsən ilə dava edib onu məğlub edib gözlərini çıxartdırır və beləliklə Şəkidə hakim və xan olur».

Buraya qədər Əbdüllətif əfəndinin Şəki xanlarının cinayətləri barəsindəki yazdıqlarını qeyd etdiyimizdən aydın olur ki, Şəki xanları xanlıq rütbəsi və mənsəbinə nail olmaq üçün heç bir cinayət və irticadan çəkinməmişdilər. Balaca uşaqları öldürmüş, öz qardaşlarının gözlərini çıxarmışdılardılar.

Şəki xanlarının bu cinayətləri yalnız onların öz yaxınlarına və bir-birinə qarşı olan təcavüz və cinayətlərdir. Başqa əhaliyə, xüsusən də əlacsız kəndlilərə olan təcavüzlərin hədd və hesabını bir kimsə yazmamışdır və o kimi cinayət və təhqirlər heç nəzərə belə, alınmamışdır.

Biz bu kimi cinayət hallarını xanların nə kimi cinayət və təcavüzlərə malik olduqlarına bir misal olaraq yazdıq. Əgər bu cinayətlərin hamısı barədə yazmaq istəsək, o halda Şirvanda, Qarabağda, Qubada, Bakıda olan xanlıqların daxi-

lində yüzlərlə belə cinayət və faciələrə təsadüf etmək olar.

QARABAĞ XANLIĞININ MƏNŞƏYİ VƏ TƏŞKİLİ

Təkrar ilə demişik ki, biz Qaçaq Nəbinin dövrünü daha yaxşı aydınlaşdırmaq üçün o dövrdəki ictimai, iqtisadi və idarəetmənin mahiyyətinə ciddi təsir edən amilləri təhlil etməyi lazımlı bilirik və yuxarıdakı məqsədimizə dərin aidiyyatı olduğu üçün o zamanların idarə başında olanların kimlərdən ibarət olduğunu bəyan etmək üçün Qarabağ xanlarının mənşə və təşkilini göstəririk.

Bir az yuxarıda bir sıra sənədlərə əsasən Səfəvi dövləti dövrlərində İrandan Azərbaycana köçürünlən oymaqlar arasında Cavanşir tayfasının və onların başçıları olan Əli bəyin də olduğunu qeyd etmişdik və bundan sonra Qarabağ xanlarının tarixini yazan Mirzə Adığözəlin bu barədə olan izahını da yazmışdıq.

Yuxarıda bəyan etdiyimiz «Gülüstani-İrəm» əsərinin müəllifi Abbasqulu ağa Bakıxanov və Azərbaycan tarixini müxtəsər yazmış olan Rəşid İsmayılov və eləcə də Mirzə Adığözəlin yazdığı Qarabağnamə kimi sənədlərdən görünür ki, Pənah xan Nadir şahdan xanlıq ləqəbini alandan sonra onun xidmətindən qaçmış və istiqlal arzusu ilə öz mövqeyini möhkəmlətməyə başlamışdı. Pənah xan əvvəl indiki Tər-Tər nahiyyəsində olan «Şah Bulağı» adlı bir mövqedə özünə bir qalaça bina etmişdi, istehkam etibarilə dağların ətəyində və şah Abbasın adı ilə adlanan bir bulağın üzərində dayanmışdı.

Pənah xan bundan sonra Bənat qalasını inşa etmiş və lazımlı olan vaxtda öz tayfası ilə orada sığınacaq tapmışdır

və Ternanot qalasını da bu məqsədlə inşa etmişdir.

Pənah xan get-gedə qüvvə toplayır və ətrafa hakim olmaq isteyir və bu zamanlar da «beş mülk» xümsə mülkdən biri olan Dizaq mahalının məliki olan Məlik şah Nəzər ilə yaxınlıq əmələ gətirir və onun bacısını öz oğlu İbrahim Xəlil ağaya alır və bu münasibətlə də Şah Nəzər öz rəqibi olan başqa məliklər üzərində qələbə çalmaqla Pənah xanın xahişilə Şuşa ərazisini ki öz çəmənliyi idi Pənah xana bağışlayır.

Pənah xan Şuşa ərazisini sarsılmaz və möhkəm bir hasarla hasarlayır və bu hasarların üstündə bir çox bürclər və qalalar inşa etdirir ki, bugünkü gündə belə sarsılmaz bir mövqedir.

Dağlar başında olan Şuşa hər tərəfdən keçilməz dərələr ilə əhatə edildiyindən, Pənah xanın mövqeyi çox möhkəmlənmişdi və ətraf əhali və oymaqlardan çox camaatı köçürüb Şuşanı təmir və inşa etməyə gətirmişdi.

Bu zamanlarda Nadir şah Əfşar öldürülür, onun sərdalarından Fətəli xan Əfşar öz qoşunu ilə Qarabağa gəlir.

«Gülüstani-İrəm»in müəllifi Abbasqulu ağa Bakıxanovun və «Qarabağnamə» müəllifi Mirzə Adıgözəlin göstərdiklərinə görə Pənah xan Şuşa qalasına çəkilir, Fətəli xan Əfşar ilə üz-üzə gəlməkdən çəkinirsə də, Fətəli xan Əfşarın, bir növ təkid və bir növ xahişi ilə oğlu İbrahimxəlil ağanı onun yanına göndərir. Fətəli xan İbrahimxəlil ağanı özü ilə İrana aparır.

Bu əsnalarda Kərim xan Zəndi Fətəli xan Əfşar ilə müharibəyə başlayır və bu müharibədə Fətəli xan öldürülür və İbrahimxəlil ağa da əsarətdən xilas olur və bundan sonra Pənah xan Kərim xan Zəndi ilə dostluq əlaqəsi baş-

layır və onun görüşünə Şiraza gedir və orada vəfat edir.

Kərim xan Zəndi İbrahimxəlil ağaya xanlıq rütbəsi verir və Qarabağa hakim göndərir və bir müddət keçdikdən sonra İranda Ağa Məhəmməd şah Qacar, Kərim xan Zəndini məğlub edərək bütün İranı öz hakimiyyəti altına alır və Qarabağa gələrək Şuşa qalasını mühasirəyə alır.

İbrahim xan Kərim xan Zəndi ilə dost olduğu üçün Ağa Məhəmməd şah Qacara etimad edə bilməzdi. Bu səbəbdən də Ağa Məhəmməd şahın bütün tələblərini rədd edib ciddi müdafiəyə başladı və Ağa Məhəmməd şah çox möhkəm olan Şuşa qalasını zəbt etməkdə aciz olub Gəncə hakimi Cavad xanın məsləhəti ilə Gürcüstan üzərinə yürüş etdi.

İranın ən məşhur tarix yazarı Mustafa İranın tarixinin Qacar dövləti sülaləsinə məxsus olan hissəsində yazır: «Ağa Məhəmməd şah Qacar nə qədər ciddi-cəhd etdişə də, Şuşa qalasını ki Pənahabad deyirdilər zəbt etməkdən məyus oldu və öz ordusunu üç hissəyə: qocaları bir hissə, cavanları bir hissə və əyan dövlət və şahzadəganı da bir hissə edib hər üç hissəni də ayrı-ayrı olaraq məşrut edib söz demələrini tələb etdi və özü də cavanların vəkili oldu. Qocalar və Qarabağ ətrafindan toplanmış əhali mühasirəni davam etməyi məsləhət bildi. Onlar dedilər ki, Şuşa qədər əhəmiyyətsiz bir qala üçün bu qədər mübarizə lüzumsuzdur. Cavanlar isə Ağa Məhəmməd şahı vəkil edib özləri rəy verməkdən çəkindilər və şahın əmri olarsa, itaət edəcəklərini izhar etdilər. Bundan sonra Ağa Məhəmməd şah ətraflı bir nitq söylədi və hər üç hissənin rəyini göstərib dedi: Qocalar və yerlilər müharibəni davam etməyi lazımlımlırlər. Ancaq müharibə olmasa, onlar evlərinə boş qayıdaqlar və qarışılıqlıq olarsa, onlara xəsarət olar. Əyanlar isə istirahət sevirlər. Onlar öz evlərinə qayıdır kef və işrət

ilə məşğul olmayı arzu edirlər və İranda çevriliş və üsyan olarsa, onlara bir xəsarət olmaz, bəlkə də qazanc olar. Cavanlar ki məni vəkil etmişdilər, mən belə əmr edirəm ki, təxirəsalınmadan Tiflis üzərinə hərəkət olunsun və Şuşanın zəbti ikinci səfərə qalsın».

Ağa Məhəmməd şah Qacar necə ki öz sözündə demişdi, ikinci dəfə Qarabağa hücum etdi. Bu barədə Rəşid İsmayılov yazar: «Ağa Məhəmməd şah Qacarın İrs çayından keçdiyi məlum olan kimi İbrahim xan Car tərəflərinə qaçıdı... Ağa Məhəmməd şah böyük təntənə ilə Şuşa şəhərinə daxil oldu... Bir neçə gündən sonra saray məmurları Ağa Məhəmməd şahı gecə yatdığı yerdə qətlə yetirdilər.

Car tərəfə qaçmış olan İbrahim xan Şuşaya qayıdır Ağa Məhəmməd şahın nəşini böyük təntənə ilə İrana göndərdi».

Şəki xanlarının tarixini müxtəsər olsa da çox sadə və düzgün bir surətdə yazmış olan Abdul Lətif Əfəndi bu barədə Rəşid İsmayılovun dediyindən bir qədər fərqli olaraq yazar: «... Ağa Məhəmməd o il Qarabağı ala bilməyib qoşunlarını götürüb geri qayıdır getdi və Dəvəli Mustafa xanı da Şirvanda öldürdülər... O biri ildə şah yenə Qarabağa yürüş etdi. Şirvanlı Mustafa xanı və Gəncəli Cavad xanı şah istəyib yanına aparmışdı... O il çox acliq olub. İbrahim xan Qarabağda tab gətirməyib övladlarılıq Car vilayətinə qaçıdı... Şah Qarabağı alıb özü gedib Şuşa qalasında əyləşdi... Həmin o ildəki tarix islamiyyə min iki yüz on birində idi. Şuşa qalasında şahın öz piş-xidməti ki şah ona naxoş olmuşdu öz qorxusundan ki, bəlkə şah məni öldürər, bir gecə şahı öldürür... Sabahdan qoşun əhli bu qəzyəni bilib tamam qoşun bir-birinə dəyir, çox-çox məxşuşluq olub

qızılbaş qoşunu tamam Qarabağdan getdi». Çox sadə, lakin təbii bir tərzdə yazılın bu sözlərdən belə məlum olur ki, İbrahim xan Ağa Məhəmməd şahdan qorxduğu üçün deyil, bəlkə Qarabağda olan acliq səbəbindən Car tərəfə qaçmışdı.

İran tarixçisi Mustafa İbrahim xanın Dağıstan vilayətinə qaçmış olduğunu yazır. Ancaq Mustafa xanın o zamanlar Carı Dağıstan vilayəti hesab etməsi mümkünündür. Lakin hər şeydən müfəssəl məlumat vermiş olan Mustafa o vaxtlarda Qarabağda olan dəhşətli acliqdan bir kəlmə də olsun yazmamış, yalnız atların yeminin kifayət etmədiyindən şikayət etmişdir. Ağa Məhəmməd şah Fətəli şah saraylarına mənsub olan Mustafa Qarabağ Elat və əhalisini dəhşətli bir surətdə əhatə etmiş acliq və qıtlıq cəhətdən bəlkə də xəbərdar olmuş olsa belə, yazmaq və əhalinin ümumiyyətlə fəlakətini nəzərə çarpdırmaq istəməzdı.

İbrahim xan getdikcə şöhrət və qüvvət sahibi olurdu. Bu aralıqda İbrahim xan Şəki hakimi Səlim xanın bacısı ilə evlənmişdi. Səlim xan İbrahim xanın tabeçiliyi ilə Şəkini idarə edirdi.

Bundan başqa, İbrahim xan Gəncə hakimi Cavad xanın bacısını və Dizaq vərəndə hakimi olan erməni Məlik Şah-nəzərin bacısını da qabaqcadan almışdı.

«Azərbaycan tarixi» adlı əsər yazmış olan Rəşid İsmayılov İbrahim xanın ən əvvəl general Zubovla əlaqəyə girişdiyini yazmışdır. General Zubov 1879-cu illərdə, İmperatriça Yekaterina tərəfindən Cənubi Qafqaza göndərilmişdi.

Bu vaxtdan sonra təxminən 9 il müddətində İbrahim xan general Sisianov ilə rəsmi əqd bağlamışdır. Bu məsə-

Iədə Şəki hakimi Səlim xan vasitəcilik etmişdir.

Dövlət arxivində mühafizə edilən bir akt var. 1785 nömrəli bu sənəd Səlim xanın general Sisyanova göndərdiyi bir məktubun surətidir. Məktubda Səlim xan yazır: «Burada bildirirəm ki, şahzadə Abbas Mirzə Ərdəbildən hərəkət edib Araz çayını Xudafərin körpüsündən keçib Qarabağ tərəfinə basqın etmək istəyir. Hərgah cənab Şövkət naib İbrahim xan istəməsə, şahzadə bu tərəfə keçməyə imkan hasil edə bilməz, ancaq İbrahim xan etiraz etsə ki, siz sərdar ona qoşun göndərməklə kömək edəcəksiniz, o heç bir vaxt qızılbaşlara meyl etməz, lakin İbrahim xan iltimas etməyib, o qorxur ki, qızılbaş tərəfindən əl çəkdikdə İran qoşunu onun üstünə hücum etsin və sizdən də kömək olmasın. Ona binaən mən sizin möhkəm dostunuz olduğum üçün sizdən xahiş edirəm ki, necə ki bizim aramızda dostluq və etimad var, eləcə də alicənab İbrahim xan ilə də rabitəyə girib hər üçümüzün ittifaq etməsini əmələ gətirəsiniz».

Səlim xanın bu təqdimatı ilə general Sisyanov, İbrahim xan və Səlim xan Kür çayı kənarında görüş keçirib məsaləhətnamə bağlamışdılar.

«Qarabağnamə» kitabının müəllifinin, İbrahim xan və Səlim xanın general Sisyanov ilə bağladıqları sülh barəsində yazdıqlarını ixtisar ilə dərc edirik: «Knyaz Sisyanov ələ ki Gəncəyə müraciət etdi, Qarabağ hakimi İbrahim xanı və onun damadı olan Şəki hakimi Səlim xan ki, İbrahim xanın məavənət və onun tərəfindən Əmur məmləkəti idarə edirdi, əqd məsaləhə üçün Kür çayı kənarına cəm olub aralarında çox məzakəratdan sonra hər iki xan Rusiya imperatoruna itaət və inqyad etməyi lazımlı bilib aralarında traktat bağlandı. Bu məsaləhəyə binaən general Sisyanov beş yüz soldat Qarabağa – İbrahim xanın ixtiyarına və bir o qədər

də Şəkiyə göndərməyi öhdəsinə götürdü».

Rəşid İsmayılov İbrahim xanın general Sisyanov ilə bağlanan sülh və ittifaq şərtlərini aşağıdakı tərzdə yazmışdır:

1. Birinci – İbrahim xan Rusiya dövlətinin himayət və itaətində olmağı qəbul edir;
2. İkinci – İbrahim xan hər ildə on min əşrəfi Rusiya xəzinəsinə verməlidir (Əşrəfi – köhnə qızıl sikkədir, təxminən altı manat miqdardındadır);
3. Qarabağın Əmur daxiliyyəsində İbrahim xanın müstəqil olmasını çar hökuməti qəbul edir;
4. Şuşa qalasının mühafizəsi üçün Sisyanov beş yüz saldat göndərir;
5. İbrahim xan general-leytenant və oğlanları olan Məhəmmədhəsən ağa və Mehdiqulu ağa isə general-mayor rütbəsinə nail olur.

Dövlət arxivində Qarabağ xanlığının Rusiya çar hökuməti tərəfindən təşkil edilməsi barədə aktlar vardır. Bunlardan biri 1809-cu ilin mart ayında general Sisyanov tərəfindən yazılmış və general Lisyanoviç vasitəsilə İbrahim xana göndərilmiş olan bir fərmanın surətidir.

General Sisyanov bu fərman ilə bərabər yenə həmin tarixdə bir fərman göndərmişdir ki, bu fərman da general Lisyanoviçin Şuşada İbrahim xanın xidmətində olmaq üçün göndərildiyini təsdiq edirdi.

Qarabağ xanı İbrahim xanın ailəsi barədə general Lisyanoviç tərəfindən tərtib edilmiş bir sənəd var. 1809-cu ildə yazılmış bu sənəd 231-ci nömrə ilə dövlət arxivində saxlanılmışdadır. Sənəddən anlaşıldığına görə Qarabağ hakimi İbrahim xanın beş qadını olmuşdur ki, bunlardan birincisi Cavanşir nəslindən olan minaşlı qızıdır. Bu qadın-

dan oğul olaraq yalnız Məhəmmədhəsən ağa olmuşdur və Məhəmmədhəsən ağanın da üç oğlu olmuşdur ki, bunlar da Cəfər ağa, Şəkər ağa, Xancan ağadır.

İkinci qadın Xurşidbanıdır. Bu qadın Gəncəli Şahverdi xanın qızı və Cavad xanın bacısıdır. Bundan oğul olaraq Mehdiqulu xan qalmışdır ki, Qarabağın son xanıdır.

Üçüncü qadın Şəki və Car hakimi Səlim xanın bacısıdır. Buna «Ləzgi qızı» deyirdilər. Bundan da Hüseynqulu bəy və Səfiqulu bəy olmuşdur.

Dördüncü qadın Dizaq hakimi erməni Məlik Şahnəzərin bacısıdır. Bundan oğul olaraq Əbülfəth xan qalmışdır.

Beşinci qadın – Qazax-Şəmsəddinli qızıdır. Bundan da Fətəli bəy və Şixəli bəy qalmışdır.

General Lisyanoviçin İbrahim xanın ailəsi barədə yazdığı bu məlumat, ehtimal ki, doğrudur.

İbrahim xan general Sisyanov ilə əqd bağlayıb öz mövqeyini İran dövləti hökumətinə qarşı müdafiə etmək üçün general Lisyanoviçin tabeliyində olan beş yüz əsgəri Şuşaya gətirmişdi. İbrahim xanın meyli tamamilə rus hökuməti tərəfində olub və bu meyldən dönmək istəməzdi. Lakin işi bu hal ilə davam etmədi.

General Sisyanov Gəncə-Qarabağ-Şirvan və Şəki xanlıqları ilə öz hesabını tamam etdikdən sonra Hüseynqulu xan bir müsahibə əsnasında general Sisyanovu öz əqrəbəsindən olan İbrahim bəyə və Səid bəyə qətl etdirmişdi. Bakını fəth etmək üçün getmiş rus qoşunu isə pərişan olmuşdu.

İbrahim xan hər nə qədər Rusiya hökumətinə meyl edib kəmal-sədaqət göstərməyə çalışsa da, yenə də Şuşada olan qoşunun komandanı mayor Lisyanoviç onu bir növ ilə

aranan qaldırmağa çalışırdı.

Zaqafqaziya dövlət arxivində mayor Lisyanoviçin general Sisyanova 1805-ci il oktyabr ayının 28-i tarixində yazmış olduğu bir məktubu var. Bu məktubun surəti 1408-ci nömrə ilə saxlanmaqdadır.

Mayor Lisyanoviç öz raport-məktubunda Qarabağ hakimi İbrahim xanın İran hökuməti tərəfinə meyl etməsindən və İbrahim xanın oğlu Əbülfəth xanın İran tərəfə keçməsindən, elə Qarabağ xanlarına etimadsızlıq törədən hallardan bəhs edir.

Bütün bu kimi hadisələr vasitəsilə İbrahim xana qarşı bir etimadsızlıq hasil olmaqda idi. Bu hallar içərisində nayibuləlsəltənətə Abbas Mirzənin Qarabağ sərhəddi olan Xudafərin körpüsünə hücum və basqın etmək istədiyi məlum olur. General Sisyanov özü oraya gedir, lakin İbrahim xan oraya gəlmir. Bu haldan şübhələnmiş olan general Sisyanov ona bir məktub yazar. Genaral Sisyanovun bu məktubunun surəti dövlət arxivində 1443-cü nömrə ilə mühafizə edilməkdədir. Məktubda deyilir: «Mən dörd gün Şuşa qalası altında durdum. Bu, sənə də məlum idi. Heç bir kömək qoşunu göndərmədiniz. Siz güman edirsiniz ki, Rusiya hökuməti sizi öz qoşunu ilə mühafizə etməyə borcludur?»

Genaral Sisyanovun bu kimi hədə və təhdidlərlə dolu olan məktubundan onun İbrahim xana o qədər də etibarı olmadığını aşkar göstərir.

Bu əsnalarda, general Sisyanov Bakı hakimi Hüseyn-qulu xanın adamları tərəfindən öldürüldükdə, rus qoşunun bir hissəsi dəniz yolu ilə geri çəkilir. Azərbaycanın başqa nöqtələrində olan qoşun hissələri də başsız qalaraq vahiməyə düşür, rusların gücsüzlüyü də hər yerdə hiss

edilir.

Belə şəraitdən istifadə edən Azərbaycan xanları təkrar İran dövləti tərəfinə meyl etməyə başlayır. Taliş xanı İran dövləti Sədr əzəmilə əlaqəyə girir və Şirvan hakimi Mustafa xan İran şahı dərgahına müraciət edir və Azərbaycanda İran dövlətinin nüfuzu tamamilə qüvvətlənirdi.

Bütün bu vəziyyət içərisində İbrahim xanın İran dövləti tərəfinə keçməsi labüb idi. Belə bir əhval-ruhiyyəni duymuş olan Şuşa müstəhfiz qoşunu komandanı mayor Lisyanoviç bir gecənin içində İbrahim xanın evini əhatə edərək bütün xanlıqda olanları qətlə yetirir və İbrahim xanın salamat qalmış oğlu Mehdiqulu xanı Qarabağ hakimi təyin edir.

Təəcüb ediləcək bir hal var ki, o da Qarabağ xanlığının bütün əhvalatını yazmış olan Mirzə Adığözəl və hakəza Qarabağnamə sahibi, belə mühüm hadisədən əsla bəhs etməmişdir. Ancaq bu barədə Şəki xanlarının tarixini yazan Əbdüllətif əfəndi və «Azərbaycan tarixi»nin müəllifi Rəşid İsmayılov az da olsa, yazmışdılar.

Çar hökuməti, Mehdiqulu xanı Qarabağ vilayətinə hökmran təyin edərək ona xanlıq və general-mayor rütbəsi verir. Bəs buna çar hökumətinin nə ehtiyacı var idi? İnsanın birinci dəfə düşünerkən belə bir suala məruz qalacağı mümkündür. Lakin o bununla bərabər çar hökumətinin işgal siyasetini və kəndlilərin əks hərəkətlərini pozmaq və onları bu hərəkət və iqdamatlarında... tamamilə əzmək adətini fikr edirsə, Mehdiqulu xan kimi yerli hakimlərin hələ bir zaman üçün istifadəsinə lazım və gərəkli olduğunu yəqin edəcəkdir.

Çar hökuməti Cənubi Qafqazı işğal etmişsə də, lakin yerlərdə hələ çox qüvvətli və əhəmiyyətli deyildi, yerli

Əhali çar ordusuna qarşı hərəkat və üsyənlər edirdilər. Bu kimi üsyən hərəkatlarına Gürcüstanda, Dağıstanda, xüsusilə Azərbaycanda təsadüf etmək çox asandır. İndi biz bu kimi üsyənlərə qarşı xanların çıxışlarını və çar hökumətinə etdikləri xidmətlərin nə dərəcədə qiymətli olduğunu göstərmək üçün aşağıdakı sənədləri yazırıq:

Zaqafqaziya Dövlət arxivində 897 nömrəli bir akt var. Bu akt İbrahim xanın nəvəsi Cəfərqulu ağanın polkovnik Qaryaginə yazdığı məktubun surətidir. Məktubda deyilir: «Qarabağ elatı belə xəyal edir ki, rus qoşunu gəlməyəcək. Yerli elat üsyən etmək xiyalındadır. Gözlənilən bu üsyən halını basdırmaq üçün Gəncədə olan rus qoşunundan iki yüz saldat və bir top göndərmənizi xahiş edirəm».

Bu sənəddən aşkar olur ki, kəndlilər üsyən etmək fikrində olmuşlar və bu kimi üsyənləri basdırmaq üçün yerli xanlar və əyanların nə qədər təlaşa düşdükllərilə bərabər nə dərəcə ciddi fəaliyyət göstərmişlər.

Əgər yerli xanlar və əyanlar olmasa idi, çar hökuməti ya elə üsyən hallarından xəbərdar olmazdı, ya da yerli üsyəni basdırmaq üçün imkan tapmazdı.

Cəfərqulu ağanın Markiz Pavloviçə göndərmiş olduğu məktubu daha xarakterikdir. Zaqafqaziya dövlət arxivində 202 nömrə ilə saxlanılan bir akt Cəfərqulu ağanın bu məktubunun surətidir. Məktubda deyilir: «Mənim atam Qarabağ xanlığının varisi Məhəmmədhəsən ağanın Rusiya dövlətinə nə qədər yararlı xidmət etmiş olduğu məlumdur. Mənim də həmin qədər ixləs ilə qulluq etdiyimi bilirsiniz. Hərgah Qarabağ xanlığını mənə versəniz, bütün elatı Rusiya dövlətinə tabe edərəm».

Cəfərqulu ağanın bu məktubundan görünür ki, o zaman Qarabağ elatı üsyən etmiş bir halda imiş və bu həvəslə də

belə mühüm və qiymətli bir xidmət üçün Qarabağ xanlığı mənsəbi çar hökumətindən xahiş edir. Bununla bərabər, Cəfərqulu ağanın etiraf etməsindən, onun atası Məhəmmədhəsən ağanın da çar hökumətinə xidmətində nə dərəcədə fədakar və sadıq olduğu aşkar olur.

Bütün bu kimi qiymətli xidmətlər, kəndlilər və elat üşyanlarını yatırmaq və kəndlilərin və ümumelat və əhalinin çar ordusu əleyhinə başladıqları çıxışlar və təşəbbüslərin nəticəsiz qalmasına bais olmaqdan başqa bir şey ola bilməzdi. Xanlar və xanzadə əyanlar o vaxtlarda ancaq bu kimi xidmətlər göstərməyə yarayırdılar.

Bu kimi xidmətləri ifadə edənlərin ən mü Hümlərindən biri də Mehdiqulu xandır.

Rus qoşunu ilə İran əsgərləri arasında olan müharibələrin birində Qarabağ hakimi Mehdiqulu xan da iştirak edirmiş. Qarabağın «Ağ oğlan» adlanan düzündə olan bu müharibədə rus qoşunu pozulur, hətta rus qoşununun komandanı olan polkovnik Padovin İran tərəfi ilə əlaqəyə girib onlara təslim olur və Mehdiqulu xan ilə arasında ixtilaf əmələ gəlir.

Mehdiqulu xanın bu barədə Markiz Pavloviçə göndərmiş olduğu məktubun surəti Zaqafqaziya Dövlət arxivində 203 nömrə altında saxlanmaqdadır. Məktubda Mehdiqulu xan yazır: «Polkovnik Padovun hərəkəti mənə çox ağır təsir etdi. Mən ondan ayrıldım və sonra məlum oldu ki, o, İran hökumətinə təslim olmuşdur. Bu hal ilə Elat və əhalinin ixtilaf törətdiklərindən ehtiyat edib onların qabağıını almaq üçün köçürdüb möhkəm sığnaq yerlərdə saxladım».

Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın yazmış olduğu bu vəsi-qədən kəndlilərin çar hökumətinə və onun işgal siyasetində alət etdiyi xanların hökmranlığına qarşı üsyan

edəcəyi mütləq bir əmrmiş. Və bu kimi üşyançıları basdırmaq üçün hər hansı bir vasitəni işlətmək xanların əlində asan idi.

Kəndli əhalinin və Elat camaatının çar qoşunu əleyhinə üşyan etdikləri çox vaqe olmuşdur. Məsələn, İran Murxu Mustafanın və hakəza Mirzə Adığözəlin yazdılqlarına görə məlum olur ki, Qarabağın Bərgüşad-Həkəri çayları arasında olan hissəsində kürdlər rus qoşunu üzərinə hücum edib və Həkəri çayından keçməkdə olan bir «kazak» süvari dəstəsini tamamilə məhv ediblərmiş.

Mirzə Adığözəl özü də bu kimi üşyanları yatırmaq istəyən çar hökuməti xadimlərindən birisi və yəqin ən mütəxəssislərindən biridir. Mirzə Adığözəl özü yazır: «Nayibuləlsəltənə Abbas Mirzənin Qarabağa hücum edəcəyi fikrində olduğunu öyrənib Şuşada olan naçalnikə xəbər verdim və naçalnikdən xahiş etdim ki, məni ya Şuşa, ya da Tiflisə dəyişdirsin. Naçalnik mənə yazdı ki, «sən gərək elat içində olasan, ta ki onların üşyanlarını yatırdaşsan». Doğrudan da mən Elat tayfasını üşyandan saxlamaq üçün Araz çayı kənarında qaldım. Bir gün eşitdim ki, Elat camaatı məni tutub əl-qolumu bağlamaq və bununla da üşyan etmək fikrindəirlər. Mən hiylə ilə bir kağız düzəlddim və Elat camaatına göstərib yalandan kağızdan oxudum ki, guya general Paskeviç özü Gəncədə oturub və general Mədətov da qoşun ilə Araz çayı kənarına gəlmışdır. Və bu kimi yalan sozlərlə camaatı qorxuzurdum».

Ancaq o buna müvəffəq olmamışdı. Elat camaatı onun sözlərindən ehtiyat etməyib, onu tutub və o anlarda təzə Qarabağa gəlmiş olan Abbas Mirzənan yanına göndərmişdilər. Mirzə Adığözəli tutarkən onun casusluq etdiyinə aid olan bir çox kağızlarını da tapmışdilar. Və tapılan

casusluq kağızları üzrə Abbas Mirzə onu istintaq etdikdən sonra qollarını bağladıb Təbrizə göndərib orada həbsxanaya saldırmışdı. Mirzə Adıgözəl bu halını özü müfəssəl tarixində yazmışdır.

Xanlar və onların ətrafi çar dövlətinə hər növ qulluq göstərirdilər. Kəndlilərin üsyənlərini yatırmaqdan başqa yenə də bir çox görülməsi vacib olan xidmətlər var idi. Məsələn, xəbərçilik, casusluq bu xidmətlərin mühümlərindən idi. Onlar çar hökumətinin qüvvətlənməsinə mane olacaq hər bir hərəkəti lazım olan yerlərinə xəbər verirdilər və bu yolda göstərdikləri xidmətlərdə xanlar bir-birilə rəqabət edəcək dərəcədə idilər.

Mehdiqulu xanın Markiz Pavloviçə göndərdiyi məktubun surəti 230 nömrəli arxiv sənədi kimi saxlanmaqdadır. Məktubda deyilir: «Mənim yaxın adamlarından olan «Ağcabədi» kəndinin sakinləri Nəbi bəy və Məhəmməd bəy Hacı Lazım oğlunun gətirdikləri xəbərlərə görə Cəfərqulu İran dövləti ilə gizli əlaqə saxlamaq istəyir.»

Beləliklə, Mehdiqulu xan bu xəbəri təqdim etdikdən sonra ona bu kimi xəbərləri gətirmiş adamların sədaqətini izhar edir.

Cəfərqulu ağa da öz növbəsində, bu kimi xəbərçilikdən geri qalmır. Cəfərqulu ağanın həmin Markiz Pavloviçə göndərdiyi məktub 207 nömrəli aktla saxlanmaqdadır. Məktubda Cəfərqulu ağa deyir: «Qarabağ hakimi Mehdiqulu xan öz qardaşı Əbülfəth xan və öz adamı Feyzi bəy vasitəsilə İran dövlətilə rabitə saxlamışdır.»

Çar hökuməti xeyrinə olaraq üsyənləri yatırmaq və ya casusluq etmək təkcə Qarabağ xanlarına xas deyildir. Bəlkə Şəki-Şirvan-İlisu və Quba xanları və hakimi onların əməlacatı kəndli üsyənlərini yatırmaqdə və çar hökumətinin

möhkəmlənməsi uğrunda xəbərçilikdə çox çalışmışdır.

Məsələn, Şəki hakimi Cəfərqulu xanın general Kodoviçə göndərmiş olduğu məktubun eynən və rusca tərcümə edilmiş surətilə bərabər Zaqafqaziya Dövlət Arxivində 301 nömrəsi ilə saxlanılır. Cəfərqulu xan bu məktubu ilə bir yerdə onun oğlu Əhmədin Təbrizdən göndərdiyi üç ədəd məktubun məzmununu da general Kodoviçə xəbər verir:

Birinci məktub – ingilislərin Bəndər Bəşir və Bəndər Abas limanlarına gəldikləri barədə yazılmışdı.

İkinci məktub – İranın Xorasan vilayətində İran hökmətinə qarşı üsyən olduğu barədə yazılmışdı.

Üçüncü məktub – isə İran qoşununun baş komandanı nayibuləlsəltənə Abbas Mirzənin Qafqaza hücum etmək üçün hazırlandığını bəyan edirdi.

Bundan başqa Cəfərqulu xanın general Kodoviçə göndərmiş olduğu əlahiddə bir məktub da var ki, dövlət sənədləri arasında 897-ci nömrə ilə saxlanır. Məktubda Cəfərqulu xan deyir: «Sizə ərz edirəm ki, sizin fərmayışinizə görə oğlum Əhmədin yanına, Təbriz şəhərinə çox mötəbər və inandığım adamımı göndərdim, ta onun müfəssəl məlumatını tezliklə gətirsin.

Və bunu da qeyd etmək istəyirəm ki, Quba hakimi Şeyxəli xanın hərəkətləri çox şübhəlidir. O, daima üsyən və ixtilal üzrə olan ləzgilərlə rabitədədir. Cənab sərdar bunu nəzərə almalıdır».

Cəfərqulu xanın məktublarından məlum olur ki, o, öz oğlu Əhmədi bir tərəfdən İran dövlətilə guya əlaqə və rabitə saxlamaq niyyətilə Təbriz şəhərinə göndərib İran dövləti tərəfinə keçmək istədiyini bəyan edir, bir tərəfdən isə oğlunun Təbrizdə olmasından istifadə edib İran dövlətinin mühüm xəbərlərini çar hökumətinə çatdırır, bu hal

ilə də çox mühüm casusluq xidmətini yerinə yetirir.

Cəfərqulu xan İran hökumətindən etdiyi casusluqdan başqa öz qonşu xanlarından, yəni Quba hakimi Şeyxəli xandan da xəbərçilik edir, bu da üsyan və ixtilal etməkdə olan ləzgilərin fəaliyyətlərini çətinləşdirmək məqsədi gündürdü.

İlisu hakimi Əhməd Soltan da kəndlilərin üsyan hərəkətini yatırmaqdə az çalışmadı. Əhməd Soltanın məktubu hal-hazırda dövlət arxivində 428-ci nömrə ilə saxlanılır. Bu məktubu o, general Tumaşova göndərmışdır. Məktubda deyilir: «Bununla ərz edirəm ki, mən daima dövlət Rusiyəyə sədaqət göstərib və Rusiyə dövlətindən üz döndərib ixtilat törətmək istəyən adamları sakit etməkdə çox cəhd və ciddiyyət ilə çalışıb həmişə fədakarlıq göstərmişəm».

Bizim qeyd etdiyimiz bütün bu hallardan xanların çar hökuməti uğrunda nə dərəcədə çalışdıqlarını görmək çox asandır.

Mehdiqulu xan hər nə qədər çar hökumətinə qarşı sədaqət göstərmək istəsə də, mətləbə nail olmaqdan məhrum idi. Onun əleyhinə olan iki nəfər güclü rəqib onu çar hökumətinə zidd kimi qələmə verirdi. Bu iki nəfər rəqibin biri öz qardaşı Cəfərqulu ağa, o biri isə o zaman Qarabağ vilayətinə təyin edilmiş general Mədətov idi.

Cəfərqulu ağa özünü Qarabağ xanlığının yeganə varisi hesab edərək Mehdiqulu xanı xanlıqdan salmaq uğrunda daim çalışırdı. Cəfərqulu ağa daima Mehdiqulu xanın əleyhinə çar hökuməti baş məmurlarına bir çox xəbərlər yazmışdır. Lakin Mehdiqulu xan ona qalib gələrək onu həbs etdirmişdi. O isə Tiflisə aparılarkən əsgərlərin əlindən

qurtarıb İrana qaçmışdı.

Cəfərqulu ağa İranda da qalmağa müvəffəq ola bilmədi. Bir az əvvəl Şuşada öldürülmüş olan İran şahı Ağa Məhəmməd şahın qarət edilən ağır bahalı cəvahiratını Cəfərqulu ağaya vermişdilər deyə, bəzi şayələr dolaşmaqdə idi. Bu səbəbdən də təkrar Rusiyaya qayıtmışdı.

Cəfərqulu ağa ilə general Mədətov ayrı-ayrı məqsədlər güdsələr də, Mehdiqulu xana qarşı hərəkətdə müttəfiq idilər.

Doğrudan da, Mehdiqulu xanın dövründə Zaqafqaziyada olan çar hökumətinin məmurları xanlığın, xüsusilə Mehdiqulu xanın əleyhinə çevrilmişdilər. Onlar Qarabağda xanlığın yaramaz və lüzumsuz bir işi olduğunu isbat etmək üçün xanlığın, həm də Mehdiqulu xanın bir çox eyiblərini göstərirdilər, göstəriləcək eyiblər də az deyildi.

Qafqaz sərdarı general Yermolov 1817-ci ildə bir müraciətnamə elan etmişdir. 1264-cü nömrə ilə arxivdə saxlanılan bu müraciətnamədə general Yermolov Qarabağ xanlığını barədə deyir: «Qarabağ xanlarına etimad etmək yaramaz. Əbulfəth xan Qarabağdan 4000 Elat camaatını özü ilə İrana keçiribdir. Cəfərqulu ağa 1817-ci ildə xəyanət edib İrana qaçıb, oradan Abbas Mirzənin qoşununun müşayiəti ilə Qarabağa hücum edib və bu hücumda bir batalyon rus qoşunu tamamilə məhv olubdur. Qarabağ mahalını necə ki Gəncə mahalıdır, Rusiya idarəsinin ümumi qanunları ilə idarə etməlidir».

Mehdiqulu xanın eyiblərindən birincisi onun bacarıqsız vəziyyət rəisi sahibi olduğunu göstərirdilər. Hətta, Mehdiqulu xan İrandan qayıdır təkrar Rusiyaya təslim olduqdan sonrakı dövrlərində də bu kimi nöqsanlarla onu

töhmətləndirirdilər.

Podpolkovnik Miqlaşevski 1830-cu ildə general Paskeviçə bir raport təqdim etmişdir. Bu raportun surəti arxivdə 412 nömrə ilə mühafizə olunur. Miqlaşevski deyir: «Mehdiqulu xan bacarıqsız vəziyyət rəyli bir adamdır. O, öz-özlüyündə qüvvətsizdir. Atası İbrahim xandan qalmış olan hədsiz-hesabsız əmlakını öz yaxın adamlarına paylayır.»

Mehdiqulu xanın üzərinə tökülən şayələri artırıran səbəblərdən biri də onun qardaşı Əbülfət xanın İran hökməti tərəfinə keçməsi idi. Bu hal onun rəqiblərinin əlində böyük dəstavuz idi.

Mehdiqulu xanın üzərinə yüklənən ən ağır yük, general Mədətov idi. General Mədətov bu işdə çox məqsəd güdürdü. Bunlardan biri hər nə olursa olsun, Mehdiqulu xanı vahiməyə salmaq, xanlığı Qarabağdan kənarlaşdırmaq və Qarabağ vilayətini ümum qayda üzrə Rusiyaya qoşmaq idi.

General Mədətov əvvəl Mehdiqulu xanın əmlakından olan bir neçə erməni kəndini iddia edir və bu barədə general Yermolova 1817-ci ilin noyabr ayında göndərdiyi məktubu dövlət arxivini sənədləri arasında 1269 nömrə ilə saxlanılır. Məktubda deyilir: «Qarabağ xanlığının əmlakı arasında bir neçə mülk vardır ki, o mülkləri sabiq İran şahı şah Abbas bizim məliklərdən məlik Bağıya vermişdir və şah Abbasın məlik Bağıya verdiyi təliqə əldə durmaqdadır».

General Mədətov Mehdiqulu xandan Şuşa qalası ətrafında olan bir neçə erməni kəndini də tələb edirdi. Mehdiqulu xan, Mədətova, bir növ, güzəştə getməyə məcbur idi. Bu səbəbə də onun tələb etdiyi kəndləri verərək,

bu barədə təliqə də vermişdi. General Mədətov bu təliqə ilə bərabər şah Abbas tərəfindən yazılın təliqəni də yuxarıda yazdığı raport ilə general Yermolova göndərmişdi.

General Yermolovun Mehdiqulu xana göndərmiş olduğu məktubların surəti hal-hazırda dövlət arxivində saxlanılır. Bu məktublarda general Yermolov Mehdiqulu xandan ona çatdırılan bəzi etimadsızlıqları xatırladır. Mehdiqulu xan isə özünü çar hökumətinə sadiq bir adam kimi göstərmək istəyirdi və hətta, özünün ən gözəl atlarından ikisini öz adamı Hacı Ağalar bəy ilə Tiflisə – general Yermolova göndərmişdi. General Yermolov 1816-cı ilin 17 noyabrında Mehdiqulu xana at bağışlamağı barədə bir məktub yazmışdı. 1263 nömrə ilə saxlanan bu məktubda Yermolov Mehdiqulu xana mehribanlığını izhar edir və atların göndərilməsinə görə razı olduğunu göstərirəsə də, lakin «bu bəxşeyisi» qəbul edə bilməyəcəyini də qeyd edir.

Mehdiqulu xanın bağışladığı atlar geri qayıdır. Bu hal Mehdiqulu xan üçün çoxdan hiss etmiş olduğu vəziyyətə bir müqəddimə idi.

Bu əsnada bir də Cəfərqulu ağanın Şuşada atılan bir tüfəngin gülləsilə yaralanması Mehdiqulu xanı tamamilə pis vəziyyətə saldı. General Mədətov ilə Cəfərqulu ağa bu işdə Mehdiqulu xanı təqsirləndirirdilər və Mehdiqulu xanı vahiməyə salırdılar. Bu kimi qorxutmalar səbəbindən Mehdiqulu xan bir gecə İrana qaçmışdı.

Mərkəzi çar hökuməti Qarabağ xanlığında general Mədətovun çevirdiyi bu macəraları xoşlamadı. Çünkü hələ xanlar və xanlıq çar hökumətinə lazım idi. Hələ onlardan istifadəyə ehtiyac var idi. Buna görə də mərkəz general Mədətov haqqında tədbir gördü. General Yermolovu geri çağırıldı və general Paskeviç Qafqaza fərmanförmə – canişin

təyin edildi.

General Yermolov Mehdiqulu xanın İrana qaçmasından istifadə edərək Qarabağ xanlığını tamamilə ləğv etmək istəyirdi. General Yermolovun mərkəzi hökumətə təqdim etdiyi bir məruzəsinin surəti 1302 nömrə ilə dövlət arxivində saxlanır. Bu aktda general Yermolov yazır: «Ayri-ayrı hadisələr məni məcbur edir ki, Qarabağı rahət etmək üçün Cəfərqulu ağanı Qarabağdan çıxardım. Onu Qarabağ xanlığına qoymaq olmaz.»

General Yermolov arxivdə 1306 nömrəli aktla saxlanan məruzəsində tamam xanlığı aradan qaldırmaq istəyirdi. O yazır: «Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın İrana qaçması məni məcbur edir ki, Qarabağ vilayətinin Rusiya idarəsinə verilməsini təklif edim. Cəfərqulu ağanı isə Qarabağa gətirmək olmaz. O, 1812-ci ildə xəyanət edib İrana qaçmışdı».

General Yermolovun bu fikri mərkəzdə qəbul edilmişdi.

General Paskeviç isə tamamilə bunun əksini icra etməyə başladı. Qarabağa təyin edilən general Abxazov vətəsilə Mehdiqulu xan ilə müşavirəyə başlamış, onu təkrar Qarabağa qaytarmışdı və özünün 1827-ci ilin fevralında general Nessailizuda göndərdiyi məktubu ilə Cəfərqulu ağanın sürgündən Qarabağa qaytarılmasını və Rusiya dövlətinə xidmət etmək üçün tamamilə azad edilməsini arzu edirdi.

Mehdiqulu xan təkrar Qarabağa qayıtmışdı. Lakin o, vilayəti idarə etmək işindən məhrum olub Rusiya dövlətindən təqaüd alacaqdı və öz əmlakının idarəsinə baxacaqdı. Cəfərqulu ağa da Qarabağa qayıtmışdı. Bu hal

Bəhlul Bəhcət

Qarabağ xanlarının son dövrü deməkdir.

Qarabağ xanlarının son dövrü dediyimiz dövr bəylərin, ağaların, sultanların, minbaşı və yüzbaşıların və məariflərin ortaya çıxmasının müsbət təsiri oldu.

Biz indi bəylərin, ağaların, sultanların, minbaşıların, yüzbaşıların və məariflərin necə və nə vasitə ilə ortaya çıxdıqlarını izah etməyə başlayacaqıq. Ta ki, o dövrdəki kəndlilərin hal və məişəti daha da aydın olsun.

AĞALAR, BƏYLƏR VƏ BU KİMİLƏRİN ZÜHURU

Qarabağ xanı Mehdiqulunun İrandan təkrar Qarabağa qayıtması onun hakimiyyətinin və xanlığının son dövrü idi. O indi vilayətin hakimi deyildi, onda heç bir ixtiyar yox idi. Bu dövrdə xan özünün əmlakının aqibətindən qorxurdu, onun mülk və rəiyyətlərinin tamamilə əlindən çıxacağını hiss edərək bir çox kəndləri və böyük torpaqları öz yaxın adamlarına paylamağa başlamışdı və bir çox adamlara təliqələr verib kəndlilərin əlində olan yerləri onlara vermişdi.

Polkovnik Miqlaçevski 1830-cu ildə general Paskeviçə göndərdiyi raportunda yazır: «Mehdiqulu xan zəif rəyli adamdır. O, atası İbrahim xandan qalmış hədsiz-hesabsız xanlıq əmlakını öz yaxın adamlarına paylayır. O cümlədən, Rüstəm bəyə və Hacı Ağalar bəyə və general Mədətova çox torpaq bağışlamışdır.»

Mehdiqulu xanın öz adamlarına torpaq paylaması səbəbindən Qarabağda kəndlilərin əlində olan bütün torpaqlar, əlində xanın təliqəsi olan başqa-başqa adamların əlinə keçməli oldu və bu haldan da aqalıq və bəylik, beləliklə də torpaq mülkədarlığı ortaya çıxdı. Və bu mülkədarlıqla da kəndin və kəndlinin hali dəyişdi.

Qarabağ mahalının hal və vəziyyətindən müfəssəl məlumat verən çar hökuməti məmurlarından Zubarovun izahatının surəti dövlət arxivində 359 nömrə ilə saxlanılır. Zubarovun 1830-cu ilin 22 iyununda general Paskeviçə göndərdiyi bu raportda deyilir: «İbtidada Qarabağ əhalisi iki hissəyə bölünür ki, bunlardan biri ruhani və digəri isə

ümumi vətəndaşlardır. Vətəndaşlar da üç hissəyə bölünür ki, birincisi ən baş, ikincisi orta, üçüncüü ən aşağı hissədir.

Ən baş hissədə ağalar, bəylər-məliklər, sultanlar, minbaşilar, yüzbaşilar; orta hissədə məariflər, üçüncü hissədə isə kəndlilər, əkinçilər, rəncbərlər».

Bundan başqa Zubarov bu hissələri izah etmək üçün yazar: «Ağalar – xan nəslinə nisbəti olanlardır, bəylər – əmlak sahibi olan şəxslərdir ki, onlar bir neçə mötəbər şəxslərin göstərməsilə müəyyən edilə bilir və ya onlar xanın ən yaxın adamlarıdır. Lakin bu da aşkardır ki, bu kimi mülk sahibləri bəyləri bir-birindən ayırmak qeyri-mümkündür».

Məsələ Zubarovun bəyənatına oxşar bir surətlə araya çıxdı. Zubarovun dediyi kimi ağa – xanın nəslinə mənsub olan şəxslərə deyilir. Necə ki, biz qabaqda da yazmışıq, Qarabağ xanı İbrahim xanın ailəsi haqqında mayor Lisyanoviç tərəfindən yazılmış bir sənəd var. 1804-cü ildə yazılmış bu sənədin surəti dövlət arxivində 231 nömrə ilə saxlanılır. Sənədin məzmunu barədə qabaqca verilmiş bəyanatdan aşkar olur ki, İbrahim xanın beş qadını və bu beş qadından bir çox oğlu və qızı və bu oğlanlar və qızlardan da hədsiz sayda nəvələr, nəticələr qalmışdır və bununla da xanların yaxın qohum və əqrabaları da bir çox miqdara çatırdı. Bu kimi xan nəslinə mənsub olanlara ki, bütün Cavanşir familiyalı mülkədar ağalar bu cərgədəndirlər və Qarabağ kəndlilərinin ən yararlı və məhsuldar torpağı bu «Cavanşirlər»in ixtiyarında idi.

Bunlardan sonra qohumlar gəlir ki, bunların da əlində ən böyük torpaqlar var idi. Məsələn, Mehdiqulu xanın yaxın qohumlarından olan Rüstəm bəyin oğlu Əsəd bəyin ixtiyarında olan torpaqlardan təkcə Cəbrayıł rayonunda

1700 desyatınə müvafiq bir mülk var idi ki, Cəbrayıl rayonunun bir çox kəndləri bu torpaqda çalışır və yaşayırdılar.

İndi bəylərdən bəhsə başlayaq:

Professor Ubeydullin bəyləri izah edərkən arxiv mənbələrinə istinad ilə bəyləri iki hissəyə bölür və bir hissəni digərindən xalq arasında hörmətli hesab edir. Professor Ubeydullinin göstərdiyi iki dərəcə bəydən ən hörmətlisi yalnız xanların yaxın qohumlarından olan bəylərdir ki, bunda misal olaraq Rüstəm bəy və Hacı Ağaları və bunların övladlarını göstərmək olar. Bu da yalnız Qarabağa aiddir.

Azərbaycanda «bəy»liyin mənşəyi və binası barədə danışarkən bu kimi «bəy»liyi heç də tarixi «bəy», «bi» səsi ilə rabitələndirilməməlidir. Bütün türk xalqlarının tarixinde olan «bəy» ünvan və ya ləqəbi Azərbaycanda olduğu kimi heç vaxt torpaq hakimiyyətilə əlaqədar olmamışdır və onların əkinçi kəndlilər üzərində heç bir hədd və ixtiyarı olmamışdır.

Professor Ubeydullin yazır ki, Azərbaycan bəylərinin mənşə məsələsi əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Bu məsələni tədqiq etmək üçün Azərbaycana nə kimi türk tayfa və qəbilələrinin nə vaxt və nə tərzdə gəldiklərini tədqiq etmək lazımdır.

Bizim fikrimizə görə isə Azərbaycanda torpaq hakimiyyəti ilə rabitəli olan ünvanlı şəxsləri heç də professorun göstərdiyi «dərinliklərə» aparmamalıdır və bu bəyləri tarixdə olan «bəy» ünvanları birləşdirməlidir.

Türk xalqlarının hər hansı bir şöbəsində olan «bəy»lər yalnız hərbi başçılıq vəzifəsi ilə əlaqədar şəxslərdən ibarət idi ki, bu kimi şəxslərin «vəzifə»dən başqa, xalq üzərində heç bir hökmü yox idi. İstər Səlcuqlılardə, istərsə də Qızıl

Orda və ya başqalarında və lap sonrakı vaxtlarda olan «bəy» sözü ilə Azərbaycanda XVIII əsr dən sonra tanınan istər xanlar və istərsə də çar hökuməti tərəfindən irəli çəkilən və kəndlilər üzərində «ağalıq» edən bəylərin rabitə və əlaqəsi olmasın gərək.

Azərbaycanda bizim tanıdığımız bəylərin yuxarıda izah edilən «bəy» sözünün məfhumu ilə əlaqədar olmadığını göstərən amillərdən biri də budur ki, Azərbaycan bəylərinin və hər hansı birini və xüsusən də ən böyüklərindən birini nəzərə alaraq görərik ki, bu «bəy» ləqəbinə malik olan adam ya xanın aşpazı olmuş və ya xanın ailəsinə paltar tikən vəzir imiş və ya xanın atlarını və ya ev quşlarını saxlayanın oğlu olmuşdur.

Məsələn, Qarabağda ən böyük bəylərdən olan Novruzov familyalı bəylər, xanın qatırçısının nəslindən olmuşdur.

Bəs bu bəylər nədən və nə vasitə ilə ortaya çıxıblar?

Yuxarıda demişdik ki, Mehdiqulu xan öz hakimiyyətinin axırlarında öz xanlıq əmlakını öz nökərlərinə və dargalarına paylamışdı və çox adamların əlinə öz möhürlənmiş «mülk təliqəsi»ni vermişdi və bu kimi təliqəli adamlar kəndliləri özlərinə «krəiyyət» etməyə başlamışdılar.

Bəs çar hökuməti bu yeni bəylərə nə fikirlə yanaşırıdı?

Bizim fikrimizcə, çar hökuməti bu hala təqđiredici bir haldan yanaşırıdı. Azərbaycanda xanlıq ən əvvəlki nüfuz və iqtidarı itirməyə başlamışdı. Xalq onların nə olduğunu, artıq, dərk etmişdi. Xanların bu iqtidarsız və nüfuzsuz halı çar hökumətinin işgalçi siyasətinə yararlı bir alət olmaqdan uzaq idi. Çar hökuməti daha xanlardan arzu etdiyi kimi istifadə etməyirdi. Belə isə, bunları başqaları ilə əvəz etmək

lazım idi. Xanları əvəz edəcək əlahiddə və yeni bir torpaq aristokratiyası və möhkəm bir torpaq mülkiyyətçisi lazım idi ki, çarların hakimiyyət istinadgahı da bu torpaq hegemoniyası olmalı idi. Bu isə yalnız bəylər ola bilərdi.

Həqiqətən, bəylər çar hökuməti üçün xanlardan daha çox yararlı və əlverişli idilər. Bir tərəfdən xanlar özlərini guya «sahib həqq» bildiklərindən bəzən olurdu ki, çar hökumətinə özlərini az minnətdar sayırdılar və özlərini bir «hakim» kimi hesab edirdilər ki, bu da çar siyaseti üçün əlverişli deyildi. Digər cəhətdən isə xanlar sayca bəylərə nisbətən çox az idilər. Beləliklə, çar hökumətinin işgalçi siyasetinə və hərbi əməliyyatına lazım olan qulluqları yerinə yetirməkdə aciz idilər. Bəylər isə sayca çox olub, özlərini də bir çox ixtiyar sahibi saymaq fikrinə düşməyib çar hökumətinin sadiq qulu olmaqla fəxr edirdilər və çarın bütün əmrlərini can-baş ilə icra etməyə daima hazır idilər.

Bunların hamisinin əhəmiyyəti isə çar hökuməti, bu tarixi əhəmiyyəti olan xan və xanlıqları tezliklə ortadan qaldırmağı lazım bilmışdı. Bunun əvəzində isə yeni həvəs ilə araya gələn bəylər çarlığın bütün əmrlərini yerinə yetirməyə hazır idilər.

Bu dəyişmələrdə kəndlərin vəziyyət və həyat şəraitində yüngülləşməyə doğru heç bir addım atılmadı, bəlkə bu, vəziyyəti daha da ağırlaşdırıldı. Doğrudur, kəndlilər xanların təhkim və təsirindən xilas olmağı çox arzu edirdilər və xanların aradan çıxması kəndlilərin xilas olmasına səbəb idi. Lakin xanların aradan çıxması ilə onların yerinə gələn bəylərin kəndlilər üzərindəki ağır təsirləri daha şiddətli və daha çox dözülməz idi.

Yuxarıdan bəri izah etdiyimiz cəhətlər səbəbindən çar

hökuməti bəyləri himayə edərək kəndlilərin hesabına onları araya çıxarmışdı.

Qarabağda bəylərin ortaya çıxməq məsələsi çox qarışq bir surətdə olmuşdu. Onlar o qədər çox və o qədər qeyri-müəyyən idilər ki, onları bir nizam və qaydaya salmaq üçün çar məmurları belə çətin bir halda idilər. Bu, Zubarovun 1833-cü il tarixli raportundan da aşkar olur. Əlində xan tərəfindən verilmiş təliqə olan mülkədarları bir-birindən ayırmak müşkül idi.

Bəylərin bu halını nizama salmaq üçün çar hökuməti məmurları tədbirlər görməyə başladılar və bəyləri təyin edən komitə təşkil etdirərsə də, yenə də çətin haldan çıxməq mümkün deyildi. Yuxarıda təkrar izah etdiyimiz çar məmuru Zubarovun raportunda deyilir: «Bəy – mülk və torpaq sahibi olan adamlardır. Hansı ki, onları bir neçə mötəbər adamlar göstermiş olalar».

Lakin mülk və torpaq sahibi olanlar çox idi. Qarabağ xanı hədsiz və hesabsız xanlıq torpağını öz istədiyi adamlarına paylamışdı: arvadları, dərziləri, quş götürənləri, pişxidmətləri və bütün qapı-baca nökərləri və bunlardan başqa, bir çox təlxəklər və ya heç bir vəzifəsi olmayanlar əlində xanın təliqəsini götürərək Qarabağın Elat və kəndlərinə dağlışmışdılar və bunlar hər biri də «mülk sahibi» idilər. Bunun üçün Zubarovun məlum raportunda deyilir: «Tatar bəylərinə vacibdir ki, Şuşa şəhərində bir komitə təşkil etsinlər. Yaxşı fikirli çinovniklərdən yaradılmış o komitə lazımdır ki, bəylərə və bəylilik ləyaqətini təsdiq etməyə və ixtiyarının təyin və təsdiq edilməsinə baxsın». Zubarovun bu tələbi qəbul edildi, onun dediyi kimi, Şuşa şəhərində bir komitə təşkil edildi, komitə Zubarovun gös-

tərdiyi kimi yaxşı fikirli məmurlardan təşkil olunmuşdu. Bu məmurlar, xalis çar hökuməti tərəfdarı olan «yaxşı fikirli» tanınmış ağalar və bəylərdən və bir neçə rus çinovniklərindən ibarət idi.

Bu komitənin neçə nəfərdən ibarət olduğunu dair rəsmi sənədlərdə bir işarə yoxdur. Lakin o zamanlarda bu komitə ilə yəqin rabitəsi olan məlumat sahibi adamların rəvayət etməsinə görə həmin komitə ilk dövrlərdə altı nəfərdən ibarət olmuşdur və buna görə də bu komitəyə «altılar» deyirdilər.

Bundan sonra «on ikilər» və «iyirmi dörd»lər və sonra da «qırx səkkizlər» məclisi olmalı imiş.

«Altılar məclisi» altı nəfər ən tanınmış və xanın ən yaxın adamlarından olan bəylərdən təşkil olunmuşdu ki, bunlara şübhə olmamalı idi və bu altı nəfər tanınmış bəylərin məclisi öz tanıdıqları altı nəfər də əlahiddə təsdiq etmişdilər ki, bunlar bir yerdə on iki nəfər olmuşdular. Bunların məclisi olmuş və buna «on ikilər məclisi» deyirdilər. Bunların tanıdığı on iki nəfər əlahiddə «bəylər» bir yerdə «iyirmi döndlər məclisi»ni təşkil edirdilər. Ən sonra isə bunların tanıdıqları iyirmi dörd nəfər əlahiddə bəylər ilə «qırx səkkizlər məclisi» olmalı imiş. Lakin bu məclis baş tutmadı.

«Altılar», «on ikilər» və «iyirmi dörd»lər məclisinə təsdiq edilən bəylər o zamankı istilah ilə birinci sıra bəyləri adlanırdı və bunların əmlak və torpaq iddiaları sözsüz qəbul olunmalı idi. Yerdə qalan ümum bəylər öz bəylilikləri barədə bu məclislərə müraciət edirdilər və bu məclislərdən «təsdiqnamə» alırdılar. Elə də olurdu ki, bu məclislər onu təsdiq etməyib «qırx səkkizlər» məclisinə qədər təxirə

salırdılar. Bu barədə «Sənin işin qaldı qırx səkkizə» deyirdilər.

Bir misal da var idi. Buna da «hər işi ancaq bizə qaldıqda» deyirdilər.

Xan nəslinə mənsub olanlara ağa deyirdilər ki, onlar bəylərə qarışmazdı. Onlar tanınmışlar idilər və «Cavanşirlər» familiyası daşıyırıldılar. Bunlar İbrahim xanın oğlanlarından olan övladları idi. Məsələn, Cəfərqulu ağa və onun oğlu Hidayət ağa və onun oğlanları, Şükrullah ağa və onun oğlanları, Cəfər ağanın nəslisi və başqaları.

Mehdiqulu xanın oğlu qalmamışdı, onun ancaq qızı və qadını qalmışdı. Mehdiqulu xan ölündən sonra öz əlində və ixtiyarında olan böyük miqdarda torpaqları çar hökuməti onun qadınına vermişdi və bununla belə, bu xan arvadı vəfat etdikdə həmin əmlak hökumət xəzinəsinə çatmalı idi. Buna əsasən Mehdiqulu xanın qızı Xurşidbanu o böyük mülklərdən məhrum olacaqdı. Xanın qızı ancaq xanın arvadı Məlakə ölündək bu mülklərə sahiblik edə bilərdi.

Qarabağ xanlığının «ailə tarixi»nə bələd olanlar bu məsələ barədə müfəssəl və bizim izah etmək istədiyimiz bəylilik və mülkədarlıq halları ilə əlaqəli olan, burada dərc etdiyimiz «vaqeə»ni nəql edirdilər: Xanın qadını özü vəfat etdikdən sonra bütün əmlak və ixtiyaratın hökumət xəzinəsinə çatacağını bilib buna qarşı bir çarə olaraq o vaxt fərmanfırma (canışın) olan birinci Voransovun yanına Tiflis şəhərinə gəlmışdı. Xan arvadı qocalmış və qızı isə səkkiz yaşında idi. Xan arvadı ən kiçik qızını da özü ilə aparmışdı. Onun yanında bütün nökərləri, darğaları, yaxın qohumları gedirdi. Xan arvadının Tiflisə səfəri böyük şövkətlə əmələ gəlmişdi. Çox sovqatlar və tarixi bəxşişlərin, hədiyyələrin

sayı-hesabı yox idi. Hətta, məşhur Mirzə Adığözəl o zaman bir çox cinayətlərdə töhmətlənərək Qafqaz canişini tərəfindən təqsirlənmiş və tövfiqinə əmr edilmişdi. Mirzə Adığözəlin cinayət etməsi çar hökumətinə qarşı olmayıb, bəlkə xalqı soydurmaq və dəstələrlə yolları kəsdirməkdən ibarət idi. Mirzə Adığözəl, xan arvadının Tiflisə getdiyini eşitdikdə onun keçdiyi yolda gözləyib evinə qonaq düşürmüdü və qırx ədəd bir rəngdə «cöngə» xan arvadına hədiyyə vermişdi. Xan arvadı Tiflisə gedərkən Mirzə Adığözəli də aparıb canışın Voransovdan onun əfv edilməsi barədə şəfaət etmişdi.

Qafqaz canişini xan arvadına öz qızı azyaşlı olan Xurşidbanunu öz yavəri knyaz İsmiyevə nikah etməyi xahiş edib bütün xanlıq əmlakının Xurşidbanunun adına keçirilməyi barədə imperatordan xahiş edəcəyini də vəd etmişdi və hər iki xahişi əncama çatmışdı.

Bizim bu rəvayəti zikr etməkdə məqsədimiz bəylərin necə ortaya çıxdığını göstərməkdir və Mirzə Adığözəl bizim fikrimizin ən aşkar nümunəsidir. Aşağıda qeyd edəcəyimiz üzrə dövlət arxivində olan aktlardan aşkar olur ki, Mirzə Adığözəl xalqı soyan və yolları kəsərək böyük qarətçi dəstəsi saxlayırdı və bununla belə, o, bu təqsirlərdən bağışlanıb və xan arvadı tərəfindən ona böyük bir torpaq mülkü bağışlanmışdı ki, Qarabağın ən məhsuldar əkin sahələri və suları, meşələri bu mülk hissəsinə daxil idi və Mirzə Adığözəl Qarabağda ən böyük bəylərdən biri olmuşdu.

Bundan aydın olur ki, «bəylik» almaq təsadüfi olmayaraq bu və ya başqa bir mənfəət müqabilində ona-buna verilirdi.

Bəzən də «bəylik» və «mülkədarlıq» çar hökumətinə edilən xidmət əvəzində verilirdi. Bu xidmət ayrı-ayrı hallarda olurdu. Hərbi işlərdə iştirak etmək, hərbi casusluqda

xidmət ifa etmək, kəndlilərin üsyanlarını yatırtmaq kimi vəzifələr o cümlədən idi.

O zamanlar Varşavada üsyanlar olurdu. Bu üsyanları yatırtmaq üçün İmperator Nikolay böyük səy göstərirdi və bu əməliyyat üçün Azərbaycandan çox adamlar aparılmışdı. Bunlara «Varşava atlısı» deyirdilər. Bu atlılar kəndlilərdən də məcburi olaraq alınırıldı. Bu kimi kəndliləri zor ilə aparır və heç bir rütbə vermirdilər, geri qayıdarkən də əllərinə heç bir sənəd və izahat verilmirdi.

Çar hökuməti öz adamlarına, xüsusilə, xanların yaxın adamlarına başqa gözlə baxırdı: onlara rütbələr, medallar və böyük imtiyazlar verirdi. Belə imtiyazlı və rütbəli adamlara bir çox misallar vardı.

Məsələn, Qazax axarlarından olan Həssən ağa adında biri «Varşava atlısı» deyilən Polşa mühəribəsinə getmişdi. Oradan general-mayor rütbəsilə geri qayıtmışdı. Həssən ağa Qarabağda ən məhsuldar torpaqları özünə «mülk» olaraq almışdı. Ağalarov familyalı olan general-mayor Həsən ağaya verilən kəndlər cümləsindən indiki Qubadlı rayonunda olan Dondarlı, Dəmirçilər və Məmər kəndləri ən məhsuldar sulu torpağa və bağlara malik idi. Bundan başqa Ağalarovun Qarabağın başqa yerlərində də çox sayıda torpaq sahələri və meşələri var idi.

Bəylərin necə ortaya çıxdığını misallarla təchiz etməyə davam edirik. Məsələn, elə bəy familyaları vardı ki, onların əсли və ata-anaları kiçik bir kənddə «duşməl» olmuşdur (duşməl-kənddə adam vəfat edəndə üstündə ehsan edilən aş və başqa xörəklər bişirən təcrübəli adamdır). Duşməl olan adam avam kəndlilər içində özünə az-çox hörmət qazanmış və hətta, kəndin «ağsaqqalı» olurdu. Onun sözü aciz və təcrübəsiz kəndlilər arasında keçirdi. Belə halda

olan adamlar xanların və xanın nökərlərinin içində yaşayır-
dı və belə adamlara əhəmiyyət verirdilər. Bu kimi haldan
istifadə edən «duşməl» çarəsiz və avam kənd camaatına
özünü sahib və ağa kimi göstərirdi və bu barədə bir çox
saxta və əsassız vəsiqələr də düzəltməyə imkan tapırdı.

Göstərdiyimiz bu kimi adamlar özlərini yuxarıda izah
etdiyimiz «bəyləri təsdiq edən komitə»yə təqdim edib
rüşvət və hədiyyələrlə də işə girişib, nəticədə «bəylilik»
vəsiqəsi alıb mülkədar olurdular.

Həmin belə bir bəylilik almış duşməl indiki Qubadlı
rayonunda olan Əli-Qulu kəndliləri içində olan bəylərin
babaları olmuşdur.

Şuşa şəhərində düzəlmış «bəyləri təsdiq edən komi-
tə»yə hədsiz-hesabsız ərizə və xahişnamələr verilmişdi.
Bunların hamısı da özlərinin «bəy» olduqlarını iddia ilə
təsdiq edilmələrini istəyirdilər. Bəyləri təsdiq edən
«komitə» çox səxavətli, hər kəsə «bəylilik» verməkdən im-
tina etməzdi. Bəylilik istəyənlərə bol-bol kəndlər verilir və
bu «səxavət» müqabilində «təzə bəy» olanlar böyük miq-
darda rüşvət verərək komitə üzvlərini razı salırdılar. Bu
barədə verilən rüşvətlər o zamanlarda bir zərb-məsəl ol-
muşdu. Rüşvət və hədiyyələr aşağıdakı şeylərdən verilirdi:

1. İsfahan qəndi neçə kəllə
2. İpək cecim neçə dənə
3. Xəyati yorğan üzü neçə dənə
4. Kisridən toxunma şal neçə dənə
5. «Buyurtma» toxunmuş xalı və xalçalar neçə dənə
6. Əşrəfi və başaqlı qızıl neçə dənə
7. Düyü və un neçə kisə

Yuxarıda adlarını yazdığınıqızı qiymətli şeyləri bəy
olmaq istəyən adam komitənin sahib etibar və «adam üçün

iş görən» üzvlərinə «sovqat» və «qələm haqqı», ya da «şirinlik» adı ilə verilməli idi. Hətta, xalq arasında zərb-məsəl olaraq deyirdilər: «Qənd başı gətirməmisən ki – yəni İsfahan qəndi kiçik kəllələrdə olardı və daima rüşvət vəsovqatlar bu «qəndbaşı»larla əmələ gələrdi.

Bəy olmaq üsulu Qarabağ vilayətində olduğu kimi başqa Azərbaycan vilayətlərində də tətbiq edilirdi. Ancaq hər nə olursa-olsun, çar hökuməti üçün «bəy» lazımdı və nə vasitə ilə olsa da, bəyləri necə bir «torpaq hegemoniyası» kimi özünə istinadgah olaraq ortaya çıxarmalı idi.

Zaqafqaziya Dövlət Arxivində 1383 nömrəli bir akt var. Gəncə okruq (dairə) rəisinin yazmış olduğu bir rəportun surəti olan bu aktda deyilir: «Gəncə vilayətində dvoryan hüququna malik olan bəy yoxdur.»

Bu sənəddən məlum olur ki, Gəncə xanı Cavad xan öz xanlıq əmlakını öz adamlarına paylamazdan əvvəl – mühabibədə qətl edilmişdi və bundan sonra onun bütün xanlıq əmlakı çar hökuməti tərəfindən zəbt edilmişdi. Beləliklə də, Gəncə vilayətində mülkədar bəy olmamışdır.

Gəncə vilayətində mülkədar bəy olmamış deyildir. Orada bir çox mülkədar bəylərin olduğu hamiya məlumatdur. Ancaq yuxarıda qeyd etdiyimiz sənəd isə öz tarixi olan 1833-cü ilə aid olmalıdır, bəlkə tarixi Gəncə mahalında «bəyliyi təsdiq edən komitə» əmələ gəlmişdi.

Bəylər, torpaqlara və kəndlərə nə qayda ilə sahib olurdular?

Bəylər bu komitənin sərəncamı ilə çox miqdarda torpaqlar və kəndlər götürmüştülər. Bu torpaqların bəzisi xanlar tərəfindən verilmiş təliqə ilə təsdiq edilmişdir və xanlar tərəfindən verilən təliqələr olmayıanda, bu təliqənin əvəzini saxta olaraq düzəldirdilər və xanın möhürünnə

saxtasını çox asanlıqla düzəldirdirlər. Hətta, bu «xan möhürunu» palid danəsindən də düzəldənlər var idi. Bunlar palid danəsini ortadan kəsir və xanın adını oraya yazırdılar, ətrafinı naxışlayıb, bununla da istədikləri kənd torpağını və əkin yerlərini, yaxud meşələri «xan təliqəsi» adı ilə yazıb möhürləyir və orada yazılmış əmlakın xanın özü tərəfindən verilmiş olduğunu iddia edirdilər.

Çar hökuməti hədsiz-hesabsız olan bu «mülk» davalarını nizama salmaq üçün bir çox tədbirlər görürdü. Bu kimi tədbirlərdən biri də «Mizavoji poryadka» idi. Mizavoji üsulu ilə torpaq ölçülürdü və məhkəməyə verilirdi. Məhkəmə «okrujnoy sud» adlanır və hər vilayətdə bir məhkəmə olurdu. Bütün torpaq iddialarına orada baxılmalı idi. Ümum etibarilə bu məhkəmə torpaqları bəylər arasında bölüşdurməli idi.

Bəylər, bu məhkəmədə öz iddialarını sübut etmək üçün bir çox şahidlər toplamalı idi. Bu şahidlər bəylərin göstərməsi ilə məhkəmədə bəylərin iddialarının doğru olmalarını «and içərək» təsdiq edirdilər.

Demək olar ki, bütün kənd torpaqları, xüsusilə də ən məhsuldar torpaqlar bəylərin ixtiyarına keçdiyi bu məhkəmə ilə təsdiq edilib, yerli kateqoriya deməklə daha möhkəmləndirildi.

Qabaqlarda, dəfələrlə qeyd etdiyimiz Zubarovun 22 iyun 1830-cu ildə general Paskeviçə yazdığı məruzəsində göstərdiyi soltan, minbaşı və yüzbaşı heç də bəylərdən ayrı deyildir. Bunlar da hər hansı bir «bəylik» almış olanlar kimi bəylik almışdır, ancaq soltan, ya minbaşı, yüzbaşı onların atalarının və ya babalarının vaxtilə çar ordusunda xidmət edərək aldığı «rütbə»lərinin adıdır ki, sonradan onların övladları atalarının bu rütbəsindən istifadə edərək

bəylilik almışlar və atalarının «rütbəsini» özlərinə familiya qəbul etmişdilər.

Məsələn, Qarabağda bir çox bəylərin familiyaları Soltanov, Minbaşıyev və Yüzbaşıyevdir. Bunlardan – Soltanovların babaları (necə ki, aşağıda «kürdlər») izah edərək müfəssəl qeyd ediləcəkdir) çar ordusunda, xüsusilə İran sərhəd qarovalı vəzifəsində xidmət etmişdilər. «Soltan» «uryadnik» rütbəsi demək idi.

Məsələn, kurd bəyləri Qarabağda bütünlükə Soltanovlardır ki, bunların babaları olan Nəsir Soltan çar ordusunun İran hüdud qaraulu (karaul) vəzifəsində olmuşdur və hakəza «Hüseynqulu Soltan» da hüdud qaraulu vəzifəsində soltan rütbəsində xidmət etmişdir.

Minbaşılar və yüzbaşılar, necə ki, özlərinin məzmunundan məlum olur, hərbi rütbələrdir və bu rütbələrdə olan adamların övladı bu rütbələrdən istifadə edərək özlərinə «bəylilik» almışdır.

«Bəylilik» ixtiyarında soltanların, minbaşı və yüzbaşıların başqa familiyalı bəylərlə heç bir fərqi yoxdur. Ancaq hər nə olursa-olsun, Şuşa şəhərində əmələ gəlmış «bəyləri təsdiq edən komitə» tərəfindən hər hansı bir «vəsiqə» ilə «bəy» olaraq təsdiq edilmiş və və bu vəsiqələr, ya xan tərəfindən verilən «təliqə» və ya çar hökuməti tərəfindən verilən «nişan» olsun, hər ikisi «bəyləri təsdiq edən komitə»də etibara alınırdı.

Professor Ubeydullin «Azərbaycan bəylərinə aid vəsiqələr» adlı kitabçasında bəyləri üç hissəyə ayıraraq deyir ki, nəsildən nəslə gələn bəylər, soltanlar və məliklərdir. Professorun bu təqdimi ilə biz razı olmayıacaqıq. Professorun dediyi «nəsildən nəslə gələn bəylər» olmamış və hətta,

bəylərin heç nəсли və tarixi də olmamışdır. Necə ki, qabaqda bəyan etmişik: bəylər xanların ləğv edilməsi ərəfəsində ortaya çıxmış və tarixdə türk xalqları içində ordularında adlanan «bəylər» ilə rabitə və əlaqəsi olmamışdır.

Biz bəylərin zühura çıxmasını izah edərkən isbat etdik ki, onların bəzisi xanın yaxın qohumları, bəziləri onun nökəri, bəziləri aşpazı, quş gətirəni, dərzisi, mehtəri, qatırçısı və qeyriləri idi və bunların hamisİNİN da başlanğıçı bir vaxt içində olub aralarında heç bir «nəsildən nəslə gələn» bəy olmamışdır.

Professor Ubeydullinin göstərdiyi məlik isə bəyin başqa qismi olmayıb, ermənilərin Qarabağda olan hakimlərinə deyildirdi.

Məliklər Qarabağda beş nəfər olmuşlar. Tarixi vəsi-qələrdə bunlara «xumsəməlik» deyirdilər ki, bu da «beş-məlik» deməkdir. Bu məliklər Vərəndə, Dizaq, Cələvrət, Tarnaut və Tuğ kimi mahalların hakimi olmuşdular. Bunlardan ən böyük və qüvvətlisi Məlik Şahnəzər idi.

Bu məliklərin hakimliyi Qarabağ xanlarının son dövrünədək davam edib, sonra isə aradan qalxmışdı və yerləri, torpaqları sonradan zühurə gələn türk və erməni bəylərinə qalmışdı və «məlik» adı heç yerdə işlənməmişdi. Hətta, erməni bəyləri belə, türk bəyləri kimi yalnız «bəy» adlanırdı. Məsələn, Qarabağın Zəngəzur tərəfində olan erməni məliklərindən «Məlik Parzadan»ın övladı özlərini bəy adlandırırdı. Onlardan «Tatif» kəndindən olan «Baxşı bəy Məlik Parsavanov» və başqaları məlumdur.

Professor Ubeydullinin bəylərin bir qismi kimi göstərdiyi «soltan» barəsində biz fikrimizi demişik. Bizə görə «soltan» hərbi rütbə olmuşdur. Rusca buna «uryadnik» de-

yilirdi, lakin elə yerlər olub ki, oranın hakiminə soltan deyilib. Məsələn, Zaxori və Elisso vilayətləri kimi, Zaxoru hakimi Əli Soltan və Elizzo hakimi Əhməd Soltan məlumdur.

«Azərbaycan bəylərinə aid vəsiqələr» adlı əsərində professor Ubeydullin deyir ki, bəy olmaq üçün bəylər komitəsinə müraciət edən şəxslər və bəylər familiyalarını və özlərinin mənşələrini isbat üçün vəsiqələr təqdim etməyə məcbur edilir.

Bizə görə, professor Ubeydullinin bu fikri düzgün deyildir. Çünkü həmin bəylər komitəsinə bəy olmaq üçün müraciət edən şəxslərin əksərinin nə familiyası, nə də onların mənşələri var idi. Yalnız xanın nəslinə mənsub olanlar bundan faydalana bilirdilər.

«Bəylər komitəsi» ona müraciət edənlərdən familiya və ya mənşə tələb etməzdi, bəlkə yalnız xan tərəfindən verilmiş təliqəni və ya çar dövləti tərəfindən bəxş edilmiş olan nişan və rütbələri yoxlayırdı ki, bu da «bəy» olmaq üçün kifayətedici bir sənəd olurdu.

Yenə yuxarıda qeyd etdiyimiz əsərdə müəllif, Azərbaycan bəylərini və tarixi mahiyyətinə nəzər salsaq, hər halda Azərbaycan türk bəylərinin bəzilərinin qanında moğol qanının olmasını göstərir. Belə fikrin bizə görə yanlış olduğunu təkrar ilə qeyd etmişik. Azərbaycan bəylərinin nə surətlə zühurə çıxdığını izah edərək isbat etdik ki, bəylər xanların ləğv edilməsi ərəfəsində ortaya çıxmış və onların moğol qanına malik olduğu və ya başqa tarixi hallarla heç bir rabitə və əlaqələri olmadan bir torpaq feodal hakimi olaraq ortaya çıxmışdır.

Bəylərin kəndləri idarə etmək barəsində deyə bilərik ki, bəylər bir «bəy» olduqları üçün hər bir idarə səlahiy-

yətinə malik olmamışdılar. Xan dövründə kəndləri idarə etməkdə olanlar, necə ki xanın nökəri və əmələcat və ya darğası olmaq vəzifəsilə o vəzifəni icarəyə məmur idi. Çar hökuməti xanları ləğv etdikdən sonra kəndlərin idarəsi mahal nayiblərinə həvalə edilmişdi, bunlar isə hərbi komendantlara tabe idilər. Bu komendantları «Moror» deyə kəndlilər son zamanlara qədər xatırlayırdırlar.

İzah etmək istədiyimiz dövrün imtiyazlı təbəqələrin-dən biri də Zubarovun yuxarıda qeyd etdiyimiz məruzə-sində göstərdiyi «məaf»lardır.

«Məaf», həmin xanların Qarabağ hakimi olduqları dövrlərdə və həm də çar hökuməti xanları ləğv etdikdən sonra bəylərin zühuru anlarında ortaya çıxmışdır.

Xan dövründə olan «məaf»lar, kəndlərdə olan mollalar və seyidlər və xana qabaqlarda xidmət edib və sonra o xidmətlərdən azad edilən bəzi «xeyirxah» adamlar idilər. Mollalar və seyidlər xana malcəhat verməkdən xanın əmri ilə azad edilirdi və bu barədə onlara xan tərəfindən lazım olan vəsiqələr də verilirdi.

Çar hökuməti dövründəki məaflər isə daha çox miqdarda idi. Bu məaf həm xan dövründə olan məaflər, həm də sonralardan çar hökuməti xidmətində sədaqət göstərmiş olan şəxslər idi.

Çar hökuməti xidmətində sədaqətlə çalışanlar çox olmuşdur, bunlardan mühüm xidmətlər göstərənlər yəqindir ki, böyük rütbə və nişanlara nail olaraq, nəticədə bəylik və mülkədarlığa nail olmuşdular. Belə adamlar bir çox kəndlərə və hədsiz-hesabsız məhsuldar torpaqlara yiylənmişdilər. Belələrinə Qarabağ mahalında və hər yerdə misallar da çoxdur. Elələri də olub ki, çar hökumətinə etdikləri xidmət elə də çox və mühüm olmamış və yaxud mühüm işlər

görmüşsə də, o xidmətləri layiqincə gözə çarpdıra bilməmiş olduqlarından böyük rütbə və nişanlara nail olmamışdılar və beləliklə də bəy və mülkədarlığa ləyaqətləri olma-mışdır.

Belə adamlar yalnız məaf olmaq səadətinə nail olurdu-lar. Bu kimi məaflar kəndlərdə hökumət təzminatlarından və vergilərdən və «biyar» deyilən məcburi işləməkdən və hərbi məxaric və sursat verməkdən, bir növ, azad olurdu-lar.

Çar hökumətinin mahallardakı böyük rütbəli məmur-ları məafları ləğv etmək və onların imtiyazlarını alaraq on-ları da toçı və təhəməl verməyə məcbur etmək istəyirdilər. Bununla bağlı bir çox müraciətlər də edilmişdi. 1835-ci ildə bağlanan bu iş bir para «qarışiq səbəblərə» görə bir zaman təxirə salındısa da, yenə də bunların, yəni məafların çar hökumətinə edəcəkləri xidmətlərinin daha əhəmiyyətli bir iş olmadığını nəzərə alıb, onlara verilən bəzi imtiyazı ləğv etməyə başladılar və az vaxt içorisində də «məaf»lıq haqqı aradan qaldırıldı.

QAÇAQ NƏBİNİN YURDU

Qaçaq Nəbi sabiq Zəngəzur qəzasının üçüncü hissəsində məşhur Həkəri çayı üzərində olan Aşağı Mollu adlı kənddə anadan olmuşdur (Mollu kəndi ikidir: biri Aşağı Mollu və digəri Yuxarı Mollu adlanır).

Aşağı və yuxarı, hər iki Mollu türk qövmünə mənsubdur. Bu ətrafda bir neçə kurd kəndləri və oymaqları da var ki, bunların da ayrı-ayrı kurd qəbilələri şöbələrinə aid olması yeqindir.

Bu şöbələrin hər birinin təfavüt halları və üslub fərqləri vardır. Bu şöbələrdən Posyan, Babal, Cəlbivanlı, Zilanlı, Şotlanlı və Məğavuz kürdləri hesab edilə bilir və bunlardan başqa da kurd şöbələri olduğu imkansız deyildir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına aid kitabın müəllifi Baharlı, kürdlərin mənşeyinə istinad etdiyi şobə və qəbilələri və hansı oymağın haradan gəldiyini qeyd etdikdən sonra deyir: «Azərbaycan kürdləri iki qisimdir ki, bunlardan biri – «yerli» kürdlər və biri də «gəlmə» kürdlər hesab edilir. Birincilər, ta qədimdən Azərbaycanın cənub-qərb hissəsində yaşamaqda idilər, ikincilər isə müxtəlif vaxtlarda Azərbaycana gəlmiş və ayrı-ayrı nöqtələrdə məskən salmışlardır. Məsələn, Zəngəzur və Naxçıvan kürdləri özlərini Kiçik Asiyadan gəlmə hesab edirlər. Onlar İbrahim ağa adlı bir şəxsin idarə və siyaseti altında 1589-cu ildə İran ilə Osmanlı arasında müharibə edilən zaman Türkiyə soltanı tərəfindən göndərilmişdi, türkləşmiş olan Gorus kürdləri

Gorus nahiyyəsinə İranın Həmədan vilayətindən gəliblər. Bunları İran şahları müxtəlif vaxtlarda buraya köçürmüşlər».

Baharlı, ümum kürdlər barəsində yuxarıdakı tərzdə fikrini bəyan etdikdən sonra, Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarındakı kürdlər barəsində deyir ki, Zəngəzur və Naxçıvan kürdlərinin bir hissəsi 1813-cü ildə İran ilə Rusiya arasında əqd edilən Gülvəstan müqaviləsi imzalandıqdan sonra Urmiya tərəflərindən Azərbaycana köçürülüblər.

Bundan sonra Baharlı, Zəngəzur və Cəbrayıł tərəflərində olan kürdlərin mənsub olduğu qəbilələrdən bəhs edərək yazar: «Azərbaycan kürdləri bir çox qəbilələrə bölünürənlər. Onlardan ən məşhuru Zəngəzur və Cəbrayıł tərəflərində olan Qaracərli və ya Qaracallı və Püsyan kürdləridir.»

Baharlı yuxarıdakı bəyənatı verdikdən sonra yazar ki: «Hal-hazırda Azərbaycanda kürdlərin sayı azalmış, ancaq dağ kəndlərində kürdlər qalmışlar (Zəngəzurda Buzluca, Ağaz kəndi, Qaraqlışlaq, Əliyanlı, Qazıkürdlü, Cəbrayıł qəzasında Kurd Mahruz, Naxçıvan qəzasında Pesiyanlı Kevük bozlu və s.)».

«Azərbaycan tarixi» adlı kiçik əsər yazmış olan Rəşid İsmayılov da Azərbaycanda kürdlərin tamamilə türkləşmiş olduğunu bəyan edir.

Baharlının kürdlərin etnoqrafik vəziyyətləri barəsində verdiyi məlumat qiymətsiz deyildir, lakin bu qiymətlə bərabər bir çox əsaslı nöqsanlar da var. Biz bu nöqsanları aşağıda qeyd və izah etməyi lazımlı bildik. Birinci budur ki, Baharlının dediyi kimi Azərbaycanda kürdlərin türkləşməsi çox da mətin əsaslı bir amil hesab edilməz. Azərbay-

canda türkləşdiyi fərz edilən kürdlərin türkcə danışqları onların türkləşməsinə dəlil hesab edilirsə, bu halın doğru bir səbəb olmadığı aydındır.

Bundan əlavə Azərbaycanda heç də türkcə danışmayan bir çox kürd oymağı var ki, bu oymaqların birisi Zilanlı, biri də Şotlandlı kürdləridir. Azərbaycanda tamamilə türkcə danışan kürdlər isə ayrı-ayrı rayonlarda, məsələn, Göyçayda və Lənkəranda nisbi çoxluq təşkil edənlərdir ki, bu kimi qalib türklərə qarışmış kürdlərə əsaslanaraq ümum Azərbaycanda olan kürdlərin tamamilə türkləşmiş olmasını fərz etmək doğru olmazdı.

İkinci budur ki, Baharlı öz bölgüsündə bir çox əsas kurd qəbilələrini unutmuşdur ki, bunlar ən səciyyəvi kürdlər olub Qarabağda, xüsusilə, Qarabağın Bərgüşad və Həkəri çayları üzərindəki əhalinin içərisində yaşayırdılar və başlıca olaraq bu unudulmuş qəbilələr və aşağıdakı qeyd etdiklərimizdir.

Çələbiyanlı kürdü:

Çələbiyanlı kürdü oymağı Baharının qeyd etmədiyi kurd oymaqlarının ən mühümüdür. Çələbiyanlı kürdlərinin Qarabağ tərəfə gəlmələri başqa kürdlərdən sonra baş vermişdir. Bu oymaq başqa oymaq və qəbilələrə nisbətən mühitə daha tez alışandırlar. Onlar türkcə danışmaq üslubuna uyaraq türklərdən fərqli olmayan dərəcədə danışırlar.

Çələbiyanı kürdlərinin əksəri İran torpağının Qaraçadaq tərəflərində və orada olan türk qəbilələri olan Şahsevən, Əfşar və Qacar və qeyrilərilə qarışıblar.

Çələbiyanı kürdlərinin əvvəl gələnlərinin vaxtı məlum deyilsə də, ən son gələnlərin 1816-cı il içərisində gəldikləri yəqindir və bunların həmin illərdə Qarabağa köçdük-lərinə dair sənəd mövcuddur.

Zaqafqaziya Dövlət Arxivində Zaqafqaziya canişini general Yermolovun bir əmrinin surəti saxlanılır. Arxivdə 1763 nömrə ilə mühafizə edilən bu akt 1816-cı il noyabr ayının 17-də Yermolov tərəfindən sərhəd məmurlarından birinin raportuna cavab olaraq yazılmışdır.

Yermolov deyir ki, Çələbiyanlı kürdlərindən min nəfərlik ailənin bizim tərəfə köçməsinə və Qafqazda yerləşmələrinə mən heç bir vaxt razı ola bilmərəm, bunu biz İran hökumətilə traktatda da yazmışıq. Bunların bizim tərəfə gəlmələri, İran hökumətinin icazəsi olmadan bizim tərəfimizdən qəbul olunması həmin traktatın qanun və şərtini pozmuş olar, bununla belə məxfi olaraq sənə deyirəm ki, «Mən onları geri qaytarmağı sənə əmr etmirəm».

General Yermolovun əmrindən məlum olur ki, həmin ildə 1000 ailədən ibarət Çələbiyanlı kürdləri Qarabağa gəlibmişlər. General Yermolov bu kürdlərin Qarabağda yerləşməsinə rəsmən icazə verməsə də, lakin qeyri-rəsmi və məxfi olaraq öz məmuruna onları geri qaytarmamağı tapşırır və beləcə də, Çələbiyanlı kürdləri Qarabağda və Azərbaycanın başqa yerlərində məskunlaşırlar.

Baharının qeyd etmədiyi kurd oymaqlarından biri də Babal kürdüdür. Babal kürdləri Bərgüşad çayı boyunca yerləşmiş olan Temir Müşkanlı, Bəxtiyarlı, Kurçuklu, Məlikli, Mistan, Qayalı, Mahmudlu, Kürdlər, Aşağı Müşkanlı, Çardaqlı, Fərcan və Hacılı kəndlərinin əhalisi ilə birgə yaşayırlar.

Baharının qeyd etmədiyi əsas qəbilələrdən biri Zilanlı və biri də Şotlandlıdır. Bu qəbilələrin səciyyəvi nümayəndəsi olaraq Həkəri çayı boyunca bu adlarla adlanan kəndlər var və hal-hazırda xalis kürdcə danışırlar.

Pusyan qəbiləsinə mənsub olan kürdlər başqa qəbilə-

lərə nisbətən çox cəmiyyətlidir. Bəlkə demək olar ki, əsas oymaqlardan olan Papal oymağı da Pusyan qəbiləsinin bir şöbəsi olsun.

Pusyan qəbiləsinə mənsub olan kürdlərin əksəriyyəti sabiq Zəngəzur qəzasının yaylaq hissəsində olan dağlıqlarda yaşayırlar. Bunlardan – Kürdhacılı və Hacı Hasanlı oymaqlarını qeyd etmək olar.

Dağlıq hissələrdə olmayan kəndlər də var. Bunlar Həkəri çayı boyunca yerləşmiş Məzməzək, Küləbirt, Molla Burhanlı, Sariyataq, Xocik, Padar və Həmzəli kəndləridir.

Bu oymaqların Azərbaycana gəldikləri vaxtı müxtəlidir və hətta, Pusyan qəbiləsilə onun bir oymağı olan papalı kürdlərinin də ayrı-ayrı tarixlərdə gəlmış olmaları mümkündür.

Baharının yuxarıda qeyd etdiyimiz bəyanından, Zəngəzur və Naxçıvan tərəflərində olan kürdlərin bir hissəsinin 1813-cü ildə İran ilə Rusiya arasında **Gülüstan** müqaviləsi bağlanandan sonra Urmiya tərəfindən Azərbaycana köçmələri məlum olur.

Bəlkə də Zəngəzur kürdlərinin bir hissəsi Baharının bəyan etdiyi vaxt Azərbaycana köçmüş olsunlar, lakin bizim fikrimizə görə Zəngəzur kürdləri deyilən indiki Bərgüşad çayı və Həkəri çayı boyunca yerləşmiş kürdlər daha qabaqcadan bu yerlərə gəlmışdır.

Bərgüşad və Həkəri çayları boyunca yaşayan kürdlərin məskun olduğu dairəyə Pusyan adı verilməsi çoxdan bəri məlum idi, hətta Nadir şah Əfşar bir vaxt bu dairəni də başqa dairələrlə bərabər olaraq öz sərkərdələrindən olan Fətəli xan Çərxçibaşıya başqa bir at arpası olaraq bağışlaşmışdır.

Nadir şah Əfşarın bu barədə olan fermanında deyilir: «Sisyan, Pusyan, Bərgüşad əhli qapanat və at arpası Fətəli xan Çərxçibaşıya verilməsi haqqında».

Nadir şahın fermanının məzmunundan aşkar olur ki, Sisyan, Pusyan, Bərgüşad dairəsini və Qapanat dairəsini öz sərkərdəsi Fətəli xan Çərxəçibaşıya bir at arpası olaraq vermişdir ki, biz bu barədə yuxarıda başqa mövzu altında müfəssəl olaraq bəyan etmişdik.

Bundan aydın olur ki, Nadir şahın hakimiyyəti dövründə Püsyan qəbiləsinə mənsub olan kürdlər Pusyan adı ilə adlanan dairədə yaşayırmışlar.

Bundan başqa, kürdlər Qacarilərin hakimiyyətinin ilk dövrlərində həmin dediyimiz Pusyan dairələrində yerləşmişdilər və hətta, bu kürdlər rus çarlığı ordusuna qarşı üsyənlər da etmişdilər.

Bu barədə Mirzə Adığözəl özünün Qarabağa aid olan əsərində yazır: «Mən Araz kənarında mühafizəçi vəzifəsində dururdum. Mən bir vasitə ilə nayib səltənətə Abbas Mirzənin Qarabağa hücuma hazırlaşlığından xəbər tutub Mayora yazmışdım, lakin Mayor mənim yazdıqlarımı əhəmiyyət vermədi... Nayib-səltənə Abbas Mirzə Qarabağa hücum etdi. Kəndlilər və Qarabağ elatı üsyən etmək istəyirdi. Mən onları bir çox vədlərlə saxlayırdım. Bir gün məni də tutdular. Nayibulsəltənə özü kənd üstündə rus qoşununa böyük şikəstlik verdi. Rus qoşunu qaçarkən Həkəri çayı üzərində o ətrafdakı kürdlərdən bir dəstə Hacı Ağanın başçılığı ilə qoşunun qabağını kəsib, çox tələfata uğratdı və çox əsir götürdülər».

Mirzə Adığözəlin yuxarıda qeyd etdiyimiz bəyanatından aşkar olur ki, Qacar dövləti dövründən qabaq belə, bu

dairələrdə kürdlər yaşamışdır.

Bizim yuxarıdan bəri etdiyimiz izahatımız yalnız tariximizin qəhrəmanı olan Qaçaq Nəbinin dövrünü aydınlaşdırmaq üçündür. Buna görə də onun yurdunu və mənsub olduğu xalqla birgə yaşayan digər xalqların tarixini də öyrənmək lazımdır.

Kürdlərin qövmü şəcərələrini az da olsa, öyrənmək üçün izahatımıza davam edərək kürdlərin qövmü xüsusiyətləri barəsində qənaətverici və mentoqrafi nöqteyi-nəzərindən kafı dərəcədə təminatlı elmi bir mənbə və materiala malik olmasaqla, yenə də deyə bilərik ki:

Kürdlər, ümumiyyətlə, çox da pis səciyyəli deyildir, onlarda cəsurluq və comərdlik kimi xüsusiyyətlər vardır. Bir çox müəlliflərin etiraf etdiyi kimi, kürdlər tərbiyə üslubuna çox tez alışqandırlar.

Kürdlərin xasiyyətlərinin mənfi cəhətlərindən biri onların həddən artıq millətçi olmalarıdır. Kürdlərin millətçi olmaları onları başqa xalqdan ayırmadən dərəcədə gözə çarpdırır. Onların özləri belə, «kürd» olmayanlara yad bir münasibət bəsləyirlər. Bu xasiyyət onları tərbiyə cəhətcə çox məhdud bir hala götirmişdir və onlar özlərini «başqa xalq» kimi təsəvvür edirlər.

Kürdlərin ən qatı millətçi olmaları onları başqa xalqlardan, bir növ, ayırmışdı. Başqa xalqlar ilə müqayisədə kürdləri heç də doğru olmayan bəzi cəhətlərlə təsvir edirlər. Onları guya mədəniyyət və tərbiyəyə yaraşmayan bir xalq hesab edirlər. Hətta onların haqqında bir neçə məsələlər də deyilməkdədir. Məsələn, «Ayı qandı, kurd qanmadı», «Bu dava kurd davasıdır», «Kurd qovğasız olmaz». Bu kimi məsəllər kürdlərin başqa xalqlara nisbətən tərbiyə və mədəniyyətə yad olduqlarını göstərirəsə də, həqiqətdə bu,

çox da düzgün deyildir. Əvvəllər də bəyan etdiyimiz kimi kürdlərin başqa xalqlardan kənar və o başqalarını özlərinə yad hesab etdikləri cəhətdən az ixtilat və ülfətsiz kimi görünürdülər. Bununla belə, demək olar ki, kürdlər, başqa xalqlarda belə az tapılan nişan və çox müsbət xasiyyətlərə malikdirlər və bu xasiyyətlər onların ümum cəmiyyət içərisində qiymətli və lazımlı bir kütlə olduqlarını isbat edir.

Kürdlərin özlərinə xas olan daha bir səciyyəvi xüsusiyyətləri var. Bu xüsusiyyətlər onların az itaətli və ram edilən olmamalarından ibarətdir. Kürdlərdə olan bu xasiyyət onları, hətta, bir üsyançı kimi tanıtmışdır.

Kürdlərin ramedilməz və itaətsiz olduqları yalnız başqa xalqlara qarşıdır. Özlərindən olanlara qarşı isə çox itaətlidirlər ki, bu haldan istifadə ilə kurd rəisləri və kurd «böyük»ləri onları yolverilməz və əlverişli olmayan şəraitə sövq edirlər. Hətta kürdlərin bu itaətkar sifətləri onlara ciddi zərər yetirmiş, onları o «rəis»lər əlində bir alət dərəcəsinə gətirmişdir və bununla da kürdlər başqa xalqlardan kənarlaşmaq dərəcəsinə gəlmişlər.

Demək olar ki, kürdlərin öz «rəislərinə» bu qədər lüzumsuz itaətləri onların nisbətən mədəniyyətdən kənar qaldıqlarının mühüm vəzifələrindən biri olmuşdur. Buna dair misal olaraq aşağıda qeyd etdiyimiz hadisə çox səciyyəvidir:

Kürdlər, ümumiyyətlə, evlərini ya torpaq yarğanlar və ya qara palçıqla adı daşlardan düzəlmüş alçaq divarlı binalarda qururdular. Onlarda heç yerdə yonulmuş daşlar və ağ əhəenglə hörülülmüş uca divarlı evlər olmazdı.

Bizim səciyyə etdirdiyimiz dövrün (1831-1871-ci illər) əvvəllerində kiçik bir kurd obasında gözü açıq və çalışqan bir kurd olur (güman edirdim o da Ocaqverdiidir). Bu adam

özü üçün indiyə qədər kurd kəndlərində olmayan tərzdə bir ev tikmək istəyir. Tikmək istədiyi evin bünövrəsini nisbətən geniş və yonulmuş daşlardan qoyur və tikməyə başlayır. Kürdlərin rəisi kənddə yeni tikilməkdə olan bu evi görür və evin kimə məxsus olduğunu sual edir. Ona:

– Ocaqverdi təzə ev tikmək istəyir – deyə cavab verirlər.

Bundan sonra bəy öz adamlarını götürüb həmin ev tikilməkdə olan kurd obasına gedir. Həmin evin təzə bina edilməkdə olan divarlarını uçurub tamamilə dağıdır.

Bunun səbəbini bəydən sual edərkən deyir ki:

– Belə rahat evi olan gədə ağasına qulluq etmək istəməz (bəylər öz rəiyyətlərini gədə deyə adlandırırdılar).

Bəyin bu mülahizəsinin nə qədər əsaslı olub-olmadığını təftiş etməkdən vaz keçərək onun bu hərəkətinə qarşı sükut və itaətkarlıqla cavab vermiş olan ev sahibinin halı bizim dediyimiz itaət və itaətkarlığı bir həqiqət kimi isbat edir.

Kürdlər, ümumiyyətlə, köçəri bir tərzdə ömür sürürənlər. Onlar yaz olcaq uzaqlardakı dağlara köçür, payızın əvvəlində öz qışlaqlarına qayıdır. Kürdlərin məişətləri əksəriyyətlə mal-qara məhsulatı ilə və az olaraq əkinçilikdən hasil olur.

Kürdlərin mal-qarası çox az miqdarda olurdu. Qoyun sürüsünə malik olan kurd əhalisi çox az idi... Əksər ailənin məişəti yalnız bir neçə keçidən ibarət olurdu. Köçərilik isə kürdləri əlverişli təsərrüfat qurmaq işindən məhrum edirdi. Onlar ili aran-yaylaq yerlərində və yollarda keçirirdilər. Bu hal isə ciddi təsərrüfat dalınca getməyə imkan verməzdi. Bəlkə əldə mövcud olan təsərrüfat da məhv olub gedirdi.

Bundan əlavə bu kimi köçəri həyat onları böyük kəndlər və qəsəbələrdə yaşamaqdan məhrum edirdi. Onlar da başqa ümum köçəri xalqlar kimi kiçik oymaq və obalarda yaşar və bununla da bir çox mədəni həyat quruluşundan məhrum qalardılar.

Bu kimi kiçik oymaq və obaların xalqı digərlərinə qarşı düşmənçilik və ədavət bəsləyirlər. Aralarında olan hər hansı kiçik bir münaqışəni get-gedə böyüdüb böyük bir qovğa mənşəyi meydana gətirirlər. Bundan da yenə onların onsuz da az olan təsərrüfatları dağılır və məhv olub gedirdi.

Bütün köçərilər kimi kürdlər də olduqca «tayfabazdlar». Bu «tayfabazlıq» kürdlərin ibtidai məişət dövrləri vəziyyətindən hələ də çox kənarlaşmadıqlarını aydın və aşkar göstərir. Bu tayfabazlıq məhdud təsərrüfat dairəsin-dən kənara çıxmağa imkan verməzdi. Bu kimi tayfabazlıq hallarından biri də tayfalar arasında olan qanlılıq adətidir. Qanlılığın xalqın mədəni hallardan kənarlaşmasına və tə-sərrüfatın pozulmasına olan dağıdıcı təsiri hamiya məlumdur.

Əkinçilikdə ən zəruri vasitə olan torpaq kürdlərdə çox əlverişsizdir. Bəlkə demək olar ki, sulu torpaq heç yoxdur. Onların daşlar və qayalar arasında az qüvvətli dəmiyə torpaqları olub çox az məhsul verməklə belə əkinçilik işi çətindir.

Nə üçün kurd kəndliləri ixtiyarında heç bir arşın da olsa sulu və əkinə yararlı torpaq olmamalıdır və nə üçün onlar əksəriyyətlə məhsulsuz yerlərdə, xüsusən dağlıq və qayalıq yerlərdə obalar qururmuşlar?

Bu sualın cavabı çox səciyyəvidir. Bizim fikrimizə görə çar Rusiyası Azərbaycan yerlərini işgal etməzdən əvvəl

torpaqlar, xüsusilə də, məhsul verən və sulu əkin sahələri xanların əlində idi. Xanlar isə öz əllərində olan torpaqlarda çox itaətkar olmayan, bir növ, tünd xasiyyətli kürdləri yerləşdirmək istəməzdi. Xanlar üçün mülayim və itaətkar əkinçilər lazım idı.

Xanların son dövrlərində isə öz əllərində olan torpağı öz qapı-baca adamlarına hədiyyə etdikdən sonra ümumiyyətlə torpaq yeni mülkədar bəylərin ixtiyarına verilmişdi. Bəylər isə yenə də xanlarda olduğu kimi itaətsiz kürdlərə öz torpaqlarını vermək xəyalında olmamışlar. Bəylər də mülayim, itaətkar, hər əmrə tabe rəncbərlər əldə etməyə meyl etmişdilər.

Kürdlər içində savad öyrənmək məsələsi çox az, bəlkə nadir olurdu. Demək olar ki, bütün kurd kəndlərində savadlı və oxu-yazı bilən bir şəxsə çox az təsadüf olunurdu.

Bu kimi savadlılar isə şəriət dərsi oxumuş yarımsavadlı mollalar idi. Kürdlər bir çox şeylərdə olduğu kimi şəriətə də çox laqeyd bir münasibət bəsləyirdilər. Onlar öz qəbilə adətlərində olmayan hər hansı bir şeyə çox əhəmiyyət verməzdilər. Onlar mollaya deyil, aqsaqqallara tabe idilər.

Bununla belə, kürdlər başqa xalqlara nisbətən azad yaşımağı daha çox arzu edirdilər, onlar haqqında qeyd etdiyimiz itaətsizlik halları yenə də onların azadlıq istəmələrindən irəli gəlir.

Bəs kürdlər içində başçılar və oymaç böyükləri necə ortaya çıxmışdır? Kürdlərin köçəri həyat keçirdiklərini qeyd etmişdik, köçəri həyat isə ən məhdud və məişət tərzi olduğundan qəbiləçilik və tayfaçılıq üsullarına istinad edir, qəbilə və tayfa şəraiti isə idarəedici bir qüvvə ortaya çıxarırdı. Bu rəis o qəbilə və tayfanın bütün yaşayış hallarına

müdaxilə edirdi. Məsələn, qonşu tayfa və oymaqlar arasında meydana gələn otlaq və yurd uğrunda mübarizələrə və bu kimi ixtilaflardan hasil olan qan davalarına başçılıq edirdi. Tayfanın yurd dəyişməsinə və qışlaqdan yaylağa və yaylaqdan qışlağa köçmələrinə rəhbərlik edirdi.

Hətta, bu qəbilə rəisləri ən kiçik hallarda belə araya çıxardı. Məsələn, toyalar və ona aid olan xərclər bu rəislərin göstərməsile olduğu kimi, vəfat edənlərin dəfn edilməsində olan cari adətlər də onların işarəsilə olardı.

Kürdlər ənənəvi və qəbilə adətlərinə həddindən artıq çox bağlı olduqlarından, bu kimi məhdud məişət şəraitindən kənarlaşmaq istəməzdilər və istəməyi düşünməzdilər də.

Çar hökuməti Qafqazı zəbt etdiyi anlarda kürdlərin qəbilə və oymaq rəisləri də bütün başqalarının istismarçıları kimi kürdləri istismar edirdilər.

Kürdlərin qəbilə rəisləri kurd camaatının oymaq ağsaqqalları idи. Çar hökuməti qanunları Qafqazda möhkəmləndikdə bu oymaq başçılarını da özünə xidmət etməyə çəğirdi. Bu ağsaqqallardan bir parası çar ordusuna qarşı əvvəl fərmanlarda kurd camaati ilə bərabər ciddi mübarizə etsələr də, Qarabağda xanlıq tamamilə ləğv olduqdan sonra çar hökumətinin sadıq və yararlı qulluqçularından oldular.

Kürdlərin başçıları çox deyildi. Bunlardan biri Nəsir soltan idи. Nəsir soltan kurd rəislərindən olub, çar hökumətilə İran hökuməti arasında Türkmençay müqaviləsi bağlanan zamanlarda İran sərhəddində atlı sərhəd mühafizəsində dayananlardan olmuş və bu vəzifəsi üçün də soltanlıq mənsəbinə çatmışdı ki, bu da o zaman sərhəd mühafizəcilərinin bir dəstəsinin başçısına deyilirdi.

Həmin kurd qəbilə başçılarından biri də Hüseynqulu

soltan idi. Hüseynqulu soltan da Nəsir soltan kimi Posyan kürdü tayfalarının başçısı olmuşdu və sonra da çar hökuməti xidmətinə girib İran sərhəddində atlı sərhəd mühafizə başçısı olmuşdu və bu xidməti üçün soltanlıq mənsəbi verilmişdi.

Qarabağ xanlığı ləğv edilən ərəfələrdə xanlıq əmlakı ona-buna paylanmaqdı idi. Bu iki kurd başçıları da özlərinin çar hökumətinə etdikləri qulluqlarından istifadə edərək həmin əmlakdan bir çox yerləri özlərinə götürmişdülər. Sonra da bütün torpaqları nizama salmaq üçün çar hökuməti tərəfindən təşkil olunmuş idarələr onların iddialarını təsdiq edib onların ixtiyarına hədsiz-hesabsız torpaqlar və böyük meşə sahələri vermişdi.

Həmin bu soltanlıq edən kurd başçıları Qarabağda tərtib olunan «bəylilik» komissiyasında özlərini «bəy» təsdiq etdirmiş və bununla da onların bütün nəsilləri «Soltanov» familiyasında bəy olmuşdular. Bu bəylərin içində yaşadıqları kurd xalqı təlim və tərbiyə cəhətdən nə qədər geri olsalar da, bunların özləri rus məktəblərində təlim almışdilar. Demək olar ki, o bəylərin nəsilləri tamamilə «rusca savadlı» idi.

Çar hökumətinin nüfuzu ölkədə artdıqca bu kimi feodal tayfa başçılarının da kürdlər arasındakı nüfuzu azalırdı. Çar hökuməti baş məmurları bütün istismar sahələrini çarın xeyrinə yönəltməyə çalışırıldılar.

ÜMUMİ YOXSULLUQ VƏ TƏBƏQƏLƏŞMƏ MÜBARİZƏSİ

Bizim araşdırmaq istədiyimiz dövrdə xalqda ümumi yoxsulluq hökm sürdü. Bu yoxsulluq şəraitində sadə camaat daha ağır vəziyyət içində idi.

Bu yoxsulluğun bir çox səbəbləri var idi. Bu səbəblərin bəzisi keçici və müvəqqəti, bəzisi isə daimi idi. Bu müvəqqəti səbəblərdən olaraq o zamanlarda Rus-İran dövlətləri arasında olan qovğa və müharibələri saymaq olar. Bu müharibələrdə xalq tamamilə soyulurdu. Onların mal-qarası qarət edilir, ərzaqları qənimət olaraq alınır. Xüsusi silə, İran ordusu özlərilə sursat gətirməzdilər. Bəlkə onlar Qarabağ basqın edərkən yalnız əhalinin ərzağı ilə dolanırdılar və geriyə qayıtdıqda əhalidə olan bütün ərzaq və heyvanatı da qarət edirdilər.

Bəzən də olurdu ki, bu müharibələr əsnasında əhali öz yurdundan başqa yerə sürüldü. Məsələn, xanlar özlərini təmin etmək üçün başqa yerə qaçarkən əhalini də özləri ilə sürüb aparırdılar. Bu təzə yurdarda əhalinin mal-qarası tələf olub gedirdi və ya xanlar və rus məmurları tərəfindən qəsb və qarət edilən ərzaq hərbə sərf olunurdu. Bu səbəblə də əhalidə aclıq başlardı və aclıq əhalini tələf edirdi.

Və elə də olurdu ki, İran qoşunları geri çekildikdə özlərilə Qarabağ elat əhalisini əsir olaraq aparırdılar. Məsələn, İran tarixçisi Mustofi yazır: «İran qoşunu Xudafərin körpüsündən keçdi. Məşhur Bərgüşad çayı üstündə

böyük müharibə oldu. Əhali orada olan Alaqaya dağınısıqınacaq elədi. Sərdar Mehralı xan sıqnaq edən xalqı tamamilə qətl edib yerdə qalanlarını əsir edib İrana gətirdi».

Yenə Mustofi öz tarixində yazır: «İran qoşunu Qarabağa hücum edib «Ağoğlan» mövqelərində ruslarla şiddətli müharibə oldu. Ruslar pozuldu. Oradan Cəbrayıl və Məhəmmədli ellərinə hücum edib əmlakını qarət edib əhalini əsir edib İrana gətirdilər».

Mustofinin ifadələrindən məlum olur ki, İran qoşunu Qarabağa və ya başqa mahallara təkcə rus qoşunu və ya xanlarla müharibə etmək üçün gəlmirlərmiş. Bəlkə bunlar qarət etmək və yerli dinc əhalini əsir edib İrana aparmaq üçün də gəlirlərmiş və bunu da demək lazımdır ki, Mustofinin yazdığı əhalinin heç biri hərbi məqsəd daşıyan əhali olmayıb və İran qoşun sərdarlarının o kimi əhalini qaçıqları və gizləndikləri sıqnaqlarından çıxardıb əmlakını qarət və özlərini də əsir etməkdə hərbi hərəkət üçün heç bir məqsəd olmayıb, yalnız qarət arzusu ilə icra edilirdi.

Yoxsulluğun daimi səbəbləri isə daha mühüm idi. Bu isə əhalinin torpaqsızlığı və olan torpaqlar üçün verilən ağır təzminat və vergilər idi.

O dövrlərdə əhalinin əlində olan ən məhsuldar torpaqlar bəylərə paylanmasıydı. Bəylər isə özlərinə verilmiş olan bu təzə «rəiyyət»lərlə istədiyi kimi rəftar edildilər. Necə ki torpaq vergilərindən bəhs etdiyimiz yerdə bu barədə müfəssəl bəyanat verilmişdir. Yenə də təkrar edirik ki, vergilər çox ağır idi. Kəndlilər torpaqdan aldıqları məhsulu yalnız vergilərə sərf edildilər. Hətta kəndlilərin mülkədara verəcək olduqları vergiləri mülkədarların göstərdikləri şəhərlərə daşımış idilər.

Məsələn, Qarabağ mülkədarları ümumiyyətlə Şuşa qalasında otururdular. Kəndlər isə Şuşadan çox uzaq məsa-

fələrdədə olurdu. Məsələn, Bərgüşad və Həkəri çayları kənarında olan kəndlərdən Şuşa yüz kilometr məsafədə, Oxçu çayı aşağılarındakı kəndlər yüz yetmiş kilometr, Araz çayı ətrafindakı kəndlər iki yüz kilometr məsafələrdə yerləşirdi. Kəndli öz verəcəyi məhsulat vergilərini öz yük heyvanına yükləyib Şuşa qalasına aparmalı idi. Kəndlilərdə, demək olar ki, heç at və qatır yox idi. Yalnız hər kəndlinin bir öküzü olardı. Bəlkə bu bir öküzlü kəndli o zaman dövlətli kəndli hesab olunurdu, çünki çox kəndlinin heç öküzü də yox idi. Bəs bu qədər uzaq məsafəli yolu neçə dəfə və neçə günə getməlidir? Bəs qış mövsümündə qarlı dağlar və qarlı yollardan yüklü öküzlə keçib getmək nə qədər çətinliklə başa gəlirdi. Kəndlilər bu daşımanı təxirə sala bilməzdilər. Bu baş versə idi, onlar ağır cərimələrə düşcar olardılar.

Bu xüsusi məsələni aydınlaşdıracaq bir hadisəni qeyd etməyi lazımlı bildik. Bu hadisəni 1850-ci illərdə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmuş Bayram Haqverdi oğlu adında oraqlı bir kəndli belə nağıl edirdi: «Bizim mülkədarımız Həsən ağa Ağalarov özü də yaranal idi. Bizzən başqa çox yerdə mülkü var idi. Deyirlər ki, Qarabağın çox yeri onundu. O, Şuşa qalasında olurdu. Onun vəkilləri, dargaları kəndlərdə oturur, vergiləri toplayırı. Biz Dondarlı və Dəmirçilər kəndləri bəhrəni Şuşa qalasına aparmağa təhərimiz yox idi, çünki bizim kəndlərdə bir baş da olsun, at yox idi. Bizim hərəmizin bir öküzü var idi. Öküz ilə bu qədər uzaq yola yük aparmaq çətin idi. Orada dağlar həmişə qarlı və çovğunlu olurdu. Öküz o yollardan keçməzdi... Biz iki kəndin camaatı hər evdən bir nəfər adam yığışıb oraya şikayətə getdik. Biz yüzdən çox adam idik. Hamımız da piyada idik... Heç at da yox idi... Biz neçə günlük çörək götürüb yola düşdük. Çörəyimiz quru arpa və dari-cadı idi.

Dəstərxana qoyduğumuz çörəyi belimizə bağlamışdıq. Qalaya çatanda dedilər ki, Hacı Şamludadır. Oraya getdik, üç-dörd günə oraya çatdıq. Vəkil indiki Paşa bəyin atası idi. bizə dedi: gərək bəhrəni Şuşa qalasına gətirəsiniz. Biz ələcsiz qaldıq. Dedik, gedək ağanın özünə şikayət edək. Ağa Şuşada idi. Oraya getdik. Neçə gündən sonra qalaya çatdıq... Cörəyimiz qurtarmışdı. Pul isə heç yox idi. Özümüz də çox yol gedib yorulmuşduq... Biz qalada ac qaldıq, çörək almağa pulumuz olmadı. Biz bir-iki qəpik tapıb «saqqız» aldiq. Aclıqdan saqqız çeynəyirdik.

Biz ağanın evini tapdıq. Bizim içimizdən bir neçə ağ-saqqal çağırıb soruşdu, biz dedik ki:

– Bizim bəhrəni qalaya gətirməyə ulağımız yoxdur. Bizə rəhm elə.

Ağsaqqalları içəri çağırıb onlara otağın içindəki işqabları açır. Ağsaqqallara göstərir. Ağsaqqallar görülər ki, şüşələri buz parçaları arasında düzübdür. Ağa deyir ki:

– Bunlar şərabdır, Firəngistandan gətirtmişdim, ətrafına buz düzdürmüşəm ki, soyuq qalsın.

Ağsaqqallar ağaya yalvarır. Ağa onlara acıqlanır və eşiyyə çıxardır. Ağsaqqallar ağlayırdı, biz də ağladıq».

Bizim müləhizəmizə görə Dondarlı, Dəmirçilər kəndi əhlindən olan Haqverdi oğlu Bayramın dəfələrlə nəql etdiyi bu hadisə bizim təhlil etmək istədiyimiz məsələni çox aydın bir şəkildə səciyyələndirməkdə kifayətverici bir sənəd ola bilər. Lakin bu şəkildə olan vaqeə və hadisələr o qədər çoxdur ki, bu çoxluq onların «sənədçi»lik çöhrəsini pərdələmişdir.

Əhalidə olan ümum yoxsulluq törədən səbəblərdən biri də kəndlilərin verəcək olduğu nəqdi «gəl-ver»lər idi. Bu kimi «gəl-ver» vergilər iki tərəfdən tələb edilirdi. Bunnlardan biri mülkədarlara veriləcək nəqd vergi idi ki bu

haqda vergiləri qeyd etdiyimiz hissəmizdə yazmışdıq. Çöp başı pulu, bağ pulu, gün pulu və deset pulu və bundan baş-qaları da var idi. Xüsusilə, «gün pulu» çox mühüm və həm də ağır olurdu. Bu «gün pulu» vergisi kəndlilərin ildə neçə gün mülkədara işləməyi əvəzində verilməli idi. Kəndlilərə işləməyə getmək çox çətin olurdu, çünki gərək iş üçün Şuşa qalasına gedəydilər. Bu isə çox uzaq olduğundan mümkün olmazdı. Bu səbəbə görə də bunun əvəzinə kəndlilər nəqd pul verməli idilər. «Deset pulu»¹ kəndlilərin əkmış və ya əkməmiş olduqları yerlərin hər bir destinə müəy-yən bir miqdarda pul verməli idilər və bundan başqa vergilər də var idi.

Kəndlilər bu kimi nəqd «gəl ver»ləri ödəmək üçün pul tapa bilmirdilər, o vaxtlar nəqd pul çox az tapılardı, çünki kəndlilərin təsərrüfat məhsulları çox ucuz qiymətə satılırdı. Eləcə də, kənd təsərrüfat məhsulatını satmaq üçün kəndlilər uzaq şəhər bazarlarına aparmalı idi. Bu çox çətin idi. Kəndlilərin bir çarəsi qalmışdı. O da sələm ilə borc almaq.

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən ticarət sərmayəçiləri işə başlamışdı. Xüsusilə, erməni xirdavatçıları yoxsul olmuş türk kəndlərinə soxulub çox incə və aldadıcı yollarla onları istismara başlamışdılar. Kəndlilər vergiləri ödəmək üçün öz məhsullarının bir hissəsini satmalı idilər. Bu kimi az miqdarda olan məhsulatı satmaq üçün lazımı bazar yox idi. Yuxarıda dediyimiz kimi məhsullarını uzaq şəhərlərə aparmaq isə kəndlilərin imkanı xaricində idi. Kəndlərdə bir put buğdaya 30 qəpik və bir girvənkə yağı 7 qəpik, 20 yumurtaya 12 qəpik verildikdə kəndlilər sevinirdi.

General xirdavatçı tacirlərə müraciət edirdi. Onlardan

¹ Deset – desyatın, yer ölçüsü (*red*).

nəqd pul alıb mülkədarlara olan borcları iddia edirdilər. Az keçmədən ikinci tələbkar çıxırıldı. Bu isə dövlət «gəl ver»i idi. Bu kimi dövlət «gəl veri»i daha çox miqdarda olardı. O «gəl ver» cümləsindən «qızıl pulu», «soldat pulu», «cütçü pulu», «sapalaq pulu», «atlı pulu» və qeyrilər var idi. Bundanlardan «qızıl pulu»nun miqdarı çox olardı. Bu kimi dövlət vergilərini kəndlə iki dəfə – yaz və bir də payız mövsümü girəndə verməli idilər.

Kəndlilər sələmçilərə əvvəlki borclarını qaytarmamış ikinci borca girmək lazım gəlirdi. Bu ikinci borc sələmçiləri lap sevindirirdi, çünkü bunun faizi daha çox olacaqdı. Belə də olurdu. Kəndlilər məcburiyyət qarşısında qalıb sələmçilərin bütün şərtlərinə razı olub ikinci borcu götürürdülər.

Kəndlilər öz borclarını vaxtında qaytarara bilmirdilər, buna onların imkanı yox idi. Bu səbəblə də sələm üstə sələm gələrdi. Az müddət keçmədən kəndlilərin olan varyoxları sələmçiyə qaytarılacaq borcların əvəzində ucuz qiymətə satılırdı.

Şəhər ticarət sərmayəçiləri bu əlverişli halı duyub ondan istifadə etmək üçün kəndlərə soxulurdular. Özləri ilə ağ, qədək və başqa cür parçaları aparıb kəndlilərin yoxsulluğundan istifadə edib ehtiyac içində olanlara olmazın hiylə və vasitələrlə aldadıb satırdılar.

Kəndlilərin pula olan ehtiyacı yalnız bunlarla bitmirdi. Onlar hökumət və ya mülkədarlar tərəfindən çox vaxt nəqd cərimə cəzasına düşər olurdular. Bundan əlavə kəndlilərin özlərinə aid olan ehtiyacları da olurdu. Onlar evlənmək üçün borc almalı idilər və eləcə də, ölənləri adətə uyğun dəfn etmək üçün yenə də nəqd xərc lazımlı olurdu. Bəzən də olurdu ki, kəndlilərin iş heyvanı olmurdu. Bu, çox ağır

fəlakət idi. Kəndli əkinsiz yaşaya bilməzdi, bir öküz almaq üçün pul lazım olurdu ki, yenə də sələmçilərdən borc etmək lazım gəlirdi.

Bu borc almaq və sələmçilik halı kənddə iki zidd təbəqənin əmələ gəlməsinə səbəb olmağa başladı. Bunların biri yoxsul və möhtac kəndlilər, biri də onları öz sərmayəsi gücünə istismar edən sələmçi tacirlər çox vaxt kəndin elə öz içindən törəməkdə idi.

Kəndin içində iki təbəqə inkişaf etməyə başlamışdı. Bunlardan biri getdikcə daha çox qazanc mənbəyi əldə edən və öz sərmayəsinin gücü ilə daha yaxşı qazanclar axtaran xırdavatçı tacirlər və bunların arxasında duran böyük sərmayəli ticarətlə torpaq hakimiyyətini əldə etmiş olan mülkədarlar və bu mülkədarın əlaltısı olan torpaq icarədarları idi.

Digəri isə get-gedə yoxsullaşan, üzərinə qoyulmuş müxtəlif vergilər üçün hər an təzə borc almağa məcbur olan və bu kimi borcların sələmi altında əzilən kəndlilər idi. Zaman keçdikcə bu iki təbəqə də bir-birindən daha çox aralanır və daha çox uzaqlaşırıldılar və bu səbəblə də hər iki tərəf arasında mübarizə başlanır və bu mübarizə ciddi toqquşmalar halını alırı.

Bu iki təbəqənin arasında zühura gələn bütün mübarizə toqquşmalarında çar hökuməti öz mövqeyini yaxşı təyin edirdi. Çar hökuməti özünün istinad etdiyi torpaq hakimiyyətini müdafiə etməyi özünə lazım bilirdi və bu səbəblə də kəndlilərin bütün çıxış və təşəbbüsləri heç bir qüvvət nəticəyə çatmadan məhv olub gedirdi. Zaqqafqaziya Dövlət Arxivində mühafizə edilən sənədlərdən məlum olur ki, çar hökuməti Qafqazı tamamilə işğal etdikdən sonra «bəzi məsələleri sahmana salmaq üçün» «Qafqaz komitəsi» təşkil

etmişdi.

Bütün tərkibi çarın ən mühüm məmurlarından ibarət olan bu komitənin başında məşhur Çernışov dururdu. Bu dövlət komitəsinin baxdığı məsələlərdən biri də mülkədarla kəndlilərin, bəlkə də xəzinə ilə mülkədarların arasında vəqə olan məsələlər idi.

Yuxarıda dediyimiz arxiv sənədləri arasında 651 nömrəli bir akt var. Bu akt 1854-cü il oktyabr ayının 1-də Peterburqdan eyni komitənin sədri tərəfindən, yəni Çernışovdan komitənin ona göndərmiş olduqları raporta cavab olaraq göndərilmişdir.

Çernışovun cavabından aşkar olur ki, o vaxtlarda Axalkalaki mahalında bəylər və mülkədarlarla kəndlilərin arasında torpaq mübahisələri var imiş və çarın torpaq siyasetini yaxşı öyrənmiş olan bəzi məmurlar, xüsusilə «Qafqaz komitəsi»nin təcrübəsiz üzvləri kəndlilərin etirazlarını nəzərə alıb mülkədar bəyləri bir az olsun sıxışdırmaq xəyalına düşmüşdülər və bu səbəbə də öz mülahizələrini Peterburqda imperator məclisinə təqdim etmişdilər.

Komitənin bu kimi ehtiyatsızlıq nişanəsi olan hərəkətləri əvvəlcə imperatora, sonra Çernışova çatdırılır. Çernışov komitə üzvünü ehtiyatlı olmağa dəvət məqsədilə yazır: «Axalkalaki bəyləri xüsusunda olan məlum pişnəhadınız əlahəzrət imperator üçün nagüvarlıq əmələ gətirdi.

Siz bu kimi məsələlərin mübahisə və müzakirələrini müharibə qurtarincaya qədər təxir ediniz. Xüsusən, müsəlman hissəsi ilə çox ehtiyat ilə davranın».

Bu mühüm sənəddən bir çox həqiqətlər aydın olmalıdır. Bu həqiqətlərdən birincisi imperatorun mülkədarları, xüsusilə, torpaq hegemoniyasını nə dərəcədə himayə etdiyidir. İkincisi isə imperatorun mülkədarlara olan bu hima-

yəsi yalnız mülkədarların hər hansı bir növü ilə imperatorun siyasətinə alət olduqları və bu yolda göstərdikləri mühüm xidmətləri əvəzində olduğu idi və bu xidmətlər, xüsusilə müharibələr zamanında daha çox yararlı olurdu. Çünkü bəylər və ümumiyyətlə mülkədarlar kəndliləri çar qoşunu üçün sursat daşımağa və ərzaq toplamağa və müharibə nöqteyi-nəzərindən əhəmiyyəti olan yolları məcburi surətdə təmir etməyə vadar edirdilər.

Bəzən də olurdu ki, mülkədarlarla kəndlilərin arasındakı ixtilaf böyük üsyan və hərəkat şəklini alırı. Bu hala ən bariz misallardan biri də bizim tariximizin əsası olan Qaçaq Nəbinin yaşadığı ərazilərdə olan yaşayış məskənlərində, xüsusilə Püsyan, Babal, Muskanlı kəndində vəqə olan üsyan hadisəsi idi. Bu üsyan hadisəsi kəndlilərin əlində olan torpağın mülkədara verilməsi və kəndlilər üzərinə qoyulmuş vergilərin həddən ziyadə olması üzündən əmələ gəlmişdi.

Kəndlilər bir gün toplaşmış, mülkədarın bütün təkliflərini rədd etmişdilər və mülkədarın darğası və vəkilini kənddən çıxarmışdilar. Kəndlilər bu işdə birgə və müsələhə idilər.

Kəndlilərin üsyan hərəkatını görən çar məmuru torpaq mülkiyyətini müdafiə və himayə üçün işə qarışdı. Kəndlilər içində hərəkata başçı olanları həbs etdi və bütün kəndlili mülkədarın xahişinə binaları uçurdu və həmin kəndin xaraba qalmış yerində cüt əkini əkdirdi.

Kəndi dağıtmak və yerində taxıl əkmək «yurdunda turp əkilsin» deyə kəndlilər arasında zərb-məsələ görə ən dəhşətli bir cəza idi.

Kəndlilər mülkədar torpaqlarında oturmaq və mülkədarların bütün təklif və şərtlərinə tabe olmayıb başqa tor-

paq və əlahiddə yerə köcmək xəyalına düşsə idilər, buna müvəffəq olmaları çox çətin idi, çünkü necə ki dəfələrlə təkrar etmişik, kəndlilər torpağa bağlı idilər və bu torpaq bağlılığını, yəni «krepostnoy» üsulunu izah üçün biz misallar gətirmişik.

Kəndlilərin çarəsi yalnız mülkədarların bütün şərtlərinə tabe olub, istənilən torpaq vergilərini verməkdən ibarət idi. Bu səbəblə biz, kəndlilərin xan hakimiyyəti dövründə və onları əvəz etmiş olan bəylər və başqa mülkədarlar vaxtında ödədikləri torpaqla əlaqədar olan vergiləri və bununla da rabitə olan kəndlilərin torpağa bağlılığı barəsində izahatımıza başlayırıq.

VERGİLƏR VƏ TƏHKİM ÜSULU

Qarabağın da daxil olduğu Azərbaycan kəndlilərinin vəziyyət və şəraitləri haqqında XVIII əsrдən qabaqkı halından əlimizdə təhqiqat olaraq məlumat verən bir sənəd yoxdur. Doğrusu, bu sənədin olması da müşküldür. Çünkü Azərbaycanın o zamankı tarixi hadisələrini yazmış olan adamlar yalnız bu məmləkətə istila və işgal məqsədi ilə gəlmış cahangirlərin hərbi hərəkatı barəsində yazmışdır. Yerli əhalinin o dövrlərdə nə vəziyyət və şəraitdə yaşadıqlarını, onların iqtisadi hallarını, xüsusilə, torpaqdan istifadə şəraitini heç də qeyd etməmişdilər.

Bununla belə, eyni qeyd edilən tarixi əsərlərdən hə hansı mövzu daxilində... olsa da, o dövrdəki yaşayış şəraitindən, xüsusilə, hakimlərin kənd əhalisi ilə olan rəftar və əlaqələrindən və cəmiyyətin iqtisadi halından az da olsa, xəbərdar olmaq mümkünündür.

Məsələn, Azərbaycan ölkəsi ilə əlaqəsi olmuş olan bir çox ölkələrin, o ölkələrdə hökmran olan dövlət sülalələ-

rinin tarixlərindən müfəssəl məlumat vermiş olan məşhur tarixçi Xavənd Mir, Moğol hökmdarları dövründə xalq üzərinə qoyulmuş vergilər və o vergiləri toplayan və qeydiyyatını aparan məhəcələr və əmələlər barəsində məlumat verir.

Xavənd Mir yazır:

«Qazan xan məqam iqtidara gəlməzdən qabaq Çingiz xan sülaləsi hökmdarları hər bir vilayəti bir müəyyən bir məbləğ nəqdə qət edib və o vilayətin ixtiyarını bir hakmə tapşırırdılar və bu hakim də malcəhət toplamaq və dövlətə aid olan xəracatı cəm etmək üçün məhəssəllər və vergi yığanlar göndərirdilər. Bu məhəssəllərin fəaliyyətlərini təkid etmək üçün «elçilər» və baratçılar göndərirdilər və elçiləri və baratçıları bir-birinin dalınca bir neçə dəfə göndərildilər ki, bunlar da əhalinin evində qonaq olaraq qalır-dılar. Onlar əhaliyə olmazın buyruqlar verirdilər. Və bəzən də bu elçilər və baratçılar yol xərci və qıtlıq olduğunu bəhanə gətirərək müəyyən sursat və varidatdan çox artıq xəracət tələb edirdilər və əhali üzərinə külli məbləğlər tociyə müəyyən edirdilər. Bu xəracatın bir hissəsini hakim-lərə, bir hissəsini isə özlərinə sərf edirdilər. Elə də olurdu ki, bu kimi təhəmmülat və malcəhət yiğmaq üçün bütün ilin on ayı müddətinə çəkirdi və elə də olurdu ki, elçilər və mühəssillər və baratçılar vergiləri toplamadan geri qayıdır-dılar və rəiyyətin xəracat vermədiyini bəhanə və iddia edirdilər. Bundan sonra təkrar onun üzərinə qayıdırıldılar və təkidedici nişanələr də gətirildilər və bu səbəblə də hakim rəiyyət üzərinə təkrar cərimə qoyurdu və neçə dəfə xəra-catı artırırdı. Bu hal ilə xalqın ah-naləsi göylərə çatmışdı... rəiyyət dad etsə də, əncam edilməzdi...»

Və bundan ötrü də həmin bəratçılar və məhəssəllər və

elçilər hakimlərə və yerlərə və divan ali ərbabına yaxşı xidmət və külli sovqatlar vermiş olurdular və onları özlərindən razı edirdilər. Bu səbəblə də rəiyyətin ahını heç kəs eşitməzdi... Biçarə rəiyyət xalə və mətalitin çoxluğundan fəlakətli və qəmli bir hal içində qalmışdı».

Xanəd Mur bu barədə olan bəyanatına davam edərək deyir: «Hərgah bir fəqir bu kimi hallardan vəzirə şikayət etsə idi, vəzir şikayəti yardım edirdi, ya da onun malcəhət və həvalələrini gələn ilə «bağı» yazardı və buna görə də o fəqirin xəracatı neçə dəfələrlə artırdı və fəqirin siyurqatı və nəqdi və malı həddən ziyanlı alınırdı. Xalqın çoxu cəlayi-vətən olurdu və o kəslər ki öz vətənlərində qalırdılar, evlərinin qapılarını çıxarıb evi xərabə-hal surətinə çevirib özləri səhralarda və biqulələrdə keçinirdilər».

Xanəd Mur faciənin şah damarına toxunaraq deyir: «Hərgah bir məhsəl və ya baratçı bir qəryəyə gəlirdisə, oradakı «lənd»lərdən birini çağırıb onu belə işlərdə vüquf sahibi olduğu üçün özünə rəhbər və dəlil qərar verirdi. O «lənd» də fəqirləri və dərvishləri gizləndikləri xarabalardan tapıb çıxarardı və cəza verərdi... Hərgah kişi qaçıb tapılmazsa, o surətdə qadınları dərddəst edib ayaqlarından asaraq malcəhət tələb edirdilər».

Biz tarixdə şöhrət sahibi olan Xanəd Mirzə belə hallara aid olan bütün təfsilatını tamam etmədən yuxarıda qeyd etdiyimiz mühüm yazılarla kifayətlənirik. Hicri tarixin 691-ci illərində vaqe olan bu hallar bizim istədiyimiz dövrlərdən çox uzaq olsa da, yenə də öz tarixi təsirini bu uzaqlara qədər yaymış olacağı şübhəsizdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz tarixi sənəd VII əsr hicrinin və VIII əsrin lap əvvəlində kənd əhalisi üzərinə dövlət tərəfindən qoyulan təhəmmülatın və təhəmmülatı təhsil etmək üsulunun nə dərəcədə faciəli olduğunu aydın

göstərir.

Lakin yenə də o dövrlərdə, yəni hicri VIII əsrin ortalarında əhali üzərinə qoyulan təhəmmülat və xəracətə və ümumiyyətlə vergi toplantısi üsulunu nizama salmaq üçün Moğol hökmdarları sülaləsindən olub, lakin ədalətilə sələflərindən nisbətən fərqli olan Qazan xan tərəfindən bir fərman tərtib edilmişdi.

Murq Xəvanə Mirin də təhsin etdiyi bu qanun, o zamanlarda kənd əhalisinin nə dərəcədə ağır təhəmmülat və xiracat verdiklərini aşkar göstərir.

Bu qanunu öz tarixində dərc edən Xanənd Mir yazır: «..... Nəqd vergi ki kəndlərdə yaşayan rəiyyət tayfası iki növbədə verməyi adət etmişdi, onun bir növbəsini Novruz cildinin ibtidasından iyirmi günün müddətinədək verməlidirlər. Başqa iracat ki olsun buğda, arpa, noxud, dari, düyü, qoz, badam və qeyriləri, bunları da sıjı və şətəvi, yəni yay və qış olaraq iki dəfəyə bölünməlidir və yay növbəsinə aid olan təhammülüti yay fəslə girəndən ta on günün müddətinə verib əda etməlidir və bu məhsulat mal vergilərini rəiyyət öz arabaları ilə müəyyən edilmiş anbarlara aparmalı və orada təhvıl verməlidir və anbara təhvıl vermək müddəti iyirmi günün içərisində olmalıdır.

Qış fəsli nəvaəsinə aid olan məhsulat vergiləri də qış fəsli ibtidasından ta iyirmi gün müddətinə əda edilsin və bu vergi də rəiyyət öz arabaları ilə müəyyən olunan anbarlara aparmalı və təhvıl verməlidir və bu anbara təhvıl vermək müddəti ancaq iyirmi gün müddətində olmalıdır...»

Biz Qazan xanın fərmanı verdiyi qanunu tamamilə deyil, yalnız bir hissəsini qeyd etdik. Ancaq bu cüzi hissədən də o zamanlarda kəndlərdə yaşayan rəiyyətin vergi məsələsi olduqca acınacaqlı bir vəziyyətdə olduğu məlum olur.

Doğrudur, bu qanunla kəndlərdə yaşayan rəiyyət deyilən əkinçilik və digər təsərrüfatla məşğul olan xalq üzərinə qoyulan verginin miqdarı məlum deyildir. Lakin ən əhəmiyyətli qismi bu kimi vergilər nə miqdarda olursa-olsun, əhali tərəfindən müəyyən müddətlərdə müəyyən edilmiş anbarlara təhvıl vermiş olmalıdırlar.

Məsələn, biz mülahizə edək ki, şəhərdən kənarda olan bir kəndin əhalisi öz vergi borclarını şəhərdəki anbara təhvıl vermək üçün məcbur edilsin və bu çox aydındır ki, kənd əhalisinin yük heyvanının olması mümkün deyildir. Bəlkə yük heyvanına malik olan kəndli, xüsusən o zamanlardakı məmləkətdə daima hərbi hərəkat hökm sürürdü, çox az faizi təşkil edirdi.

Bu kimi təhəmmülatı anbarlara aparmaq kəndlilər üçün olduqca ağır olardı, xüsusən bu işi qış mövsümü olduqda daha çətin olmasını təsəvvür etmək heç də çətin deyil.

Murq xanəd Mirdən nəql etdiyimiz yuxarıdakı parçalar keçmiş dövrlərin kənd əhalisi ilə hakimlərin rəftar və əlaqələrindən az da olsa məlumat verir, lakin bu məlumat az bir dövrə aiddir, yəni miladi XIV əsrə aiddir. Bu əsrənən sonra gələn Əmir Teymur və onun sülaləsinin və eləcə də bunlardan sonra gələnlərin dövrlərində Azərbaycanda kəndlilərin və ümumiyyətlə torpaqdan istifadə halının nə sürətdə olduğu bizə aydın deyildir.

Səfəvi dövlətinə gəldikdə, bu dövlət hökmdarları zamanlarında torpağın şahlar tərəfindən istədikləri şəxslərə ehsan və hədiyyə edilməsi vače bərəkət... almışdı, torpağın məhsuldar hissəsi xüsusi əllərə keçirdi, ehsan və hədiyyə olunan torpaqla bərqərər o torpaqda əkinçiliklə məşğul olan kənd əhalisi də həmin torpağa malik olan yeni mülkə-

darlar tərəfindən istismar edilirdilər. Bu istismar bir üsulla icra və tətbiq edilirdi, məhz bu kimi hallar o zamanlarda heç bir qanunla müəyyən edilməmişdi, torpağın sahibi nə əmr edirdisə, elə də icra edilməli idi.

Səfəvi dövləti padşahlar tərəfindən torpaqlar və kəndlər bağışlamaq baxımından bir çox tarixi «təliqə» olduğu və bu təliqələrin həmin padşahların möhür və imzaları ilə təsdiq edildiyi çox aydınlaşdır və bu kimi təliqələrin birini yuxarıdakı bəhslərin birində misal olaraq biz qeyd etmişdik. Bizim göstərdiyimiz təliqə bir torpağın mühüm bir «məzrəi»nin şah Təhmasib tərəfindən bir şeyxə hədiyyə edildiyinə dair idi.

Səfəvilərdən sonra gəlmİŞ olan Nadir şah Əfşarının dövründə isə Azərbaycanın torpaq və məhsuldar əkin yerləri, demək olar ki, bütün xüsusi maliklər əlində idi. Kəndlilər isə bu torpaq sahiblərinin «rəayası» hesab edilirdi. Biz bu barədə qabaqkı bəhslərimizdə misallar yazmışdıq.

İndi biz daha yaxın keçmişdən, yəni bizim məqsədimiz olan dövrü daha yaxşı aydınlaşdırıcı olan 1803-cü ildən 1890-cı illərə qədər və əsas etibarilə Rusiya işğalı zamanlarında olan «xanlıq hökmranlığı» əsnasındaki zamandan bəhs edəcəyik.

Xanlıq dövründə olan kəndlilərin heç bir hüquqa malik olmadıqları və tamamilə xanların ixtiyarında olduqlarını isbat edə biləcək hədsiz-hesabsız hallara təsadüf etmək çox asandır. Bu hallardan birini burada qeyd edirik:

Xanlar bir-birinin ixtiyarında olan torpağa hücum edib orada yaşayan kəndliləri qovub öz torpaqlarına gətirir və özlərinə bir «kölə» misalında işlədirdilər. Belə bir hal 1805-ci ildə Şirvan hakimi Mustafa xanın Qarabağ kəndlilərini sürüb aparması ilə nəticələnmişdi.

Zaqafqaziya Dövlət Arxivində Mustafa xanın bir məktubunun surəti vardır. Bu məktub Qafqaz canışını general Sisyanovun müsaləhə... şərtlərinə dair göndərdiyi məktuba cavab idi. 1355 nömrəli bu məktubda Mustafa xan deyir: «... Qarabağdan gətirilən kəndliləri geri qaytarmaq mümkün deyildir, çünki onlar mənim təbəəm və məmlükümdür...» (Məmlük – qul, kölə deməkdir).

Mustafa xanın verdiyi bu cavaba general Sisyanovun nə kimi münasibət bildirməyi bizi maraqlandırmır, lakin biz əhalinin «kölə» və «qul» olduğunu Mustafa xanın ağızından eşitməklə kəndlilərin nə kimi vəziyyətdə olduqlarını – onların heç bir ixtiyar və hüquqa malik olmadıqlarını öyrənirik və bununla da Azərbaycan kəndlilərinin xanlar hökmranlığı dövründə göstərdiyi həyatın «krepostnoy» həyatından başqa bir şey olmadığını görürük. Kəndliləri bu və ya o xan işlədir və özlərinə torpaq «kələsi» olaraq istifadə edirdilər.

General Sisyanov da bu tələbi kəndlilərin öz arzusu ilə deyil, bəlkə Qarabağ hakimi İbrahim xanın xahişi ilə etmişdi. İbrahim xan bunları özünə xidmətə isteyirdi. Xanların kəndliləri öz istədikləri yerlərə sürməkləri lap Nadir şah Əfşar zamanında belə vaqe olmuşdu.

Şəki xanlarının tarixinə aid müxtəsər bir əsər yazmış olan Əbdüllətif əfəndi deyir ki, şəkili Çələbi xana Nadir şahın qəzəbi tutmuşdu. Onu hüzuruna istədi. Çələbi xan şahın hüzuruna getməkdən qorxdu və getmədi... və bütün camaatı köçürüb «Gələrsən-görərsən» qalasına apardı, orada sıqnaq elədi... İran qoşunu gəlib «Gələrsən-görərsən» qalasını mühasirə etdi və bu qalada camaat çox tələf oldu. Çox camaat cana gəlib şaha yalvardılar».

Bu kimi köçürmə halı çar hökuməti Azərbaycanı işgal

etdiyi anlar da az olmamışdı. Qarabağ xanlarının əhvalatına dair əsər yazmış olan Mirzə Adıgözəl buna misal olaraq deyir: «... General Sisyanov bütün ümurati islah və bərpa etdikdən sonra Bakının fəthinə əzm və iqdam etdi. Kür çayını keçib Şirvan hakimi Mustafa xana təslim olmaq üçün xəbər göndərdi. Mustafa xan bu məsaləhədən kirdən-kir olub təslim olmaqdan imtina etdi və əhalisini köçürdüb «Fit» dağına qalxdı. Orada sığnaq elədi».

Gülüstani-İrəm müəllifi Bakıxanov da Şəki hakimi Çələbi xanın əhalini «Gələrsən-görərsən» qalasına köçürdüyüni yazdığı kimi Şirvan hakimi Mustafa xanın əhalini Fit dağına köçürdüyüünü yazar. Bu iki köçürmə barəsində Azərbaycan tarixi adlı əsər yazmış olan Rəşid İsmayılov da öz kitabında məlumat vermişdir.

Qarabağ hakimi İbrahim xanın oğlanlarından biri Əbülfəth xandır. Bunun anası da Vərəndə və Dizaq hakimi erməni Məlik Şahnəzərin bacısı idi. Əbülfəth xan, qardaşı Mehdiqulu xandan narazı olub İran şahı Fətəli şahın yanına getmişdi.

İran tarixçisi Mustofi bu əhvalatı yazarkən deyir: «İbrahim xanın oğlu Əbülfəth xan, qardaşı Mehdiqulu xandan rükərvan olub Fətəli şahın dərgahına itiqə etmişdir və Əbülfəth xan İранa köçərkən özü ilə bərabər Qarabağ elatından çox əhalini də sürüb İranə gətirmişdi».

Belə köçürmələrin sayı-hesabı yoxdur. Lakin biz nümunə olaraq birini göstərməyi lazımlı bilirik: İran ordusu sərdarı nayibuləlsəltənə Abbas Mirzə Qarabağ üzərinə hücumlarının birində Mehdiqulu xan öz köməkçisi olan rusların gücsüzlüyünü görərək Abbas Mirzənin qarşısına çıxmada qorxub dağlara qaçıır və özü ilə bərabər

Qarabağ elatını da sürüüb aparır və dağda sığnaq edir.

Qarabağ əhalisini Mehdiqulu xan istədiyi yerlərə köçürdüyüünü Mirzə Adıgözəl yazdığını kimi İran tarixçisi Mürqü Mustofi də bu barədə ətraflı məlumat vermişdir.

Kəndlilərin öz məskənlərindən köçürülməsinin nə də-rəcədə ağır nəticələrə bais olduğu hamiya bəllidir. Çünkü kəndlilər öz yerlərindən və məskənlərindən köçürülməz-dən əvvəl onların ziraət və əkinçilik təsərrüfatları tamamı-lə pozulur. Onların əkmiş olduqları torpaqları sahibsiz qalaraq tələf olur. İkinci, onların mal-qaraları yollarda və qaldıqları dağlarda acıdan və soyuqdan məhv olub gedir və ya xanlar və hakimlər tərəfindən öz ərzaq ehtiyacları üçün zəbt edilirdi. Üçüncü olaraq demək olar ki, xanların zülmlə öz yerlərindən məcburi sürülüb başqa yerə aparılan kəndlilərin bütün ev əşyalarını və ərzaqları özlərilə aparmaq mümkün olmadığından yurdlarında qalaraq başqaları tərəfindən tələf edilirdi. Bu səbəblə də kəndlilər yollarda və sığnaqlarda acıdan və başqa zəruri ehtiyaclardan tələf olub qırılırdılar.

Bu kimi sürgün və köçürtmə bir hala gəlmişdi ki, əhalinin özündə heç bir haqq və ixtiyar hiss etməyə imkanı yox idi, yalnız bir qul kimi idarə olunurdular.

Bu kimi hallara misal olaraq Şirvan hakimi Mustafa xan tərəfindən Qarabağ əhalisindən bir çox camaati sürüb öz yerinə aparmağını qeyd etmək olar.

Bu hala aid olaraq dövlət arxivində mühüm sənədlər var. Bu sənədlərin biri 1355 nömrəli bir aktdır ki, bu akt Mustafa xanın general Sisyanovun müsaləhə şərtlərinə verdiyi cavab məktubunun surətidir.

Sənəddən görünür ki, Sisyanov Qarabağ hakimi İbra-

him xanın şikayəti üzrə Qarabağdan sürülüb aparılmış əhalini təkrar öz yerlərinə qaytarmağa icazə verilməsinə dair Mustafa xana xəbər vermişdir. Mustafa xan isə onun cava-bında həmin əhalini qaytarmaqdan imtina edərək yazır: «Qarabağdan gələn əhalini qaytarmaq üçün olan əmriniz mümkün işdir, ancaq onlar mənim təbəəm və məmlükimdir».

Mustafa xan açıq-aşkar etiraf edir ki, Qarabağdan sürü-lüb gətirilən əhali onun məmlükidir, yəni qulu və köləsidir.

Yuxarıda biz Azərbaycanda krepostnoy olub-olmadığı barədə mülahizə etmişik və Azərbaycanda kəndlilərin tor-paq bağlılığı krepostnoy şəklində və evin tam məfhumunda bir hal olduğunu qeyd etmişdik, indi isə bu mühüm sənəd Mustafa xanın öz etirafında aşkar edir ki, kəndlilər xanın qulu və «kölö»si olmuş, bu isə tam mənası ilə bir krepostnoy-luqdur.

Azərbaycanda kəndlilərin torpaqdan istifadələrinin nə surətdə olduğundan bəhs etdikdə çar hökumətinin torpaq islahatına aid olan təşəbbüslerindən bəhs etmək lazım ola-cağı aydınlaşdır. Bu kimi islahat təşəbbüsleri məqsəd etibarilə belə kəndlilərin xeyrinə olmayıaraq, bəlkə əksinə, torpaq hakimiyyətini gücləndirirdi.

Torpaq islahatı adı ilə imperator II Aleksandrdan əvvəl bir neçə fərman verilmişdi. Bunlardan 1841-ci ildə elan edilmiş fərmanlar hər nə məqsədlə olsa da, kəndlilərin halını, bəlkə də, qismən yüngülləşdirməyə yarayardı. Lakin bu fərmanların hamisini əvəz etmiş olan, imperator II Aleksandrın 1858-ci il 11 iyulda nəşr etdirdiyi fərman bu xüsusda aid təkmil mənbə olmağa layiqdir.

Zaqafqaziya dövlət arxivində 120 nömrəli bir akt mühafizə edilməkdədir. Bu akt imperator II Aleksandrın

1858-ci ildə general Baryatniskiyə göndərdiyi əmrin surətidir. Əmrde yazılıb: «Stavropol quberniyası dvoryanları məndən xahiş edirlər ki, Stavropol quberniyasında bir komitə əmələ gətirilsin və bu komitə mülkədar kəndlilərin məişətini islah etmək və yaxşılaşdırmaq üçün («proyekt») lahiyə tərtib etsin».

Bundan sonra imperator general Baryatniskiyə başqa quberniyaların da dvoryanlarının bu başlanan işi xahiş etdiklərini bildirir və həmin komitənin necə təşkil ediləcəyini və nə surətdə, nə heyətdə əmələ gətiriləcəyini göstərərək əmr edir ki:

1. Stavropol quberniyasında xüsusi komitə təşkil edəsiniz. Komitənin üzvləri Stavropol quberniyasının mülkədar kəndliləri olan qəzalardan və hər qəzadan iki nəfər olmaq şərti ilə dvoryan intixab edilsin. Həmin qəzanın dvoryanları qəza naçalnikinin başçılığı və nəzarəti ilə bunu intixab edəcəkdir.

2. Stavropol quberniyasından təcrübəli bir dvoryan sənin təsdiq etməyinə komitəyə sədr olsun.

3. Komitə təcili proyekt tərtib etmək üçün işə başlasın. Komitə müfəssəl proyekt tərtibilə ən mühüm əsaslar üzrə hərəkət etməlidir ki, bunların ən birincisi: «Mülkədarlar öz xüsusi torpaq mülkiyyəti ixtiyarını özlərində saxlamalıdır».

Torpaq islahatı və mülkədar kəndlilərin məişətini yaxşılaşdırmaq üçün verilmiş olan bu fərman öz mahiyyəti etibarilə aşağıdakı xarakteri daşıyır.

1) Bu fərman zəhmət və aclıq içərisində olan mülkədarlar üçün işləməkdə olan kəndlilərin arzu və xahişi ilə deyil, bəlkə ən böyük torpaq sahibləri olan mülkədarlar tərəfindən edilən iltimasla verilmişdir;

2) Bu fərman vasitəsilə əmələ gələcək xüsusi komitə yalnız dvoryanlardan təşkil edilmişdir və bu komitənin sədri də təcrübəli, yəni torpaq hakimiyyəti işlərində ən istifadəçi və ən şöhrətli bir mülkədar olmalıdır;

3) Bu komitə müfəssəl proyekt tərtibilə işə başlarkən bir para mühüm olan əsaslara istinad etməlidir ki, bu əsasların birincisi mülkədarların xüsusi torpaq malikiyyətinin ixtiyarını özlərinə bağlamalıdır.

İmperatorlar tərəfindən kəndlilərin torpaq işlərini islah etmək məqsədi ilə verilən hər hansı tarixli «fərman»lar ki-mi 1858-ci il tarixli bu fərman da özünün məqsədi və ehtiya etdiyi əsas və şəraiti cəhətlərindən tam «əks məqam» halı aydın idi. Bu fərman qabaqca verilmiş 1841-1846-1847-ci illərin fərmanları ilə, az da olsa, öz ixtiyarlarından şübhə edən mülkədarların bütün hüquq və hakimiyyətini təsdiq etmişdi. Əlbəttə, belə məqsədli fərman kəndlilərin hallarını yüngülləşdirməyə kifayətverici bir vəziyyətdə de-yildi.

Tatar yazıçısı Fəxrəddinov «Rusiya tarixi» adlı əsərində torpaq islahatı üçün verilən fərmanlar haqqında yazır: «İmperator Aleksandr zamanında Krım mührəbəsi oldu. Bu mührəbədə avropalılarla ixtilat və əlaqə artdı və bununla belə bu mührəbələrdə rus əskərinin Avropa əskərinə nisbətən yararsız olduğu meydana çıxdı və bu kimi hallar kəndliləri krepostnoy üsulundan azad etməyə gətirib çıxarırdı».

Fəxrəddinov imperatorun verdiyi fərmani qeyd etdikdən sonra deyir: «Bu fərman kəndlilərin və rəncbərlərin hallarını heç bir halda yaxşılaşdırmadı və kəndlilər yenə də rus bayajlarının ixtiyarında qaldılar. Kəndlilər bu fərmanın nəticəsində heç bir ixtiyara nail olmadılar.»

Fəxrəddinovun dediyi kimi, bu kimi fərmanlar Azə-

baycan kəndliləri üçün də heç bir yüngül şərait əmələ gətirmədi.

Bunun başqa bir səbəbi də var idi ki, o da Azərbaycan bəylərinin rus bəylərindən çar üçün daha mühüm olması idi. Çünkü Azərbaycan xan və bəyləri və ümumiyyətlə mümtaz təbəqə çar üçün yeni zəbt edilmiş ölkədə bir istinad vəzifəsini daşıyırıldılar. Bu vəzifə isə o dövrdə rus ziyanlılarında yox idi.

Fəxrəddinov, çarın torpaq islahatı haqqında verdiyi fərmanların bəzisini, yarımcıq olaraq: Krim müharibəsində rus əsgərlərinin yararsız çıxdığını əsas edir, bəlkə bu doğrudur, lakin torpaq islahatına başlamağın qabaqkı səbəblərdən başqa və həm də ən mühüm bir səbəbi dəvardı ki, bu da o zamanlarda Rusiyada yenicə inkişaf etməkdə olan kapitalın tələbatı idi.

İnkişaf etməkdə olan sərmayə və kapital üçün azad işçi qüvvəsindən istifadə etmək lazım idi. Bu işin isə torpağa bağlanmış və ixtiyarsız və başqalarına «kölə» vəziyyətində olan kəndlilərdən hasilə gəlməsi mümkün deyildi.

Rusiya məmləkətində bütün təsərrüfata təsir etməyə başlamış olan kapitalistlər əlbəttə kəndlilərin «köləçilik» halına da təsir edəcək idi. Kapitalistlərin bu işə müdaxilə etməsi öz sənayeləri üçün azad işçi qüvvəsi əldə etməkdən başqa bir şey deyildi. Bu da kəndlilərin kapitalist tərəfin-dən istismar edilməsinin başlanğıcı və yeni mərhələsi idi.

Bununla belə torpaq islahatına aparan bir çox hallar da vardı ki, bunların mühümlərindən biri də o zaman kəndlilərdə olan intibah əlamətləri və başqa-başqa yerlərdə baş verməkdə olan üsyan əlamətləri idi və azad kənd bazarına olan ehtiyac da bu amillərdəndir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına dair əsər yazmış olan

Baharlı rus hakimiyyəti dövründə torpaq hakimiyyəti haqqında bəhsində yazar: «Rusiya tərəfindən Azərbaycanın istila edilməsilə torpaq münasibəti birdən-birə dəyişmədi. Bəy və xanların övladı keçmişdəki kimi kəndləri idarə etməkdə davam edirdilər. Bu kəndlərin əhalisi də onlara lazımı vergiləri verməkdə və mövcud mükəlləfiyyətləri icra etməkdə idilər».

Burada qeyd etdiyimiz bütün hallar, xanların dövründəki kəndlilərin nə dərəcədə hüquqsuz və acinacaqlı bir vəziyyətdə olduğunu göstərir.

Xanlar dövründə kəndlilərin, verməyə məcbur olduqları vergilər olduqca ağır olurdu, çünkü, ümumiyyətlə xanlarla kəndlilər arasındaki əlaqə və ixtiyar xüsusən kəndlilərin xana verməyə məcbur olduqları vergi və malcəhati təyin edəcək heç bir qanun yox idi.

Azərbaycan xanlarına aid olan dövrlərin tarixini yazanlar, məsələn, Şirvan tarixini yazmış olan Mirzə Adığözəl və Şəki xanları tarixini müxtəsər bir surətdə yazmış olan Əbdüllətif Əfəndi öz əsərlərində bir kəlmə də olsun, kəndlilərin hallarından və onların xanlara verdikləri vergilərdən və başqalarından bəhs etməmişdirlər.

Rəşid İsmayılov kəndlilərin tevci və vergiləri barədə aşağıdakıları yazar: «Xanlar öz rəiyyətlərindən bir maliyyat almışlar:

1) Bəhrə, malcəhat, dəyək və ya keşkül adları ilə maliyyət almışlar, yəni arpa və buğda hasılindən «dəykdən», «dəycə»dək yer əkmış olan rəiyyət xana ya mülkədara vermiş;

2) «çərbaşı», «sərkarpulu» rəiyyət xanının ya mülkədarın yerində mal otararsa kiçik maldan dörd qəpik, iri mal-

dan on qəpik maliyyət verərmişlər;

3) «siyfi pulu» yaz mövsümünə mənsub olan məhsulatın (arpa və buğdadan savayı) onda üç hissəsini rəiyyətxana əkdiyi yerin icarəsi olaraq verirdi;

4) «Təbrifi» çəltik məhsulatının «onda üç» hissəsini xanın yerini əkmiş olan rəiyyətlər xanın mirzələrinin maaş və məvacibi üçün verirdilər;

5) Çəltik, ya «darğalıq» arpa və buğda məhsulatından xarvara qırx qəpik cinsə maliyyatını yiğan darğaya verirdilər;

6) «Bayramlıq» novruz bayramında «bayramlıq» adı ilə xana verilən töhfə idi;

7) «Tevci xərci» xanın qızı ərə gedəndə, ya oğlu evlənəndə rəiyyət toy xərci nəmilə iştıya pul və ya başqa şeylər verirdi;

8) «Səng vaz» xana mutəlq maliyat cinsidən başqa olan hər xərvərə bir manat xana nəqd maliyat verirmişlər;

9) «Saman pulu» saman əvəzi olaraq xana verilən nəqd maliyat;

10) «Bağ pulu» və ya «bağçabaşı» bağ və tütün məhsulatından xərvvara altı manat nəqd olaraq xana verilirdi;

11) «Mülk pulu» – xanın yerində ev və sairə imarət bina edən rəiyyət xana müəyyən miqdarda nəqd maliyət verərdi;

12) «Yonca pulu» – rəiyyət yonca əknindən hər xərvvara altı manat xana nəqd olaraq maliyət verərdi;

13) «Qoyun pulu» hər qoyuna görə 16 qəpik nəqd maliyat verilirdi;

14) «Ari pulu» – hər ari səbətinə görə 32 qəpik nəqd maliyət;

15) «Mancanıq pulu» mancanıq (ipək çəkən maşın)

sahibləri hər təkərdən altı manat 50 qəpik maliyat verirdilər;

16) «Culfa pulu» – parça karxanalarından adambaşına 3 manat 84 qəpik nəqd maliyat;

17) «Bəhrə pulu» – nəhrlərdən keçmək haqqı olaraq 2 manat 50 qəpik nəqd maliyat;

18) «Dəyirman pulu» – hər dəyirmandan ildə 16 manat nəqd maliyat;

19) «Otaq xərci» əvvəllərdən alınan maliyat;

20) «Mirzə Bani» xanın dəftərxanasında qulluq edən mirzələrin maaş və məvacibləri üçün alınan nəqd maliyat;

21) «Mal pulu» hər qaramala görə 2 manat nəqd pul.

Bu vergilərdən əlavə «hamam pulu», «karvansara pulu», «dükan pulu» və ticarətlə məşğul olanlardan hər yüz manatadan bir manat nəqd maliyat alınırdı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz vergi üsulu «xanlar» dövrünə aid olub o dövrdə yaşayan kəndlilərin təhamülatın və təvcilərin nə dərəcədə ağır olduğuna şahiddir.

«Xan»ların dövrü başa çatdıqdan sonra onların yerinə bəylər meydana gəldi, kəndlilərin torpaqları isə, ümumiyyətlə bu bəylərin, sultanların, ağaların ixtiyarına keçdi. Kəndlilərin vergiləri də müəyyən bir qanunla deyil, bəlkə də mülkədarın kefləri istədikləri kimi verilirdi.

Rəsmi dövlət arxivlərində «vergilər» haqqında bir nəçə sənəd var. Bu sənədlərdən biri 1847-ci il dekabr ayının 28-i günündə torpaq işlərinə baxan «Zaqafqaziya komitəsi» tərəfindən elan edilmiş vergi qanunudur.

Zaqafqaziya Dövlət Arxivində 130 nömrədə mühafizə edilən bu sənəddə aşağıdakı vergilər vardır:

1. «Malcəhət» bu vergi torpaqdan alınan məhsulatın «onda birinə» bərabərdir və bu vergi «beşdə bir» də olur;

2. Çəltik, bağ və bostan məhsulundan «yuzdə bir» vergi alınır;

3. Hər on ailə bir kişi və hər on beş ailə bir kişi və bir qadın xidmətçi olaraq mülkədara verməlidir;

4. Toplanan malcəhəti kəndlilər öz heyvanları ilə mülkədarın istədiyi yerə aparmalıdır;

5. Kəndlilər mülkədarın xüsusi torpağını mükafatsız olaraq əkib-becərmək üçün və onun evinə odun və ailə üçün lazım olan daş-torpaq gətirmək üçün hər ailə öz üçün heyvani ilə 18 gün işləməlidir;

6. «Çöp başı» otlaq vergisi verilməlidir;

7. Kəndlilər «icma» (iməcilik) edib mülkədara bir gün işləməlidir.

Bu və bu kimi rəqəmlər rəsmi olaraq qeyd edilmiş hesabdır, həqiqətdə isə mülkədarlarla kəndlilərin o zamankı rəftarını təyin etmək çox çətin idi. Çünkü bəylər və başqa mülkədarlar kəndlilərlə olan haqq-hesablarını yalnız özləri təyin və idarə edirdilər.

Dövlət arxiv sənədləri arasında 411 nömrə ilə saxlanılan bir akt var. Bu akt çar məmurlarından paruçik Zubarovun Qafqaz sərdarı general Paskeviçə 1833-cü ildə təqdim etdiyi bir raportun surətidir. Bu raportda Zubarov Qarabağ mahalı bəylərinin kəndlilərlə rəftarını bəyan edərək deyir: «Bəylər kəndliləri güc və zor ilə idarə edirlər. Bu, bir soyğunçuluqdur. Bəylər məcbur edirlər ki, kəndlilər onlara taxıl və nəqd sovqat versinlər».

Paruçik Zubarov Gəncə bəyləri barəsində də aşağıdakı bəyənatı verir: «Gəncə qəzasında bəylər vergi topladıqda o vergiləri qeyd etmək üçün heç bir dəftərləri yoxdur və bu vergilərin miqdarını göstərən heç bir üslub olmadığı üçün bəylər öz istədiklərini alır və öz arzularına görə rəftar edir-

lər. Bəylər kəndlilərdən onların verməli olduqları vergidən iki dəfə artığını alırlar».

«Bu rəhmsiz tatar bəylərinin soyğunçuluq halına son qoyulmalıdır» – deyərək general Paskeviç rica edir.

Vergilərin nə tərzdə alındığı və nə dərəcədə ağır olduğu barədə o zamanın kəndliləri tərəfindən yeqindir ki, bir çox şikayətlər edilmiş və bir çox ərizələr yazılmışdır. Belə ərizələr, bəlkə də çar hökuməti məmurları yanında əhəmiyyətsiz bir şey olduqlarından itib-batmışdır. Bununla belə, yenə də o kimi şikayət ərizələrindən bir neçəsi qalmışdır.

Dövlət arxiv materialları içərisində 1849 nömrəli bir akt var. Bu akt 1864-cü ildə Şirvan vilayəti kəndlilərindən və Puta adlanan qəryədə yaşıyan: 1) Əli Hüseyn oğlu, 2) Adıgözəl Əhməd oğlu, 3) Maqsud Əhməd oğlu, 4) Əlverən Baba oğlu tərəflərindən yazılmış bir ərizənin surətidir.

Kəndlilərin bu şikayət ərizələri məzmun etibarilə aşağıdakı kimidir:

«... Sonuncu nizam-cədid bizləri Bilal bəy rəiyyət dəftərindən oğurlayıb və özünə xalisə yazıbdır. O zaman-dan bəri bizlər nə qədər naçalniklərə şikayət etdiksə də, Bilal bəy rüşvət verdiyi üçün bizim sözümüzə heç baxan olmadı. Bilal bəy ölüb, indi onun oğlu Rüstəm bəy qalmışdır. Sənədlərə görə biz yenidən gərək onun yanında rəiyyət olaq. Rüstəm bəy hər ildə hər ailədən dörd manat ev pulu alır və on evdən bir nökər alır. Əgər yalqız və kömək-siz ola hər bir nökər əvəzinə bizdən 50, 60 manat pul alır və hər əkin məhsulundan «onda bir» alır.

Neçə nəfər evlər sahibi bu cəbrlərdən qaçıb. Onların rəiyyətləri də bizim üstümüzə düşüb və cənab imperatora verdiyimiz verəcəkdən savayı yenə də «biyar» və «şikar»

və başqa rəiyətlər kimi verəcəyimiz vardır. Ona görə hamımız dövlətdən minnət çəkib duaçı olarıq ki, bizləri mürəxxəs etsinlər, ta ki gedib özgə kənddə yerləşib asudə dolanaq. Tarix: səfər ayı 1868-ci il».

1861-ci ildə kəndliləri azad etmək üçün verilən fərmandan üç il sonra kəndlilər tərəfindən Şirvan vilayəti hakimlərinə (çar hökuməti məmurlarına) göndərilən bu ərizə, o qədər ətraflı və o dərəcədə əhatəlidir ki, daha bunun üzərində heç bir bəhsə və şərhə ehtiyac yoxdur.

Bununla belə, bu ərizə mahiyyət etibarilə çox mühüm xüsusiyyətləri olduğundan qeyd etmək lazım gəlir ki: Rusiya çar hökuməti Azərbaycanı işğal etdikdən sonra kəndlilərin dedikləri kimi «nizam cədid», yəni yeni qanun adı ilə kəndliləri yeni çıxan bəylərə vermişdilər və bu bəylər uzun illər kəndlilərin bu barədə olan heç bir şikayətlərinə əncam verən olmamışdır. Əlavə olaraq kəndlilərin dedikləri kimi rüşvət verməklə bəylər kəndlilərin bütün haqlarını batıl edirmişlər.

Çar hökuməti Azərbaycanı işğal etdikdən sonra bəylərin kəndlilər üzərində olan hökmranlığı həddən artıq kəskin olmuşdu ki, kəndlilər tamamilə bəylərin əsiri və köləsi hökmünə keçmişdi.

Məsələn, bəylər təkcə vergi almaqla kifayətlənməzdilər. Onlar kəndliləri cəbrən öz işlərində işlədiridilər, işə imkanı olmayanlardan isə pul alırıdlar, kəndlilərə işgəncə verməklə onları rüşvət verməyə məcbur edirdilər, hətta kəndlilərin oğul və qızlarını zorla aparıb öz evlərində saxlayırdılar və ya öz adamlarına bağışlayırdılar.

Belə dəhşətli halların Azərbaycanın çox yerlərində mülkədarların əlində olan hər bölgəsində bir çox misal-

lərini görmək olarsa da, biz burada Lənkəran kəndlilərin-dən bir neçə şikayətçilərin Lənkəran və Talış kəndliləri üzərində böyük hökmranlığı olan talış xanları nəslindən Mir Hüseyn bəyin etdiyi zülmlərdən verdikləri ərizəni qeyd edirik. Bu ərizədə kəndlilər Mir Hüseyn bəyin zülm-lərini beləcə bəyan edir.

1-ci budur ki, Mir Hüseyn bəy burada Digah kəndinin əhli olan Talib Kamil oğlunu ağacla döyüd, ayaqlarına xəncər keçirtdi və neçə gün özünə yer qazmağa məcbur elədi.

2-ci budur ki, bura Digah kəndinin mollası vergilərə məaf bir adam olduğu halda onu vergi verməyə məcbur elədi. Molla razı olmayıb şikayət etməyə getdiyi vaxt Mir Hüseyn onu yolda tutub ağacla döymüş və güclə bir ökü-zünü almışdır.

3-cü, Əli Güz Zini, bəy oğlu Mir Hüseyn bəyə üç manat vergi vermək üçün onu on gün həbs edib və yeddi manat pul almışdır.

4-cü. Mir Hüseyn bəy kəndlilərin kiçik qız və oğlan-larını almış və aldığı uşaqlardan iki oğlan və bir qızı padpa-ruçık Cəfər bəyə vermiş, qalanlarını öz evində qulluqçu saxlamışdır.

5-ci. Mir Hüseyn, Kərbəlayı Aydın adlı bir kəndlinin atını zorla alıb öz adamına vermişdir.

6-ci. Mir Hüseyn Əsgər adlı bir nəfər kəndli öz bacı-sını ərə verdiyi vaxt ondan iki tümən pul almışdır.

7-ci. Mir Hüseyn bəy İsa Vəli oğlu deyilən yoxsul bir kəndli öz qızını ərə verdiyi vaxt ondan iki tümən pul almışdır.

8-ci. Mir Hüseyn bəy uşağı işə məcbur etmiş, uşaq isə qadir olmadığı üçün əvəzində pul almışdır.

9-cu. Mir Hüseyin bəy Məhəmməd Bağır adlı bir kəndlini işləməyə məcbur etmiş, ondan beş batman arpa və bir araba odun, yarım batman üzüm aldıqdan sonra işdən buraxmışdır.

10-cu. Mir Hüseyin bəy iki kəndlinin evinə iki bədxasiyyət yasavul qoyub üç gündən onlara cəza verib əl-ayaqlarını bağlayıb döymüşlər, kəndlilərdən Əli adlı birisi bu cəzanın səbəbini soruşduqda yasavullar demişlər ki, sən qızınızı satıb Mir Hüseyin bəyə 10 tümən verməlisən.

Talış mülkədarı Mir Hüseyin bəyin ixtiyarında olan kəndlilərin verdikləri bu ərizə, o zamankı bəylərin kəndlilər üzərində olan cəbrlərini bəyan edərkən çox aydın bir surətdə bəylərin öz ixtiyarında olan kəndlilərin qız və oğlanlarını zor və zülmə aparıb öz evində qulluqçu saxlaşıqlarını, öz adamlarına bağışladıqlarını və hər evlənən adamdan nəqd pul aldıqlarını göstərir ki, bu kimi hallar yalnız krepostnoy üsuluna aiddir.

Bəylərin kəndlilər üzərindəki zülm və cəzası yalnız vergi almaq və onları zorla işlətməklə bitmirdi, bəlkə onlardan başqa kəndlilər bir çox dözülməz cəzalara düçər olurdular. Məsələn:

Bəylərin nümayəndələri kəndlilərin evində qonaq qalır, onlardan zorla sovqat adı ilə pul və başqa şeylər alır və bununla belə kəndliləri günahsız yerə nəqd cəriməyə düçər edirdilər.

Qafqaz canişini general Paskeviçə Zubarovun təqdim etdiyi raportunun dövlət arxivində 411 nömrə ilə saxlanan surətini yuxarıda yazmışdıq. Bu reportun 6-cı maddəsində Zubarov yazır: «Vergi üçün kəndlərə göndərilən bəylər və mirzələr kəndlilərdən rüşvət və sovqat alırlar». Və bundan

sonra Zubarov kəndlilər üzərinə tökülən əmələcat... bərədə deyir: «Bu işlərə bais və səbəbkar təkcə bəylərdir. Bəlkə dilmanclar «piryodçik»lə yasavullar və qeyrilər də kəndi soyurlar».

Zubarovun bəyanatı çox düzgündür, çünki xanlar və bəylər kəndlərdən vergiləri toplamaq üçün öz nökərlərini və darğalarını. Bunlardan başqa bir çox «əmələcat»larını göndərirdilər. Bu «əmələcat» dəstəsi bütün ili kənddə qalmaçı idi, çünki vergilər ayrı-ayrı olub, biri-birindən sonra alınmalıdır idi. Məsələn, yaz olanda barama; yayda bağ, bostan; payızda quru taxıl; qışda isə çəltik və başqları olurdu ki, bunların vergilərinin bəyə çatacaq olan hissələrini toplamaq və mülkədarın göndərdiyi məkana daşıməq bir ildən çox zaman olur və bütün bu zaman ərzində mülkədarın darğaları və başqa qulluqçuları kəndlilərin evində yaşayırdılar ki, buna «qonaqlıq» deyirdilər.

«Qonaqlıq» kəndlilər üçün dözülməz bir hal idi. Bu qonaqlıq növbə ilə hər gün bir evə çatardı. Kəndlilərin darısqal evinə soxulmuş bu ağa nökərlərinin onlarla rəftarı olduqca acınacaqlı və dözülməz olurdu.

Evlərə gələn nökərlər və ya yasovullar olardı. Darğalar isə yalnız bir evdə oturar və bütün kənd əhli növbə ilə onun özünə xörək və atına arpa, saman aparardılar. Xörək isə sadə olmazdı. Nahar üçün yağı, yumurta, qatıq və çörək olub, axşama isə mütləq plov və toyuq olmalı idi. Toyuqsuz heç plov qəbul edilməzdi.

Bu kimi «qonaqlıq» halını olduğu kimi bəyan etmək üçün kəndlilərin o zamankı halından öyrəndiyim bir «qonaqlıq hadisəsini» burada göstərməyi lazımlı bildim: «Məşhur mülkədarlardan general-mayor Həsən ağa Ağalarovun rəiyyət kəndlilərindən Qarabağın Bərgüşad çayı boyunca

Dəmirçi, Dondarlı və məşər kəndlərində yaşayırırdılar. Mülkədar tərəfindən bu kəndlərdə Seyfəli bəy adında bir darğa olurdu. Darğa Seyfəli bəy daimi olaraq bu kəndlərdə qalır və hər gün bir kəndlinin evində «qonaqlıq» olurdu.

Bir gün növbə yoxsul kəndlilərdən Babayı Əhməd adında bir nəfərə çatır. Babayı Əhmədin ikicə toyuğu var idi. Birini kəsir, «toyuq-plov» bişirir və darğa Seyfəli bəyə aparır. Seyfəli bəy «toyüp-plov»dan yeyənədək Babayı Əhməd ayaq üstündə durub onu gözləməli və yeməkdən sonra xörək olan boşqabları evinə aparmalı idi.

Babayı Əhməd darğa Seyfəli bəyin «toyüp-plovu» necə yediyini görüb onun da iştahasına belə bir yemək düşür. Babayı Əhməd evə gəlir, məsələni qadınına deyir və qalmış olan o bir toyuqdan da özlərinə «toyuq-plov» bişirməyi xahiş edir.

Babayı Əhmədin istədiyi «toyuq-plov» bişir və onun qabağına gətirilir. Babayı Əhməd bir neçə loxma yedikdən sonra yeməkdən çəkinir və toyuğun dərdini çəkdiyi üçün yeməyə qadir olmadığını söyləyir».

Kəndlilərin həyatından, o zamankı acınacaqlı yaşayışlarını əks etdirən bu hadisə, ilk baxışda nə qədər sadə və adı bir iş kimi görünən də, lakin o zamankı kəndin məişətini və kəndlilərin nə halda həyat sürdüklərini aydın göstərmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

İzah etmək istədiyimiz dövrdə, yəni kəndlilər çar qanunu ilə bəylərin ixtiyarında olduqlarından onlarla edilən rəftar barədə misallar o qədər çoxdur ki, bu çoxluq onları pərdələmişdir.

Bəylər öz darğa və nökərlərini kəndlərə gönlərirdilər. Kəndlilərdən alınacaq vergilərin həddi-hesabı yox idi. Bütün ili vergi alınma davam edirdi. Yazda məhsul vergi-

ləri, yayda məhsul vergiləri, payızda məhsul vergiləri və nəqd vergilər fasiləsiz toplanırdı, kəndlilər isə bütün bu müddət ərzində «bəylərin», «nökər-nayiblərin» bütün xərc məsrəfini ödəməli idilər.

Elə mülkədar bəylər var idi ki, bunlar öz ailələri ilə kənddə öz rəiyyətləri içində olurdu. Bu halda bütün kənd mülkədar bəyin bütün ev və ailə xidmətini görməli idi. Odun gətirməli, su daşımalı, mal-qara tövlələrini təmizləməli, xülasə, bütün günü bəyin evində işləməli idilər.

Biz buraya qədər olan izahatımızla Qaçaq Nəbinin dövrünü mümkün qədər aydınlaşdırmağa çalışdıq. İndi isə Qaçaq Nəbinin öz həyatını, xüsusilə onun qaçaqlılıqda keçirdiyi halları və ən əhəmiyyətlisi olan – qaçaqlığının səbəblərini, hakəza... kəndlilərin Qaçaq Nəbi ilə və ümumiyyətlə qaçaqlara bəslədikləri münasibətləri qeyd ilə hər bir mahiyyəti öz yerində bəyan edəcəyik.

İndi qaçaqlığın ümumi səbəblərindən bəhs edirik.

QAÇAQLIQ VƏ ONUN ÜMUMİ SƏBƏBLƏRİ

Çar hökumətinin dəhşət və cəfa ilə dolu üsul-idarəsi və qanunlarına qarşı üsyan edərək qaçanlar əsas etibarilə kəndlilər və həm də yoxsul kəndlilər olduğu aşkardır. Bu kimi qaçanların qaçaqlıq səbəblərinin dərin köklərini, bizim ta kitabımızın əvvəlindən bəri izah etdiyimiz dövrlərin ictimai təbəqələşməsinin kəskinliyi barəsində və iqtisadi şəraitin düzgün olmayan birtərəfli inkişafında axtarmaq lazımdır.

Bizim bu kitabın əvvəlində qeyd etdiyimiz böyük dünya dahisi Karl Marksın: «Bu vaxtadək mövcud olmuş cəmiyyətlərin tarixi, siniflər mübarizəsinin tarixi olmuşdur» – demiş olduğu dünyəvi nəzəriyyəyə bizim izah etmək istədiyimiz sahə üçün ən düzgün və qəti bir düsturdur.

Qaçaqlığın səbəbləri hərçənd ayrı-ayrı şəkillərdə olsada, əsas etibarilə yenə də bir mənbədən, yəni ictimai təbəqələşmə mübarizəsi nəticəsində zühura çıxmışdır. İndi bu yeganə mənbənin ayrı-ayrı seçmələrini bəyan edirik.

Biz dedik ki, bu qaçaqlıqların səbəbi zülm və cəfanın çoxluğu, çar hökumətinin ağır qanunlarının qorxusu, ya mülkədar bəylərin hədsiz qəhr və təhqirləri və ya kənd yüzbaşı və hampalarının güc və hədələri idi.

Bəzən olurdu ki, mülkədar bəy özünə rəiyyət etdiyi kəndli bir cavani məcburi olaraq nökər saxlayırdı. Bu nökərçiliyin son və nəhayəti olmazdı.

Gecə-gündüz dayanmadan mülkədar bəy evində işləməyə məcbur edilən cavan, cana gələrək bir gün bəyin evindən çıxır və özünə ev-eşik düzəltmək isteyir. Bunu görən ağa, kəndlini qorxutmaqla onun üzərinə böhtanla ayrı-ayrı təqsirlər qoyur və pristavları, yüzbaşları da necə ki dost və həmrəyi, işə cəlb edir, kəndlini tutdurmaq isteyir.

Kəndlili cavan, üzərinə qoyulan bu böhtanlardan qorxur, ona kömək edən bir kimsənin olmayıacağını və pristavların onu nahaqdan qazamatlarda çürüdəcəklərini anlayır, bu səbəblərdən ötrü o, üsyan edərək qaçır və qaçaq olurdu.

Və bəzən də bu qaçaqlığın səbəbi ailə məişəti və namus üstündə olurdu. Məsələn, kəndlili bir cavan oğlan sevdiyi bir qızə tələbkar olur, bir çox təşəbbüslerdən qızla nişanlanır, ancaq el adətinə uyğun toy etməyə imkanı olmadığından oğlanla qız razılaşır və bir-birinə qoşulub qayırdılar.

Bu, zor ilə qız qaçırmadan başqadır. Bu üsulla həm evlənir, həm də lüzumsuz toy xərcindən özlərini xilas edirlər.

Lakin bununla iş qurtarmır, bəy ortaya çıxır. Oğlana qəzəbnak olur, oğlan qorxudan gizlənir, qızı tapdırır, razılığını soruşmaq bəhanəsi ilə öz evinə gətirir və nəticədə oğlanın var-yoxunu qarət edir. Belə fəci-hala düçar olan oğlan qaçır, çöllərə düşür. Elə də olur ki, kəndlili bir oğlan sevdiyi bir qızla evlənir, təzə gəlin evə gəlir, həm də kənd arasında gəlinin gözəlliyi dillərə düşür. Bu halda bəy və ya onun kəndində olan darğası oğlanın evinə «qonaq» gəlir, oğlanı bir bəhanə ilə uzaq bir yerə göndərir və özü tək evdə qalır və bu çirkin hal nəticəsində oğlan ya bəy tərəfindən öldürülür və ya qaçıb qaçaq olur.

Bu kimi hallara hədsiz misallar gətirmək olarsa da, biz

birini qeyd edirik:

Məşhur Kurd Hacı samlı bəylərindən biri (İskəndər bəy Soltanov) öz qonşu rəiyyət kəndlərindən yenicə evlənmiş bir oğlanın evinə «qonaq» gəlir (təzə gəlinin gözəlliyi kənd arasında danışılmışdır). Ev sahibi oğlunu bir sifariş bəhanəsilə uzaq bir kəndə göndərir və özü gəlinlə evdə tək qalır.

Oğlan öz evinin xəlvət bir yerindən baxaraq evdə nə olduğunu bilmək istəyir, bəy bundan xəbər tutur və «mənim göndərdiyim yerdən qayıdır məni pusursan» deyərək tüfəngi götürüb oğlunu vurub öldürür.

Bir misal da İran torpaq feodalları təzyiqindən dərc edirik:

Keçmişlərdə bir dəfə mən İranın Qaradağ mahalından keçirdim. Hələ orada Rəşid xan hökmən idi. Qaradağ mahalı səmərəli yaylaqlara malikdir. Oranın xalqı maldar, həm də nisbətən sərvətli olurdular. Biz bir kəndə çatdıq, gecə orada qonaq olmalı idik. Bu kənddə bir həyət gördük. Darvazadan içəri girdik. Büyük eyvan, geniş həyət, bir neçə tövlə, anbar və geniş bir ev gördük... Qapıya bir qoca kişi və bir qarşı çıxdı... Biz atlarımızı tövləyə çəkdik. Tövlə böyük və qış mövsümündə heyvanları suvarmaq üçün suvari da var idi... Tövlədən məlum olurdu ki, burada vaxtilə böyük sərvət və çox miqdarda qaramal və at var imiş və bu tövlədən başqa qoyun sürüsü üçün başqa qoyun dəyələri və quzular üçün küzlər və buzovlar üçün buzovluqlar var idi.

Məlum olurdu ki, burada çox miqdarda mal-qara, qoyun və at bəslənirmiş. Evə gəldik. Büyük və geniş ev tamamilə boş idi. Evdə nə bir çuval, nə də bir döşənəcək var idi... Bəlkə iki qoca ev sahiblərinin yatacaq dəstləri də

yox idi... Onlar quru yerdə otururdular... Evdə təndir və üzərində kürsü vardı. Kürsünün üzərinə ləp çirkli və cindir bir mitil salmışdılar... Qocalar da o mitil altına girib onun istisinə pənahlanırdılar.

Oturduq. Çörək çıxardıq, qonşudan simovar götirdik, yedik, içdik, qocalar da ac idilər. Bizimlə yedilər, söhbətə başladıq. Göz qabağındakı bu hala maraq etməmək olmazdı. Qocaya da dərdini demək üçün bir maraqlı eşidən lazım imiş. O, söhbətə başladı:

Biz çox varlı-hallı, çalışqan iki qardaş idik. Mən böyük, qardaşım kiçik idi... Sürülərlə qoyunumuz, naxırla malımız və yaxşı atlarımız var idi. Bu gördüyüünüz tövlələr başdan-başa dolu olardı... Qoyun başqa ağulda və atlar da ayrı ağulda idi. Qışda mal-qaramız soyuğa çıxmasın deyə tövləyə su da çəkmişdik.

Cavan qardaşımı evləndirmək istədik, öz yaxınlarımızdan münasib bir qızı nişan qoyduq, toy etdik. Avxardakı Rəşid xan (Avxara Rəşid xanın yaşadığı kənddir) bilmirəm nə bəhanə tapdısa, bizə qəzəbi tutdu, kim sizə icazə verdi, – deyə hədə-qorxu gəlib qardaşımı hədələdi. Qardaşım onun əlindən qaçıb gizləndi. Arvadı isə onu ələ vermirdi. Xan acıqdan sorğu-sual bəhanəsi ilə qızı da apardı və bütün var-yoxumuzu da – qaramal, at, qoyun – nə ki var idi, qarət elədi. Bu qədər var-yoxumuzu alandan sonra da beş yüz təmən cərimə istədi. Beş yüz təməni kim tapacaqdı... Mal-qara əldən çıxmışdı... Bunun əvəzində də evin içini daşdırıldı, bizə bu quru yurd qaldı.

Qardaşım qaçıb Qarabağa getmişdi... Dalınca mən də getdim. Orada onu tapdım... Amma oğlan dərdə tab edə bilmədi... Cavan idi, qurbətdə öldü... Mən daha qayıtmadım, Şuşa şəhərində qaldım, işlədim. Yaz və yayda ham-

ballıq elədim, qışda evlərə su daşdım və peç olan evlərə odun doğradım... Uzun müddət keçdi... Mən vətənə qayıtmak istədim. Araz qırığına yetişmişdim ki, o tay bəylərindən birinin (adı indi yadımdan çıxıb – deyirdi) obasına çatdım. Orada gecələdim. Sabah yola düşəndə, eşitdim ki, bəy deyib ki həmşərilərə də yol var... Obanın bir kənarında adamları gəldi, məni təpədən dırnağa qədər axtardı, bütün var-yoxumu aldılar, mən də boş əllə bu quru yurda gəldim.

Qoca davam edirdi:

İndi də öküz yox, at yox, əkin üçün alət yox və başqa işə getməyə güc yox. – deyirdi.

Qoca ev sahibi bu faciəvi hekayəni söylərkən, özü ilə həmyaş olan qadını öz ərini təsdiqedici nəzərlərlə sürürdü.

Onların hər ikisinin də alt köynəkləri yox idi. Əyinlərində kobud parçalardan tikilmiş, illərdən bəri köhnəlmış cındır köynək var idi. Bu cırıq köynəkcik onları Qaradağın yandırıcı soyuğundan heç də qorumaq imkanına malik deyildi... Bu ev də xaraba qalmışdı. Kim bilir nə qədər belə faciəli evlər vardır.

Biz sözümüzün əvvəllərində bu kimi üsyançı qaçaqlardan biri və bəlkə ən məşhuru, tarixini yazdığınıza Qaçaq Nəbidir, – demişdik. İndi biz onun xüsusi qaçaqlıq halının və bu qaçaqlıq fəaliyyətində göstərdiyi mübarizə tarixini bütün hadisə və təfsilatı ilə izah etməyə başlayırıq.

Burasını da qeyd etməyi lazım bilirik ki, çar və çarlıq zülmünə qarşı çıxan və xalqın arasında bu qədər şöhrət tapmış bu böyük şəxsiyyət haqqında indiyə qədər yazan olmamışdır.

Əlbəttə, bu hadisənin tarixi keçmiş hökumətlərin dövrü və hökmranlığında yazılmaz idi, bəlkə heç yazılmışdır.

belə istənilməzdi, çünki bu kimi üsyanların yeganə səbəbi həmin hökumətlərin özləri idi və üsyancıların çıxışları da yenə o dövrlərdə rəis hökumətdə olanlara qarşı idi.

Bəzi kübar ziyalılar üçün bəlkə belə üsyancı xasiyyət daşıyan hadisələri araya çıxarmaq lazımsız sayılardı, çünki onlar yoxsul bir kəndli «gədə»-si olan Nəbinin və onun yoldaşlarının, hər nə tərzdə olur-olsun, əhəmiyyət və diq-qətdə olmağını xoşlamazdılar. Onlar üçün elə «gədə-güdə»nin heyət və miqdarı belə nəzərə alınmazdı.

Bu səbəblə də elə kəndli üsyanları qəhrəmanlarının, o cümlədən Qaçaq Nəbinin tarixini yazmaq və nəşr etmək ancaq şura hökumətinin dövründə olacağı labüd idi.

Qaçaq Nəbinin tarixini müxtəsər də olsa yada salanlar olmuş olsa da, lakin yanlış və qeyri-təbii bir halda nəzərə çatdırıldığından, o qədər də uğurlu olmamışdır.

Azərbaycan ədəbiyyat tarixini yazan İsmayıł Hikmət Qaçaq Nəbi barəsində az-çox yazmışdır, lakin bir qədər yanlış təsvirlərlə qarışdırıldığından elə böyük və ciddi tarixi hadisəni elə «gəlişi gözəl» və qeyri-təbii təsvir etmək düzgün deyildir.

İsmayıł Hikmət yazır ki, Qaçaq Nəbinin qardaşı Həmzəni hökumət siyasi iş üstündə təqsirləndirib öldürdü və Nəbi də ondan ötrü qaçaq olmuşdu və Nəbi Şamaxı qalasında xəstə yatırılmış... Qazamatın xəstəxanasında imiş... Nəbi görür ki, onun Bozatını bir kazak minib gəlir... Nəbi kazakı öldürüb öz atını minib getmişdir və yenə deyilir ki, Nəbini öz yoldaşı Mahmud öldürmiş və Həcər də tüsənglə Mahmudu öldürmüştür.

Biz Qaçaq Nəbi tarixini nə əfsanələrlə dolu qeyri-təbii hadisələrin bir-birinə quraşdırılmış macəralar yığını hesab edirik, nə də Qaçaq Nəbini «olmayan sərgüzəştlər» qəhrə-

manı Kurd Hüseyin və ya xalqı əyləndirici hekayələr sahibi «Don Kixot» kimi tanıyırıq. Bəlkə biz Nəbini həyatın ziddiyətlərilə mübarizədə şöhrət qazanmış bir amil hesab edirik və onun həyat və mübarizə tarixinə də bu baxımdan yanaşmağı lazımlı bilirik.

XALQ QAÇAQ NƏBİYƏ VƏ ÜMUM QAÇAQLARA NƏ FİKİRLƏ BAXIRDİ?

Xalqın, xüsusilə də kənd əhalisinin Qaçaq Nəbiyə səmimi tərəfdəşlıq hissləri bəslədikləri, Nəbinin bütün fəaliyyət dövrlərində aşkar nəzərə çarçırdı.

Biz Nəbinin qaçmasını izah edərkən, onun Dondarlı kəndində Yusif Məhəmməd Şərif adlı bir kəndlının evində ayağına buxov vurulub həbs edildikdə kəndlilərin yardımını ilə tövlə bacasından çıxıb qaçmasını misal gətirə bilərik. Ev sahibi özünün pristav Əli ağa tərəfindən döyülcəyini və əziləcəyini nəzərə almayıaraq Nəbinin qaçmasına imkan yaratmışdır.

Nəbi özü dəfələrlə kəndlilərin evində gizləndiyini və hətta, Nəbi evində qonaq olduğu halda, pristav və Şəfi bəy öz dəstəsi ilə evinə gələn Səfi oğlu Bədəlin pristavı aldaraq Nəbini pristav olan evdə gizlətdiyini biz yeri gələndə göstərəcəyik, bunlar da, əhalinin Qaçaq Nəbiyə nə dərəcədə tərəfdar olduğunu tamamilə aydınlaşdıracaq.

Əhalinin, xüsusilə kəndlilərin qaçaqlara hüsn-rəğbət bəslədiyi burada qeyd edilmiş bir hadisədən də olduqca aydın bəlli olur.

Bir kənddə Abış oğlu İsmayıł deyilən biri, bir gecə kəndin yüzbaşısını öldürərək qaçır. İsmayılı çar hökuməti pristavları təqibə başlayır. Kəndlilər isə Abış oğlu İsmayılı

və onun dəstəsini himayə edirdilər. İsmayıł bir gecə atışmada yaralanır, onun yoldaşları gəlib Dondarlı kəndində bir neçə adama xəbər verirlər. Bu kənndən bir neçə adam gedib meşədə İsmayılı yaralı halda tapırlar və dallarına alıb kəndə gətirirlər. Kənndə Həzi oğlu Abış adlı bir adamın evində qoyub onun yarasını müalicə üçün doktor gətirirlər. Bir aydan çox qaçaq İsmayıł kəndli Abışın evində qalır və müalicə edilərək sağalır.

Maraqlı hal budur ki, qaçaq İsmayılı kəndlilərin gizlətdikləri ev pristav və Hüseyin bəy Mahmudbəyov oturan otağın lap yanında idi. Hətta, pristav Hüseyin bəy balkonda çıçırib İsmayılin ünvanına hədə və söyüş yağıdırarkən, İsmayıł özü eşidirmiş.

Qaçaq Nəbidən başqa çox qaçaqlar da olmuşdur. Onların da həyat və fəaliyyət tarixi yazıklärkən məlum olur ki, əhali onları himayə etməkdə səmimi idilər.

Qaçaq Nəbinin haqqında xalq tərəfindən qoşulmuş çox gözəl və xarakterik «el qoşmaları» vardır. Bu qoşmalar Nəbinin xalq tərəfindən nə qədər sevildiyini göstərdiyi kimi, öz-özlüyündə «el ədəbiyyatı» nöqteyi-nəzərindən də olduqca qiymətli və çox yararlıdır.

Nəbinin haqqında qoşulmuş olan bütün belə qoşmaları və onun arvadı Həcər, qardaşı Mehdi və onun Bozatı haqqında deyilən «ağız ədəbiyyatı»ni tamamilə toplayıb öz yerində dərc edəcəyik.

QAÇAQ NƏBİ VƏ ONUN AİLƏ VƏZİYYƏTİ

Qaçaq Nəbinin yurdu və xalqı barədə ətraflı izahat vermişik. Nəbinin anadan olduğu Aşağı Mollu kəndi Həkəri çayının sol sahilində yerləşən bir kənddir. Bu kəndin olduğu yer elə vəziyyətdədir ki, orada əkinə «ziraətə» yararlı torpaq tapmaq çox çətindir. Kəndin ətrafında olan sulu və məhsuldar torpaq «bəylik» olub «nadel» qanun ilə başqa kəndlilərə verilmişdi. Bu sulu torpaqlara mülkədar üçün düyü, buğda əkilir, məhsuldar bağlarda üzüm və başqa meyvələr becərilirdi. Mollu kənd sakinləri isə o torpaqlardan kənardı «dəmiyə» və daşlıq yamaclarda, sıldırıım qayanın yan-yörəsində quru taxıl əkməyə məcbur idilər.

Nəbinin atası Ali (öz kəndliləri arasında Alov adlanırdı) kəndin bütün adamları kimi çox yoxsul idi. Onun «dəmiyə» əkdiyi toxum yalnız arpa və dari idi. Bunun məhsulu onun ailəsini quru çörəklə də təmin etməyə kifayət etməzdı. Onun mal-qarası çox az idi.

Nəbinin anası çox tez vəfat etmişdi. Ondan sonra da atası ölmüşdü. Nəbinin ancaq özündən kiçik qardaşı Mehdi və bacısı Zeynəb qalmışdı. Bir də qabaqca ölüən qardaşının oğlu Məmiş qalmışdı ki, indi də yaşayır.

Nəbi, ata və anası öldükdən sonra evlənmişdi. Onun

aldığı Həcər adlı qız molla Xanalının kızı idi. Həcərin Nəbinin qaçaqlıq dövrlərində olan fəaliyyət və şücaəti məşhurdur. Həcərin qardaşı Məhəmməd Molla Xanlı oğlu da Nəbi ilə qaçanlar arasında idi. Lakin Məhəmməd hökumət tərəfindən tutulub on il katorqaya məhkum edilmişdi. O, bu cəzanı çəkib qurtarmışdı.

Nəbinin qardaşı Mehdi Nəbi ilə bərabər qaçmışdı. Mehdinin qaçaqlığı və igid, cəsarətli fəaliyyətləri xalq arasında məşhurdur. Mehdi qaçaqlığının son dövrlərində Ordubad şəhəri ətrafında Qarçıvan kəndində öldürülmüşdü. Mehdi öldürüldükdən sonra Nəbinin fəaliyyət qüvvəsi çox zəifləmişdi. Mehdidən sonra Nəbi, demək olar ki, Qarabağda heç bir hərəkata təşəbbüs göstərmədi və İrana keçdi.

Nəbinin qadını Həcər, Nəbinin qaçaqlığında iştirak etmişdi. Onu dəfələrlə tutmuş və həbsə salmışdır. Həcər qarayanız, yəni qaraya yaxın «qarabuğdayı» rəngdə çohrəyə malik sağlam bədənli, xoşsima bir qadın idi. Həcər kişilər kimi at minər və silah götürərdi. Həcərin qaçaqlıq fəaliyyətindən biz yeri gəldikcə söz açacağıq.

Həcər, Nəbi İranda öldürüldükdən sonra Nəbinin qohumlarından olan Həmzə adlı bir kişiyə ərə getmişdi və çox zaman Həmzə ilə öz kəndlərində (Mollu kəndində) yaşamışdı. Həcərin Nəbidən uşağı olmamışdı. Onun olan uşağı Həmzədən idi.

Nəbi qaçaqlığa başladığı zaman heç 30 yaşına çatmadı. Nəbi gödək boylu, yiğcam cüssəli, zirək və yüngül hərəkətli bir oğlan idi. Nəbi qorxu nə olduğunu bilməzdi, onun bütün hərəkətləri mətin və qüvvətli bir iradənin səmərəsi idi.

Nəbi öz hərəkətlərində namus və iffətli olub ondan xalqın əxlaqına və qeyrətinə toxunan bir əməl çıxmazdı. O,

qadına hörmət barəsində çoxdan çox ehtiyatlı idi, qadına toxunmazdı.

Nəbi yoldaşlarına qarşı çox hörmətcil və qayğı göstərən idi. O, bu barədə bir «Koroğlu» xasiyyəti daşıyırdı. Bununla belə, onun dəstəsi çox izdihamlı olmazdı. Onun bütün hərəkətləri 20 nəfərdən çox olmayan yoldaşları ilə olurdu, onlar bütün hərəkətlərində atlı «suvari» olurdular.

Nəbi öz yoldaşlarına gizli oğurluğu qadağan etmişdi, onun bütün qarətləri müəyyən bir məqsədlə olurdu. O yolları kəsərək hər gələn-gedəni soymaq işindən uzaq idi. O istədiyi yerdən qarət edərdi, təsadüfi yol kəsmək onların işi deyildi.

Nəbinin silahı o dövrün ən yaxşı silahı olan «aynalı» tūfəng idi. «Aynalı» tūfəng bir az əvvəl qurtarmış olan Rus-Osmalı mühəribəsində iştirak edənlər tərəfindən gətirilmiş «osmalı» tūfəngi idi. Nəbinin tūfəngi barəsində xalqın çox qoşmaları var ki, yeri gəldikcə qeyd edəcəyik.

Nəbinin bütün xalq arasında şöhrət qazanmış atı Bozat boz rəngli bir qulan idi (qulan hələ doğmamış, madyan at deməkdir). Nəbi həmişə boz qulanla hücumlarda olardı. Bu boz qulan çox zirək və çox yüngül və görünüşcə də çox gözəl bir at idi. Bozat barəsində xalqın qoşduğu sözləri yeri gəldikcə yazacaqıq.

Nəbinin yoldaşları, onların əməliyyat və fəaliyyətləri barəsində yeri gələndə müfəssəl məlumat veriləcək. Nəbinin fəaliyyəti əsnasında onunla mübarizə edən çar hökuməti məmurları və qəza naçalnikləri, nahiyə pristavlari və uryadniklər, yüzbaşılıar və Nəbinin cəzasına düşər olmuş ayrı-ayrı şəxslər barəsində ətraflı məlumat veriləcək.

QAÇAQ NƏBİNİN QAÇAQLIQDAN QABAQKI HƏYAT ŞƏRAİTİ. «NÖKƏRÇİLİK»

Bu barədə şifahi məlumat Nəbini yaxşı tanıyan *Şəmil Soltanov* tərəfindən verilmişdir.

Biz demişdik ki, Nəbinin ailəsi yoxsul idi və Nəbi də muzdurluqla yaşayırıdı. Bəs Nəbi harada muzdurluq etmiş və onun sahibləri kimlər idi? O kimə nökər olmuşdu?

Doğrudan da Nəbinin nökərçilik həyatı çox uzun sürmüdü. O, əvvəlcə öz kəndlərindən olan Kərbəlayı Cəfər adında bir ağanın yanında nökər olmuşdu və onun qoyun - quzularına baxırdı.

Nəbi bu əvvəlinci ağasının yanından çıxandan sonra Şuşa şəhərindən olan iki qardaş – xoca David və Xudan adlı alverçilərə nökər olmuşdu. Xudan və David Şuşa şəhərindən gəlib aşağı çay tərəflərində müsəlman kəndlərində alver edir və qaçaqmalı almaq üçün İrana – Təbriz şəhərinə gedirdilər.

Nəbi bu alverçiləri yollarda yaxşı mühafizə edirdi. Həm də onların bütün qulluqlarını görürdü.

Nəbi uzun müddət bu alverçilərin nökərçiliyində olmuşdur. Nəbi ağalarının bütün qulluğunu görürdü, atlarını

bəsləyir, yüklərini daşıyır, uzaq yollarda gecə-gündüz səfərdə olurdu. Bunun müqabilində isə o, nə alırdı? Doğrudan da, o dövrlərdə nökər, demək olar ki, heç bir şey almayırdı. Nəbi də başqaları kimi bir il işləməsinə əvəz iki cüt çarıq, bir dəst qədək tuman-köynək və qədəhdən bir arxalıq verirdilər. Nəqd pul isə bir il müddətində on iki manat verilirdi.

Nəbinin nökərçilikdə çox zirək, həm də etibarlı olduğu məlum olmuşdu. Buna görə onu çox adamlar, xüsusilə də qaçaqmal alverçiləri nökərçiliyə dəvət edirdilər. Nəbi ermənicə də yaxşı bilirdi.

Nəbinin axırıncı ağası Şuşa şəhəri alverçilərindən olan kərbəlayı Fərhad Yüzbaşov olmuşdur. Kərbəlayı Fərhad Yüzbaşov da Nəbinin qabaqkı ağaları kimi İrana qaçaq alverə gedirdi. O, Şuşadan ticarət malı götürüb kəndlərə gətirərdi. Bərgüşad çayı kənarında olan türk kəndlərində satardı və ya da barama alar və yüklə Şuşaya göndərərdi. Ticarətinin mərkəzi isə Qubadlı və Dondarlı kəndləri olardı. O kəndlərdən yığıdığı düyü, buğda, barama və bu kimi başqa lazım olan şeyləri şəhərə daşıdırıldı. Bunların hamisinin zəhmətini Nəbi çəkirdi.

Nəbi nökərçilikdən qaçanda onun yaşı 25-dən artıq idi. demək olar ki, Nəbi on beş yaşlarından nökərçiliyə başlamışdı. Əgər biz Nəbinin anadan olduğu tarixi 1855-ci illər təyin etsək, onda Nəbi 1870-ci ildə nökərçiliyə başlamış və on ilə yaxın bir müddət ərzində nökər olmuşdur.

Nəbi nökər olduğu zamanlarda kəndlilərlə çox yaxın əlaqəsi var idi. Kəndlilərlə alverçilər arasında olan ixtilaf-larda kəndlilərə çox yardım edirdi. Kəndlilərin hesabını azaldan alverçi ağalarının fikrindən xəbərdar olub kəndlilərə bildirirdi.

Nəbinin zirəkliyi və comərdliyi hələ nökərçilik dövründə özünü bürüzə verir.

NƏBİNİN BİRİNCİ DƏFƏ TUTULMASI

Bu barədə şifahi məlumat Nəbini yaxşı tanıyan *Şəmil Soltanov* tərəfindən verilmişdir (*Soltanov 62 yaşındadır*).

Nəbi hələ qacaq olmamışdan qabaq bir dəfə tutulmuşdu. Bunun səbəbi belə olmuşdu:

Yay fəslə camaat yaylağa köçürdü. O cümlədən Nəbinin kəndi olan Mollu kəndi də Salvartı yaylağına köçmüdü. Camaat öz ehtiyacları olan şeyləri almaq üçün Naxçıvan şəhərinə gedirdi və özlərinə lazım olan şeyləri almaq və xüsusilə də duz gətirmək üçün hər il bir karvanla gedirdilər.

Mollu kəndinin camaati da belə zəruri şeyləri almaq niyyəti ilə Naxçıvana gedib və oradan lazım olan şeyləri alıb geri qayıtmışdılar. Karvan yolda bir gecə qalmalı olur. Onlar yol kənarına düşürlər və orada gecələyirlər.

Bu halda həmin yerə yaxın olan kəndin adamlarından bir dəstə toplaşıb bu karvanı soymaq, atları, öküzləri aparmaq istəyir. Bu əsnada karvan əhli də oyanır, aralarında dava düşür və Mollu kəndinin adamlarından biri öldürülür.

Bu hadisənin xəbəri gedib Mollu kəndinə çatır və kənddən çox adam gəlir, qarətə gələn kəndin üstünə gedirlər. Orada iki adam öldürürlər.

Bu iş hökumət idarələrinə düşür və camaat arasında bu işin əvvəlinci təhrikçisi Nəbi hesab olunurdu. İş hökumət divanxanalarında olmaqla bərabər yenə camaat öz aralarında barışib qanı saxlamışdır.

Lakin bu hadisə barədə «sud» quruldu və iki tərəf də gəldi və Nəbi də, «camaat barışib və ona bir şey olmaz xəyalı ilə» gəlib məhkəmədə əyləşdi. Qanlı tərəf Nəbini görəndə dedi ki, «biz elə Nəbini axtarırdıq, biz onunla barışmariq və qanlımız da odur» – Kəndin başqa adamları, xüsusən də varlılar özlərini qurtardılar. Nəbi isə məhkəmədə günahkar oldu və səkkiz il katorqa cəzasına məhkum olundu.

Nəbiyə «sud» Naxçıvan şəhərində olmuşdu. Nəbini Naxçıvanda qazamatda bir qədər saxlayıb sonra yatab ilə Şuşa şəhər «türmə»sinə göndərmək isteyirdilər. Nəbi Naxçıvandan çıxarıllib Zəngəzur qəzasının içindən keçməklə Gorus qəsəbəsinə gətirilməli və oradan da Şuşa şəhərinə aparılmalı idi. Nəbi məhz bu yolda qaçmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu.

Nəbini ümum qaydada – «yatab» qaydası ilə gətirildilər. Nəbi piyada, onun gözetçiləri, yəni onu gətirən «qarovalı»lar atlı idilər. Bu yolda Nəbidən başqa dustaqlar da var idi, bunların hamisinin qolları bağlı idi.

Yollar qaçmaq üçün imkanlı idi, çünkü bütün yol uzunu dar cığırlar və dağ sildirimişləri idi. Nəbi qaçmağı gözünə alıb, darısqal bir döngədə sıçrayıb yoldan çıxmış, qolu bağlı halda sildirim qayalardan dərələrə doğru sürüşüb qaçmışdı.

Nəbi bu yoldan qaçıb xəlvət öz kəndinə gəlmışdi.

Divan tərəfindən Nəbinin Naxçıvandan qaçdığını bir kəs bilmirdi. Ta ki ikinci hadisə araya çıxdı və bu hadisəni də Nəbinin üstünə yıxıb onu təkrar tutdular.

NƏBİNİN İKİNCİ DƏFƏ TUTULMASININ SƏBƏBLƏRİ VƏ QAÇAQ OLMASI

Biz qabaqda çar hökumətinin dəhşətli qanunlarına və zülmkar çar məmurlarının ağır və dözülməz əmrlərinə itaət etməkdən boyun qaçıran və silahlı üsyən edən kəndlilərin qaçıqlarının ümumi səbəblərini izah etmişdik. İndi isə Nəbinin qaçaqlığının bu ümumi səbəblərlə bərabər xüsusi səbəblərini də bəyan edirik.

Nəbinin yaşadığı dövrdə, xüsusən onun cavan olduğu zamanlarda ölkədə xalq arasında məzhəb təəssübü çox şiddətlə inkişaf etmişdi. Bu, əhalinin ruhunu zəhərləyəcək dərəcədə yayılmışdı.

Səfəvi dövləti bir tərəfdən Soltan Səlim başda olmaqla Osmanlı dövləti ilə mübarizə aparır, digər tərəfdən bu təəssübü xalq arasına yayıb hər ikisi də öz tərəfdarları olan mollalar vasitəsilə təşviq edirdilər. Bunların hökumətləri Azərbaycandan kənarlaşdıqdan sonra belə, bu hal davam edir, hər iki tərəfin mollaları bu işə ciddi rəhbərlik edib bu lüzumsuz və ziyanlı təşviqat vasitəsilə aciz və avam xalqı öz ətraflarına toplayırdılar.

Çar hökuməti Azərbaycana gəldikdə bu kimi məzhəb təfriqələrini xalq arasında görməkdən xoşlandı, bu təfriqəni öz arzularına bir vasitə kimi hesab edib təkrar bu işin

təşviqinə başladılar və bu barədə lazım olan tədbirlər görüldü.

Məsələn, Qafqaz canişini Varansov Daşqov Tiflis şəhərində müsəlman camaatı adına açdığı məktəbi tamamilə məzhəbi bir şəklə saldırdı, o məktəbi iki hissəyə bölüb birini «elmi məktəb» adlandırib «şıələrə» verdi, digərini isə «ömür məktəbi» edib «sünnülərə» vermişdi. Hökumət mərkəzində olan bu iki məktəb heç bir elmi və fənni məhiyyət daşımayıb yalnız «sünnülükdən» və «şıəlik» təəssübünü təşviq edirdi.

Və yenə həmin vaxtlarda təsis və təşkil edilən Zaqafqaziya müsəlman idareyi-ruhaniyyəsi də iki hissəyə bölünür və hərəsinin öz tərəfdarları olan mollalar vasitəsilə kənd arasında bu təəssübü getdikcə alovlandırırırdı.

Həmin zamanlarda Qarabağ kəndlərində bu hal çox şiddətlənmiş və acı təsirini avam kəndli xalq arasında yayırdı. Bu qəbildən olaraq Nəbinin kəndinin qonşuluğunda olan Mahruzlu kəndi olub. O kəndin yarısı şıə və yarısı da sünnü məzhəbinə qulluq edirdi. Bu kəndin içində bir dərviş qəsidələr oxuyaraq kəndi ev-ev dolanırırdı. Ancaq bu dərvişin oxuduğu qəsidədən sünnü tərəfi olan mollalar narazı olaraq bunun sünnülərin məzhəblərinə təhqir olduğunu xalqa aşılıyır və avam xalq arasında fəsad törədirdilər. Bir gecə sünnülükdən tərəfdarları yığışıb Mahruzlu kəndində qəsidə oxuyan dərvişi öldürüb meyitini Nəbinin kəndi olan Mollu kəndi kənarında bir çolə atırlar, dərvişin meyiti tapılır və Nəbinin kəndindən olan şıə məzhəbi tərəfdarları başda molla olmaqla yığışıb Mahruzlu kəndinə «sünnü»lərin üzərinə hücum edirlər. Bu davalarda bir neçə günahsız və avam kəndlilər də həlak olur, çar hökuməti işə qarışaraq Mollu kəndindən olan adamların kim olduğunu demələrini

tələb edir.

Mollu kəndi yüzbaşısı, kənd mollası və qolu qüvvətli hampalar özlərinin felləri olan bu işə kənddə istəmədikləri və kənd içində qohum-qəbiləsi az və qüvvətsiz olan bir neçə biçarənin üzərinə yükləməli idilər. Yüzbaşı, Nəbini və kiçik qardaşı Mehdini, Nəbinin arvadı Həcərin qardaşı Məhəmməd Xanəli oğlunu o zaman pristav olan Əli Cavanşirə xəbər verərək Mahruzlu kəndində olan qalmaqala bu adamların səbəb olduğunu və orada öldürülən adamları Nəbinin öldürdüyünü təsdiq etdi.

Mollu kəndi Zəngəzur qəzalarının üçüncü hissəsinə tabe idi. Uçastokda pristav olurdu. Pristavlar kəndləri gəzirdi və əksər zamanlarda Dondarlı kəndində olurdu.

Nəbinin qaçaq olduğu zaman orada pristav Əli ağa Cavanşir idi. Əli ağa – Kərim ağa Cavanşirin oğladur ki, bu da Cəfərqulu ağanın oğlu, Cəfərqulu ağa da İbrahim xanın nəvəsidir. Əli ağa çox hiddətli bir adam idi. Çox adam döyürdü.

Kənddə onun tanışlarından biri ona deyir: nə səbəbə pristav olursan, sənin atan, baban xan idи, sən pristavlıq məqamına möhtac deyilsən. Nə səbəbə bu zəhmətə razı olursan?

Əli ağa cavabında demiş ki: «... Bizim nəslimiz xan olmuşdur. Kəndlilər üzərində hakim idilər. Onlar istədikləri zaman əhalini cəzalandırardılar. İndi mən də pristav olmaq vasitəsilə xalqa cəza vermək və istədiyim vaxt adam döydürmək üçün bu xidmətə razı oluram, bu maaş almaq üçün deyil».

Həmin bu xasiyyətdə olan Əli ağa Nəbini yerə yıxdırır və dəyənəklərlə döydürür. Onu pristav əyləşən Dondarlı

kəndində öz oturduğu otağın qonşuluğunda Yusif Məhəmməd Şərif oğlunun evində dustaq etdirir.

Nəbinin ayağına at buxovu vurulur və açarını da Əli ağa saxlayır, Nəbini gözləməyi isə ev sahibi Yusif Məhəmməd Şərif oğluna və əlahiddə olaraq bir qarovulçuya tapşırırlar. Ev sahibi Yusif Məhəmməd Şərif oğlu o gecə Nəbini qonaq edir və ona plov bişirtdirir.

Xörək yeyilir, gecə söhbət edirlər. Dondarlı kəndindən bir neçə adam da Nəbinin yanına gəlib onunla ordan-burdan söhbət edib və Nəbinin tutulması barədə danışırlar. Nəbi özünün günahsız olduğunu və özünün köməksiz bir cavan olduğu üçün kənd yüzbaşısı onu nahaq yerə həbs etdirməsi barədə danışır. Dondarlı kəndinin orada olan adamları Nəbinin günahsız olduğuna inanırlar və ona tərəfdar olurlar.

Nəbinin ayağında buxov olub və ona qarovul olmaq üçün bir yasovul təyin edilmişdi. Dondarlı kəndindən orada olan bir neçə adam Nəbinin bu gecə qaçmasını məsləhət görülərlər. Əgər qaçmazsa, onu hər gün ağac və ya sillə ilə döyəcəklərini xəbər verirlər. Kəndlilər dediyi doğru idi. Onlar öz kəndlərində belə işləri çox görmüşdülər. Onlar bilirdi ki, Nəbini katorqaya göndərəcəklər.

Nəbinin ayağında olan buxovu açmaq çətin idi. Orada ona açar salmaq olmazdı, qarovulçu yasovul xəbərdar olardı. Bu buxovu başqa yolla açmağa çalışmalı idi.

Buna çarə tapıldı. Yasovul yatandan sonra Nəbinin ayağında olan buxovun zəncirini əski parçaları və dəsmallarla sarıdır. Bu sarımaqla da buxovun zənciri zinqıldamaz bir hala gəldi. Evin qapısı kilidli idi, açar isə ev sahibindəydi, qapını açmaq ev sahibini təqsirləndirərdi. Buna görə də başqa yol tapmaq lazımdı.

Evdə olanların hamısı yatdıqdan sonra Nəbi çox ehtiyatla mal-qara olan tövləyə girir. Bu tövlənin qapısı evin içindən idi. Tövlə bacası dar idi, onu tövlənin üstündən genişləndirmək lazımlı idi. Bu köməyi onun üçün etmişdilər.

Nəbi tövlənin açıq bacasından çıxır və ayağındakı buxovun səsi çıxmasın deyə, çox ehtiyatla qaçmağa başlayır. Kəndin aşağısında olan bağa girir, orada ona kim isə kömək edərək buxovu sindirir və o andan etibarən Nəbi qaçaq olur.

Nəbinin gecə qaçıdiği sübh tezdən məlum olur. Buna görə Əli ağa kəndlilərdən çox adam döydürür, ev sahibini cərimələdir, lakin Nəbinin necə qaçıdığını öyrənə bilmir. Nəbi öz kəndinə gəlir, qaçıdığını öz ailəsinə və qohumlarına bildirir. Onun qardaşı Mehdi və qaynı, yəni Həcərin qardaşı Məhəmməd Xanəli oğlu da Nəbiyə qoşulur. Lakin sonra Məhəmməd Xanəli oğlunu Əli ağa tutub on il katorqa cəzasına məhkum etdirir.

Nəbiyə, indi əhali arasında Qaçaq Nəbi deyirdilər. Onun qaçılığı barədə hər yerdə «xis-pis» var idi. Xalq bir-birinə onun qaçığını ehtiyatla xəbər verirdi. Onların söhbətlərindən: «Qaranlıq gecədə Qaçaq Nəbi «Yavaş dərə»də görünmüştür deyirlər... Deyirlər ki, Qaçaq Nəbi gecə gəlib pristav Əli ağanı öldürəcək... Deyirlər ki, pristav Əli ağa qorxusundan qapısında gözətçi qoyub...»

HƏCƏRİN BİRİNCİ DƏFƏ TUTULMASI

Şifahi məlumat *Abidin Qasimov*
tərəfindəndir

Nəbinin Dondarlı kəndindən gecə qaçıdığı barədə danışdıq. Bu, Nəbinin Naxçıvandan qaçığından az sonra olmuşdu və bundan sonra onun bütün həyatı qaçaqlıqda keçdi.

Nəbinin qaçmasından təlaşa düşənlərdən biri də yüzbaşalar idi. Onlar qorxurdular ki, Nəbi bir gecə gəlib onları evlərində öldürər. Buna görə də pristav Əli ağanın Həcəri tutub dustaq eləməsini təkidlə tələb edirdilər. Onların xəyalı bu idi ki, əgər Həcər tutulsa, Nəbi gəlib təslim olacaq.

Pristav Əli ağa bir dəstə yasovul göndərib Həcəri tutdurub Dondarlı kəndinə gətirtdi. Həcər, Dondarlı kəndində yüzbaşı Məhəmməd Şərif oğlunun evinə gəldi (yüzbaşı Məhəmməd Şərif oğlu Nəbiyə dost və qonaq idi). Nəbi özü də həmin adamın evindən qaçmışdı.

Kəndlilər bu işə çox maraqlı idilər. Bir çox adam Həcəri görməyə gedirdi. O zamanlar müsəlman arvadını divan həzuruna gətirmək görülənməmiş iş idi.

Pristav Əli ağa Həcəri həzuruna çağırıldı. Həcərin qo-

naqçısı öz qohumlarından bir neçə qadını Həcərə qoşub pristavın hüzuruna göndərdi. Amma Əli ağa acıqlanıb arvadları qovdu. Həcər də tək pristavın yanına getmək istəmədi. Pristav onun yanınca bir neçə kişinin gəlməsinə razı oldu və Həcəri hədələyib dedi: Əgər Nəbi təslim olmasa, səni qazamata göndərəcəyəm.

Sonra isə Həcəri azad elədi. Bu işdən sonra Nəbi İrana qaçıdı.

QAÇAQ NƏBİNİN BİRİNCİ DƏFƏ İRANA GETMƏSİ VƏ HƏCƏRİN TUTULUB GƏTİRİLMƏSİ. ƏHMƏD XANIN XƏYANƏTİ

Bu barədə şifahi məlumat Nəbini yaxşı tanıyan *Şəmil İldırım oğlu Soltanov* tərəfindən verilmişdir. Üslub Soltanovun danişıldığı kimi saxlanılmışdır.

Pristav Əli ağa Nəbini ələ keçirmək üçün onun arvadı Həcəri çağırıb öz hüzuruna – Dondarlıya gətirtmişdi. Orada onu bir neçə gün saxlamışdı. Bu iş camaata çox pis gəlmüşdi, çünki arvad ilə gərək onun sual-cavabı olmaya idi. Həcər bu əhvalatı Nəbiyə xəbər vermiş və onların qaçıb İrana getmələrini istəmişdi.

Bu zamanlarda hələ Nəbinin qüvvəti çox deyildi. Onun dəstəsi az idi. Onun yanında ancaq öz qardaşı Mehdi və Yuxarı Mollu kəndindən şah Məhəmməd və arvadı Həcərin qohumu olan Lətif idi. Hələ o zaman Dağ Tumas sakini olan Allahverdi də Nəbinin yanına gəlməmişdi və Mahmud İsgəndər də hələ qaçaq deyildi. Nəbi bu az olan köməklə divanla (hökumətlə) bacarmazdı. O səbəbdən də İrana keçdi.

Nəbi İranın yollarına bələd idi. O, nökər olduğu za-

manlarda ağalarının karvanında bir çox dəfə İrana keçmiş və oradan qaçaq mal gətirmişdi.

Nəbi İranın Qaradağ mahalının Araz çayı kənarında olan kəndlərə gəldi, orada Əhməd xanın evinə gəlib, o taydan qaçıb onun yanına gəldiyini bildirdi və xanın ona dayaq olacağına arxayın idi.

Nəbi bir neçə həftə Əhməd xanın evində qaldı. Arvadı Həcər, qardaşı Mehdi və qohumu Lətif də yanında olurdu. Nəbi Əhməd xana tam arxayın olmuşdu ki, onu çar hökmətinə satmaz, çünkü Nəbi Əhməd xana etibar edib onun yanına gəlmişdi.

Lakin iş Nəbinin fikirləşdiyi kimi olmadı. Əhməd xan pristav Əli ağa ilə əlaqəyə girib Nəbiyə xəyanət elədi. Əli ağa Əhməd xanın yanına adam göndərib Nəbini və yoldaşlarını tutub ona verməsini xahiş elədi. Əhməd xanın evi (Əhmədxanlı adlı kənddə idi, indi o kənddən əsər yoxdur) Araz çayı kənarında olub Qarabağ tayına çox yaxın idi. Araz çayını keçib getmək Əli ağaya çox asan idi.

Pristav Əli ağa bir gün böyük bir dəstə ilə Arazı keçib Əhməd xanın evinə getdi. Təsadüfən Nəbi də o gün öz yoldaşları ilə başqa yerə getmişdi və arvadı Həcər tək qalmışdı, onun yanında bir kömək edəni yox idi.

Əli ağa elə xəyal etmişdi ki, Əhməd xan Nəbini öz evinə çağırıb tutacaq və bağlayıb Əli ağaya verəcək. Amma Əhməd xan Nəbidən qoxub onu tuta bilmədi və Nəbini aldadıb başqa yerə göndərdi.

Əli ağa Əhməd xanın evinə gəlib Nəbini orada görmədi və bu vaxt orada olan Həcəri tutub Arazdan keçirib gətirdi və bu dəfə Həcəri Kürs qəsəbəsinə naçalnikin hüzuruna göndərdi.

Nəbi qaçaq olan zamanlarda Zəngəzur qəzasında

naçalnik Suçevski idi. Suçevski Zəngəzurdan çıxdı. Onun yerində onun müavini Qəhrəman bəy Mirzəyev qaldı. Qəhrəman bəy Suçevski getdikdən sonra naçalnikin vəzifəsini yerinə yetirirdi.

Nəbinin Zəngəzur qəzasından hərəkəti çox böyük olduqca onun qabağını almaq üçün Zəngəzur qəzasına qüvvətli və nüfuzlu bir naçalnik göndərmək lazımdı. Belə bir naçalnik Səlim bəy Rüstəmbəyov idi.

Səlim bəy Ağabəy oğlu Rüstəmbəyov Qarabağ bəylərinin ən böyüklərindən idi. Onun babası Rüstəm bəy Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın yaxın qohumu idi. Mehdiqulu xan, xanlıq əmlakını öz yaxın adamlarına paylayanda ən çox hissəsini Rüstəm bəyə və onun qardaşı Hacı Ağalar bəyə verməli idi.

Zaqafqaziya Dövlət Arxivində olan aktlardan məlum olduğu kimi (akt nömrə 4310) Rüstəm bəy öz oğlu Əsəd bəy ilə general Yermolov tərəfindən tutulub Bakı qalasına göndərilmişdi və sonra azad olunub bütün əmlakını özünə verib və özünə də qüvvə verilmişdi və bütün övladı böyük və dövlətli bəylərdən hesab olunmuşdu.

Səlim bəy Zəngəzur qəzasına naçalnik getdikdən sonra bütün səyini Nəbini tutmağa vermişdi və özü ilə bərabər öz qardaşı Mahmud bəyi də gətirmişdi.

Mahmud bəy Nəbini tutmuq üçün təşkil olunmuş dəstəyə başçılıq edirdi. Bunların əsl olduqları yer Qarabağda Afətli kəndi idi.

Pristav Əli ağa Həcəri Gorus qəsəbəsinə göndərdi. Naçalnik Səlim bəy Həcəri danışdırıcı və onu Gorus qəsəbəsində olan qazamata göndərdi.

Gorus şəhəri Zəngəzur qəzasının mərkəzi idi. Gorus qabaqlarda şəhər deyil, kiçik kənd idi. 1904-cü ildə şəhər

təsdiq olundu. O zaman Gorus qəsəbəsində azərbaycanlılarla birlikdə ermənilər də yaşayırırdı. Gorus 1904-cü ildə şəhər olandan sonra orada evlər və idarələr tikildi və xəzinə xərcilə böyük bir kilsə də inşa edildi.

Hələ Gorus qəsəbə olan zaman orada böyük və möhkəm və bir neçə mərtəbəli həbsxana tikilmişdi. Həbsxananın uca hasarı var idi. Lakin Həcər dustaq olan zaman bu qazamat hələ tikilməmişdi. O zaman dustaqları başqa binalarda saxlayırdılar.

HƏCƏRİN QAZAMATDAN BURAXILMASI

Bu məlumat şifahi surətdə Nəbini yaxşı tanıyan *Şəmil Soltanov* və *Bəylər Yüzbaşı* tərəfindən verilmişdir. Bəylər Mirzəyev indi 70 yaşındadır, kolxoçudur.

Həcərin Gorus qazamatına salınması xəbəri Nəbiyə çatmışdı. Nəbi o zaman yaxşı yoldaşları ilə olurdu. Onun qüvvəti və nüfuzu hamiya məlum idi. O zaman Nəbinin yoldaşlarından Şahməhəmməd, Lətif, İskəndər, dağtumaslı Allahverdi və qeyriləri idi.

Nəbi Həcəri hər hansı vasitə ilə xilas etməyə çalışırdı. Nəbi bu fikrini həyata keçirmək üçün «Üctəpə» dağına gəldi. Üctəpə adı ilə məşhur olan bu mövqə Gorus qəsəbəsinin üstündə o ətrafa hakim olan üç sıra dağdan ibarətdir. Dağlar geniş bir səhrada bir-birindən az aralı şış təpələrdir. Ona Üctəpə adı da bundan verilmişdir. Üctəpənin ətrafi yaylaqlardır. Yay zamanı bir çox camaat oraya köçür. Qış zamanı Üctəpə yeli adlanan şiddətli külək də buradan əmələ gəlir.

Nəbi, Üctəpə mövqelərində qalıb oradan naçalnik Səlim bəyə bir kağız göndərdi. Kağızin məzmunu barəsində xalq arasında doğru məlumat var. Bu məzmunu Nəbi özü və yoldaşlarından bəziləri (Nəbinin yoldaşlarından olan tumaslı Allahverdinin oğlu indiki halda saqdır) xalq arasında çox danışmışlar. Xalqın rəvayəti aşağıdakı kimidir: «Səlim bəy, siz özünüzü Qarabağda bir kişi hesab edirsiniz... Başınıza siz də papaq qoyursunuz. Siz iki qardaş düşmüsünüz dalımızca, bu dərə sənin, o dərə mənim çaphaçapı salmısınız... Hələ bu bəs deyildi ki, başı ləçəkli arvadı yad kişilərə qoşub urus kazaklarının əlində əsir edib qazamata salırsınız. Hərgah qaçaq mənəm, gəlin burda – Üctəpənin düzündə qabaq-qabağa çıxaq, görək ki, kim kişidir. Yoxsa yeyəsiz evi basıb zənan-uşağı əsir etmək kişilik deyil. İndi bu kağızı sənə göndərirəm. Hərgah bu kağız sənə çatan kimi mənim arvadımı və mənim evimdən gətirilən şeyləri mənim evimə göndərməsən, səni və sənin qardaşın Mahmud bəyi öldürüb və Afətli kəndində olan arvad-uşağını qıracağam».

Nəbinin kağızı çox qəti idi. Səlim bəy bu kağıza əncam verməyə bilməzdi. Nəbi dediyini eləyəcəkdi. Hər yerdə olsa da, Nəbi ondan qisasını alacaqdı.

Naçalnik Səlim bəy Nəbinin qorxusundan Həcəri qazamatdan buraxdı və Nəbinin evindən gətirilən şeyləri də Gorusda Həcərin özünə verdi. Lakin şeylərin yararlılarının oğurlandığını görən Həcər onları naçalnikdən tələb etdi.

Həcəri Gorus naçalnikinin hüzuruna aparan bir dəstə yasavul idi. Bu yasavul dəstəsinin başçısı Mehdi – Korçanlı Mehdi demək məlum idi. Camaat ona «Boynu Fərəli Mehdi» deyirdilər. Boynu Fərəli Mehdi və onun qardaşı Hüseynqulu Korçalanlı kəndindən olub, özləri də kurd

idilər.

Bunlar çox zaman pristavların qulluğunda olublar və sonra da çox müddət yüzbaşı olmuşdular. Hətta, Səlim bəy Həcəri qazamatdan buraxanda da həmin Boynu Fərəli Mehdinin nəzarətinə vermişdi.

Nəbinin evindən gətirilən şeylərinin oğurlandığı da korcanlı boynu fərəli Mehdinin vasitəsi ilə olmuşdu. Bu xəbər Nəbiyə çatmışdı. Nəbi yasovullara hədə sifarişi göndərdi və məfrəş dolu ev əşyaları Həcərə qaytarıldı.

Həcərin qazamatdan qurtarılması haqda xalq içində başqa rəvayətlər də var... Guya Nəbi qazamatın lap qapısına gəlir və qarovulları öldürür. İçəri girib Həcəri kamerdan çıxarır və bu halda qazamat naçalniki Bedrus bəy Nəbiyə hücum edir və Nəbi onu öldürür və Həcəri aparır.

Necə ki məlumdur, bir çox doğru rəvayətlər və işdən yaxından xəbərdar olanların nəql etməsi bizim yuxarıdakı bəyanımızı təsdiq edir. Bedrus bəyin ölməsi barədə biz yeri gələndə məlumat verəcəyik.

QAÇAQ NƏBİNİN «QALABOYNU»NU OTURAQ ETMƏSİ

Həcər qazamatdan azad ediləndən sonra onun Mollu kəndində qalmağı mümkün olmadı. Düzdür, Həcərin müdafiəsində bütün kənd dayanırdısa da, o, əmin olmazdı və Nəbinin də pristavlar və başqa çar məmurları ilə mübarizə etməsinə əngəl olurdu. Nəbinin hərəkətlərinə qarşı naçalnik və başqa məmurlar Həcəri bir girov kimi hesab etmək isteyirdilər. Bu isə Qaçaq Nəbinin geniş fəaliyyəti üçün əlverişli deyildi.

Nəbi bu barədə düşünərək özünə elə bir mövqe tutmalı idi ki, olduqca müdafiəli və həm də ətrafi nəzarətdə saxlaya bilirdi. Bununla belə, xalq ilə əlaqə və rabitəsini itirməsin. Belə bir mövqeancaq «Qalaboynu» adlı bir mövqe idi.

«Qalaboynu», indiki Qubadlı rayonu kəndlilərinin yaylağa getdiyi yolun üzərində və Qurtqalası kəndi ilə Şamsız kəndi arasında çox qalın və böyük meşə ağacları ilə örtülmüş, qədim dövrlərdən qalmış xam daşlarla örtülü qalaça

idi. Bu daşların arasından kiçik Ağa çayı şəlalə ilə axır, oradan keçən yol həm darısqal, həm də yoxuş olduğundan, çox qorxuludur.

«Qalaboynu» nə vaxt və kim tərəfindən inşa edilib, məlum deyil. Ancaq Qaçaq Nəbi o qalaçaları yenidən möhkəmləndirmiş və onu tam bir müdafiə halına gətirmişdi. Burada özlərinə və atlarına yerlər bina etmişdi.

Qaçaq Nəbi Qalaboynuna gəldikdən sonra naçalnikin qorxusu daha da artdı.

Nəbi Həcəri də öz yanına gətirmişdi. İndi onun fəaliyyət sahəsi azad və geniş idi. Oraya hücum etmək çox çətin idi. Hətta, oradan keçməyə belə bir kəs cəsarət etməzdi. Buradan keçənlər labüd olaraq Qaçaq Nəbiyə təslim olmalı idi. Qalaboynu qalaçaları mövqe etibarı ilə bütün ətrafa həkim idi. «Qızıl qaya», «Kiyəz dağı» Qalaboynundan vahiməli idi. Dağa gedən yaylaqçılar mütləq Qalaboynundan aşmalı idi. Dağların arasından çox darısqal bir halda dolam bac yollardan keçərkən vahiməyə düşməyə bilməzdin.

Qalaboynu, bir zaman Zəngəzur mahalında məşhur qaçaqlardan olan İskəndər və Lətif kimi qaçaqların da sığnacağı olmuşdu. İskəndər və Lətif Qaçaq Nəbidən az əvvəl qaçaq olmuşlarsa da, öz qaçaqlıq hərəkatlarında o dərəcədə geniş sahələr tuta bilməmişdilər.

Bununla belə İskəndər və Lətifin qaçaqlıq fəaliyyəti məşhurdur.

QAÇAQ NƏBİNİN ƏSƏD YÜZBAŞINI ÖLDÜRMƏSİ. BALAKİŞİ – ATAKİŞİ

Nəbinin əsas düşmənlərindən birinin də yüzbaşılar olduğunu qabaqlarda da qeyd etmişdik. Yüzbaşilar Nəbinin məhv olunması üçün çox çalışırdılar. Onlar Nəbinin kəndlilərlə əlaqəsini öyrənib pristavlara xəbər verirdilər. Bununla əlaqədar kəndliləri cərimələndirir və dustaq edirlər. Beləliklə də Nəbinin hərəkətlərinə əngəl törədirdilər.

Bunlardan əlavə yüzbaşilar Nəbinin üstünə gedən çar hökuməti qoşunu üçün çox yararlı işlər görürdülər. Yüzbaşilar kəndlilərin lap qoçaq adamlarını Nəbinin üstünə gedən dəstəyə daxil etməyə çalışırdılar. Qoşun üçün at və ərzaq toplayırdılar. Bu iş üçün kəndlilərin heyvanlarını və ərzağını güclə əllərindən alırdılar.

Əsəd yüzbaşı əvvəlcə yüzbaşı deyildi. O, kənd sudyası idi. Ancaq o, yüzbaşı vəzifəsini yerinə yetirir və ona Əsəd yüzbaşı deyirdilər.

Əsəd yüzbaşı Zəngəzur qəzasının üçüncü hissəsinin sofulu camaatından idi. Onun olduğu kənd çox kiçik idi.

Əsəd yüzbaşı kəndin və sofulu camaatının bütün ixtiyarına sahib idi. O nə desə, o olacaqdı.

Əsəd yüzbaşının kəndində iki cavan qardaş var idi. Bunların birinin adı Balakişi, o birinin adı isə Atakişi idi. Balakişi və Atakişi, Əsəd yüzbaşının kəndlilərin üzərində hökmranlıq etməsini heç xoşlamırdılar. Hətta bu iki qardaş Əsəd yüzbaşının bir para hakimliklərinə tabe olmaqdan boyun qaçırdılar.

Balakişi və Atakişi kəndin yoxsul gədələrindən idilər. Onların yolu və arzusu, kəndin varlı təbəqəsinin görkəmlilərindən olan və çar hökumətinin kəndlilər üzərindəki ağır qanunlarını tamamilə yerinə yetirməyə çalışan yüzbaşılardan başqa idi.

Əsəd yüzbaşı Balakişi və Atakişinin fikirlərini duymuşdu, o, bu iki qardaşı nə təhər olsa da, bu kənddən yox eləmək istəyirdi. Onlardan gözü su içmirdi.

Əsəd yüzbaşı əvvəlcə Balakişini tutdurub qazamata saldırmaq istədi. Onun əlindən pristav Əli ağa Cavanşirə raport verdi. Onun kənddə «nadinc» adam olduğunu göstərib, başdan eləmək üçün sərəncam istədi.

Balakişi Əsəd yüzbaşının onun barəsindəki fikrini duyb kənddən qaçı və çar hökumətinin cəzasından qurtarmaq üçün Qaçaq Nəbinin dəstəsinə qoşuldu.

Qaçaq Nəbinin dəstəsi bütünlüklə Balakişi kimi qorxudan qaçanlardan ibarət idi. Nəbi bu kimi qaçanların ümid yeri idi. Nəbi belə qaçanları himayə edir, onlara at verir, tūfəng və paltar verirdi.

Əsəd yüzbaşı Balakişinin qaçığını bilib çox ehtiyata düşdü və bundan ötrü də çar hökumətinin qulluğunda daha çox ciddiyyət göstərdi.

Əsəd yüzbaşı Balakişinin Qaçaq Nəbinin yanında

olduğunu bildiyi üçün Qaçaq Nəbiyə çox ədavətli oldu. Nəbinin əleyhinə çox ciddiyətlə çalışdı.

Nəbinin bütün hərəkət və səlahiyyətlərini təqib elədi. Hər nə olsa, pristavlara və naçalnik Səlim bəyə və naçalnik köməkçisi Qəhrəman bəy Mirzəyevə xəbər verdi.

Qaçaq Nəbi bir gün hückum edib Əsəd yüzbaşını evində öldürdü. Bu hadisə çar hökuməti məmurlarını çox qorxuya saldı.

QAÇAQ NƏBİNİN XUCMANSKİ LÜTFƏLİ BƏYİ ÖLDÜRMƏSİ

Pristav Əli ağa Cavanşir Qarabağın ən böyük bəylərinin nəslindən və daha doğrusu, Qarabağ aristokratiyasının görkəmli nümayəndələrindən biri Qarabağ xanının nəvəsinin oğlu idi. Onun atası Kərim ağa, məşhur Cəfərqulu xanın oğludur.

Əli ağa özünün bütün fəaliyyətində özünün həmsinfi olan böyük mülkədar bəylərə istinad edirdi. O, heç bir zaman «rəiyət» və «gədə-gündə»lərlə iş görməzdi. Əli ağa Nəbinin tutulması və ya öldürülməsi işində də bəyləri işə cəlb edirdi. Bəylər də bu kimi «lazımı» fədakarlıqlarından boyun qaçırmadılar. Zəngəzur mahalında Bərgüşad çayı axarının sağ kənarında Xocahan kəndi var. O kənddə bəylər yaşayırıllar və kəndin bütün ərazisi bağları ilə bərabər bəylərə aid idi.

Həmin Xocahan kəndində olan bəylərdən biri də Lütfəli bəy idi. Bu bəylərin familiyaları Xucmanski idi. Lütfəli bəy də Xucmanski familiyasında idi.

Qaçaq Nəbi bəylərin və o cümlədən Lütfəli bəyin ona düşmənçilik etdiyini bilirdi. Lütfəli bəyin yaylaq yolu «Qapan çayı» dərəsi ilə dağlara tərəf çıxır və ta Qırxlardan qına çıxdı.

Nəbi, Qapan dərəsində «Zeyva qalası» deyilən keçilməz dar yolda «pusqu qurdu». Lütfəli bəy öz köçü ilə bu yerdən keçəndə Nəbi onun qarşısını kəsdi və öldürdü.

Lütfəli bəyin öldürülməsi bəylər arasında böyük vahimə salmışdı. Bəylər Qaçaq Nəbinin əleyhinə bundan sonra daha çox ciddiyət göstərildilər.

QAÇAQ NƏBİNİN XINZIRƏK KƏNDİNƏ HÜCUMU VƏ PRİSTAV BEDRUS BƏYİ ÖLDÜRMƏSİ

Xinzirək kəndi Gorus qəsəbəsinə yaxın böyük bir erməni kəndidir. Bedrus bəy Gorus qəsəbəsinin pristavı idi. Bedrus bəy pristav olanda Nəbinin arvadı Həcəri Gorus qəsəbəsinə gətirəndə onu incitmişdi. Həcər bu əhvalatı ərinə bəyan etmişdi. Nəbi Bedrus bəydən intiqam almaq qəsdinə düşmüdü.

Bedrus bəy Nəbinin onun barəsində olan fikrini öyrənmişdi. O səbəblə də Xinzirək kəndində yaşamağa başlamışdı və o kəndin keşisinin evində olurdu. Keşiş, Bedrus bəyi çox ciddi mühafizə edirdi.

Qaçaq Nəbi böyük ehtiyatla işə başladı və Xinzirək kəndinə hücum elədi. Gecə idi. Nəbinin dəstəsində çox adam yox idi. Dəstədə ancaq iyirmi nəfərə qədər yoldaşlar iştirak edirdilər. Qardaşı Mehdi, Qohumu Lətif, Telli Qara, Tuzvəli, Mahmud, tumaslı Allahverdi və sofulu Balaklışı, Şah Hüseyn orada olanlardan idi.

Nəbi, Bedrus bəy olan evi tapıb, qəflətən oraya hücum

elədi, Bedrus bəyi öldürdü. Ona kömək olmaq istəyən keşiş də orada öldürdü.

Qaçaq Nəbi öz düşmənlərindən intiqam almaqdə bir xarüqəlik göstərirdi. Onun Bedrus bəyi öldürdüyü xəbəri naçalnikə çatdı. Çar hökuməti qulluqçuları bu işdən çox qorxuya düşdülər. Naçalnik Səlim bəy də hadisə yerinə gəlmişdi.

Nəbi isə çoxdan oradan çıxmışdı, onun izini tapmaq üçün nahaq yerə çalışan naçalnik Səlim bəy məyus olub Gorusa qayıtdı və böyük qoşun dəstəsi düzəldib Nəbini dağlarda axtarmağa çıxdı.

QAÇAQ NƏBİNİN DAĞBƏYİ GINKUR BƏYİ ÖLDÜRMƏSİ

Qaçaq Nəbinin Xınzirək kəndində pristav olan Bedrus bəyi öldürməyi, çar hökuməti məmurlarına, xüsusən də xristianlara çox təsir etmişdi. Naçalnik Səlim bəy və Gorusda olan məhəlli qoşun rəisi ciddiyyətlə Nəbini axtarmağa girişmişdilər.

Mövsüm yay mövsümü idi. Zəngəzur mahalının aran yerlərində olan əhalisi o zaman dağlara – yaylaq yerinə köçmüdüdülər.

Yaylağa köçən əhalini idarə etmək üçün «Dağ bəyləri» təyin edilmişdi. Bu dağ bəylərindən biri də çar hökumətinə ürəkdən itaət göstərən və can yandıran Ginkur bəy idi. Ginkur bəy, xüsusi olaraq, pristav Bedrus bəyin qanını Nəbidən almağı əhd eləmişdi.

Dağbəyi Ginkur bəy yaylağa gedən kənd əhalisi üçün bir bəla idi. Kəndlilərin öz dedikləri kimi Ginkur bəy çox əzazıl adam idi. O, kəndliləri çox döyürdü, onlardan bəxşis

kimi yağ, qoyun, hətta yaxşı at da alırdı. Ginkur bəyin kəndlilərdən aldığı rüşvətin, pulun həddi-hesabı yox idi.

Ginkur bəy Nəbini axtarmaqda da şöhrət qazanmışdı. O, kəndliləri incidərək Nəbinin tutması üçün ona kömək etmələrini tələb edir, onları tutdurur, Nəbinin yerini bildirmədikləri üçün onlara cəza verir, sonra isə onlardan pul alaraq buraxırırdı.

Ginkur bəy hər yerdə, Nəbini tutub qollarını bağlayacağını danışındı və bu xəyal ilə kəndlər arasında gəzirdi ki, aşağıda haqqında bəhs edəcəyimiz hadisə baş verdi.

Bir gün Ginkur bəy Üçtəpə mövqelərində olan köçəri əhali arasına gəlir və o zaman Nəbi də öz dəstəsi ilə həmin yerdə imiş. Qaçaq Nəbi Ginkur bəyin yaxınlıqdakı kəndə gələcəyini öyrənir, hansı yoldan keçəcəyini bilir və kəndə gəlir.

Nəbi kəndlilərin onu ələ verməyəcəyini yaxşı bilirdi, orada yol kənarında olan bir köçəri evinə gəlir və Ginkur bəyi özü görmək istədiyini bəyan edir. Ev sahibi Nəbinin atını eşikdə bağlayır və ona bir dəst çoban paltarı geydirib yol kənarında olan qoyun sürüsünün yanına göndərir və Ginkur bəyin buradan keçib gedəcəyini ona xəbər verir.

Nəbi yol kənarında çoban paltarında əlində də bir ağaç qoyunun yanında durarkən Ginkur bəy öz dəstəsi ilə gəlir və Qaçaq Nəbiyə yaxınlaşanda Nəbi ona baş əyir. Ginkur bəy ayaq saxlayır, çobanı çox faydalı və ədəb-ərkanlı görərək ona yaxınlaşış kənddə nə olub-olmadığını və Qaçaq Nəbinin buralarda görünüb-görünmədiyini soruşur.

Nəbi, Qaçaq Nəbinin rəvayətə görə buralarda olduğunu və yanında çox atlı olduğunu və hətta, onun yoldaşlarından bir neçəsinin də yaralandığını xəbər verir. Bunu

eşidən Ginkur bəy lovğalanır, Qaçaq Nəbini necə diri-dirilovşan kimi tutucağını və onun qollarını bağlayıb nişangaha qoyacağını çobana deyir.

Ginkur bəy «çobandan» uzaqlaşaraq atını çapıb kəndə gəlir və Nəbini tutmaq üçün öz dəstəsini və köməkçilərini, yüzbaşaları hazırlayır.

Nəbi də çoban paltarını soyunub qonağının evindən atını minib öz yoldaşlarına çatır və Ginkur bəyi necə görünüyü və onun sözlərini yoldaşlarına danışır, çarşılmaya hazır olur.

Qaçaq Nəbi Ginkur bəyi açıq meydana çağırımlı idi. Köçəri kəndinin içində atışma kənd əhalisinə zərər yetirəcəkdi. Bu səbəblə də dava və atışmalar əhalidən kənarda olmalı idi.

Qaçaq Nəbi yol kənarını gözləyir, yol ilə gedən bir lahic miskər karvanını görüb saxlayır və onlardan bir qədər qənd və çay istəyir. Onlar Nəbiyə bir kəllə qənd və çay verirlər. Ancaq Nəbi bunların atlarından mis yüklərini düşürdüb atlarını özlərinə verir və deyir ki, siz atlarınızı minib qaçın, Ginkur bəy yaxın kənddədir. Onu haya çağırın. Yüklerinizdən arxayın olun, biz onları saxlayacağıq. Siz deyin ki, Nəbi bizi soydu, qarət elədi.

Karvan adamları atlarını minib qaçı, hay saldılar və Qaçaq Nəbinin onları soyub yüklərini aldığıni Ginkur bəyə deyirlər və deyirlər ki, əgər bizim yüklərimizi qaçaqlardan saldırmasan, naçalnikə şikayət edəcəyik.

Ginkur bəy çar-naçar atlanır və Nəbi olan yerə gəlir. Nəbi də öz yoldaşları ilə onun qabağına çıxır. Çox şiddətli atışma başlayır.

Qaçaq Nəbinin dəstəsi az, hökumət adamları isə həd-

dən ziyadə çox idi. Nəbi bir təpənin başına çıxıb qışqırır və Ginkur bəyin dəstəsinə hücum edir. Atışma ciddi olur. Ginkur bəyin dəstəsindən çox tələfat olur, yerdə sağ qalanı qaçır və Ginkur bəy özü də qaçarkən «diri dovşan kimi» tutulur.

Qaçaq Nəbi onu yanına gətirir və yol kənarında qoyun otaran çobanın dediklərini onun yadına salır və oradaca öldürür.

NƏBİNİN KƏNDİNƏ DONLUQLU YÜZBAŞILAR QOYULMASI. MAHMUD BƏY – ƏSƏDULLA BƏY

Şifahi məlumat verən Sarıyataq kəndi kolxozcu 66 yaşlı *Bəylər Mirzəyevdir*. Mirzəyev Nəbinin qonşularındandır.

Nəbinin dağbəyi Ginkuru öldürməsi xəbəri hər yerə yayıldı. Pristavlar, yüzbaşilar artıq dərəcədə qorxuya düşmüşdülər.

Nəbi, artıq, bir yerdə məkan salıb oturmayırla, indi o, Qalabojnunda deyil, hər yeri gəzirdi. Nəbi Sisyana gedir, Qapan dağlarına çıxır, oradan birdən-birə yerini dəyişib «Ziyarət dağı»na gəlir. Bu uzaq məsafələri Qaçaq Nəbi öz dəstəsi ilə gəzirdi. Onun dalinca Naxçıvan, Zəngəzur, Şuşa və Cəbrayıl naçalnikləri öz qüvvətləri ilə dolanırdılar.

Qaçaq Nəbinin intiqamından çox qorxanlardan biri də yüzbaşilar idi. Onların bu qorxuda haqları var idi, çünkü onlar Qaçaq Nəbiyə ürəkdən ədavət saxlayırdılar. Bunların ədavəti onların təkcə yüzbaşı olduqları üçün deyildi, bəlkə

onlar özləri də kəndin varlı hissəsindən idi. Kəndin bu hissəsi isə Nəbini heç sevməzdilər, ancaq bu hissə o zaman kənddə nə qədər az idisə, o qədər də qüvvətli idi.

O zaman Nəbinin kəndində kəndlilər tərəfindən seçmə yüzbaşı var idi. Bu yüzbaşı qonşu kənddən olan Saryataq kənd sakini Haqverdi adlı bir kurd idi. Haqverdi Nəbinin çox təhlükəli hərəkətlərinə qarşı duracaq adamlardan deyildi. Özü bu vəzifədən kənar oldu.

Pristav Əli ağanın naçalnik Səlim bəydən xahişinə görə Nəbinin kəndinə (Aşağı Mollu kəndinə) donluqlu yüzbaşı təyin edildi. Əvvəlinci olaraq bu vəzifəyə Xocik kəndi sakini Mahmud bəy təyin olundu.

Xocik kəndi Həkəri çayının sol kənarında, demək oları, Nəbinin kəndi olan Mollu kəndinin qarşısında yerləşirdi. Xocik kəndi və qonşuluqda olan Padar kəndi çox məhsuldar sulu torpağa malikdirlər. Xocik kəndində Camal bəy (ona Kor Camal da deyirdilər) və Camal bəydən sonra Mahmud bəy (buna ala Mahmud bəy deyirdilər. Onun boynunda və başqa yerində alalıq var idi) olurdu və bu məhsuldar əkin yerləri də onlara aid idi.

Mahmud bəy həm mülkədar, həm yüzbaşı və həm də qaçaq mal gətirməklə məşğul olurdu. Mahmud bəy Həcc ziyarətinə getmişdi. Ona Hacı Mahmud bəy deyirdilər.

Mahmud bəy donluqlu yüzbaşı olub və gəlib Nəbinin kəndi olan Aşağı Molludan sursat yiğib özünə gətirir və pristavlara, naçalniklərə də sovqat göndərirdi və özünün ixtiyarında heç bir hədd yox idi.

Çar hökumətinin, xüsusən naçalnik Səlim bəyin Mahmud bəyi təyin etməkdə və ona tam ixtiyar verməkdə məqsədləri, onun əhali arasındakı nüfuzundan istifadə edərək Qaçaq Nəbini aradan götürmək idi.

Doğrudan da, Mahmud bəy bu işdə çox ciddi-cəhd göstərirdi. O, camaatı Nəbinin əleyhinə olaraq təşkil etmək xəyalına düşdü. Lakin Nəbinin xalq içində olan hörməti daha dərin və həqiqi olduğundan bu cəhd fayda vermədi.

Bununla belə, Mahmud bəy Nəbinin kənddə olan qohumlarını və onun yaxın adamlarını çox incidirdi. O, bu hərəkətlərilə Nəbinin yaxın adamlarını ondan kənarlaşdırmaq və hər cəhətdən Nəbinin camaatla əlaqələrini kəsmək istəyirdi. Mahmud bəy özü də bu yerdən olduğu üçün yerli əhaliyə təsir edəcəyini xəyal edirdi. Lakin Nəbini himayə edən və ona tərəfdarlıq meyli göstərən ayrı-ayrı fəndlər deyil, ümumxalq kütləsi idi.

QAÇAQ NƏBİNİN MALTƏPƏDƏ DAVASI

Biz dedik ki, naçalnik Səlim bəy Xocik kəndindən Mahmud bəyi donluqlu yüzbaşı təyin edib onun köməyi ilə Qaçaq Nəbiyə zərbə vurmaq istəmişdi. Mahmud bəy isə öz növbəsində, bu işə çox ciddiyətlə girişmişdi.

Qaçaq Nəbi Mahmud bəydən intiqam almaq qəsдинə durmuşdu. Bu səbəbə görə də Nəbi Xocik kəndində Mahmud bəyi tapmaq üçün onun yaxınında olan Çələbilər dağına çətinliklə gəlib orada fürsət vaxtını gözləyirdi.

Mahmud bəy bu işi duyub, naçalnik Səlim bəyə və pristava xəbər vermişdi. Mahmud bəyin kəndi olan Xocikdə və ətrafında çar hökumətinin yasovulları və Mahmud bəy Rüstəmbəyov (Mahmud bəy Rüstəmbəyov Nəbini tutmaq qəsdilə düzələn dəstənin komandiri və Səlim bəyin də qardaşı idi) böyük bir dəstə ilə gəzirdi.

Biz qabaqda demişdik ki, xocikli Mahmud bəy qaçaq mal gətirməklə də məşğul olurdu. Mahmud bəy bir dəstə

qaçaq mal tacirləri ilə şərik idi. Bu tacirlər Şuşa şəhərindən İrana gedib Təbriz şəhərindən arşın malı və çay gətirirdilər. Mahmud bəy bu qaçaqmalçı dəstəyə çox kömək edirdi.

Bu arada Nəbiyə xəbər gəlir ki, Mahmud bəy və onun qaçaq mal gətirən tacir yoldaşları böyük karvanlarla gəlirlər. Nəbi Çələbilər dağından aşağı enib Gəyən düzünə gəldi. Xocik kəndinə gedən yolda Maltəpə adlanan mövqedə pusqu qurdu. Maltəpə Gəyən düzü Həkəri çayına çatan yerdə Xocik kəndi üstündə bir təpədir.

Mahmud bəyin ticarət karvanı Nəbinin pusqu qurduğu yerə çatdı. Nəbi karvanı tutdu və bütün ticarət malını aldı və karvanı hay salmaq üçün buraxdı və özü onun üzərinə gələn hökumət dəstəsini gözlədi. Nəbinin üstünə gələn qüvvə çox böyük idi. Yüzbaşı Mahmud bəy, pristav Əli ağa, qoşun dəstəsinin komandiri Mahmud bəy Rüstəmbəyov oraya gəlmişdi.

Nəbinin dəstəsi çox böyük deyildi. Onun dəstəsi çox olmazdı. Nəbinin bu davada yanındakılardan biri öz qardaşı Mehdi, qohumu Lətif, Şahməhəmməd və dağtumaslı Allahverdi və bunlardan başqa bir neçə yoldaşları idi.

Dava çox böyük olmuşdu. Hökumət tərəfi tamam dağılmışdı. Onlardan çox at və tüfəng qalmışdı. Naçalnik və pristavlar ta Gorusa qədər qaçmışdılar, yüzbaşı Mahmud bəy kəndlərdə gizlənmişdi.

Nəbi bu davadan qurtaran kimi orada qarət etdiyi malı orada olan yaxın kəndlərə payladı, necə ki xalq bu dava barəsində qoşduqları qoşmalarla deyirdilər: Nəbi Padarın dərəsini bazar eylədi. Doğrudan da, Padar kəndinin yaxınlığında olan dərədə bir bazar olmuşdu. Nəbi oraya tökdüyü parçanı, çayı, qəndi və başqa şeyləri o dərədə kəndlilərə paylamışdı.

Bu qoşmalar yeri gəldikcə dərc ediləcək.

Qaçaq Nəbinin Maltəpə mövqeyində olan davası, Zəngəzur qəzasının çay tərəfində olan çar hökuməti məmurlarına böyük qorxu salmışdı. Xüsusilə yüzbaşılar və pristavlar, artıq, təlaşa düşmüşdülər. Bu hal ilə donluqlu yüzbaşı olan Mahmud bəy öz vəzifəsindən kənar oldu və Mahmud bəyin yüzbaşılıq vəzifəsindən öz qoxusundan çıxmazı və ümumiyyətlə, Qaçaq Nəbinin qorxuducu fəaliyyəti genişləndiyi hər tərəfdə hiss edildiyi üçün pristav Əli ağa Cavanşir öz pristavlıq vəzifəsindən kənar edilməsini rica edib kənar oldu.

Əli ağa Cavanşir Qaçaq Nəbinin hərəkatını boğmaq üçün ciddi inadla və ürəkdən çalışan ən xarakterik bir çar məmuru idi.

ŞƏFI BƏY FƏTƏLİYEVİN PRİSTAVLIĞI VƏ ƏSƏDULLA BƏYİN DONLUQLU YÜZBAŞI TƏYİN EDİLMƏSİ

Qaçaq Nəbinin xarakterik düşmənlərindən olan Əli ağa Cavanşir qorxudan pristavlığı tərk edib Şuşa şəhərinə qayıtdı. Onun yerinə Şəfi bəy Fətəliyev təyin edilərək Zəngəzur qəzasının üçüncü sahəsinə gəldi.

Qaçaq Nəbinin qaçaq olduğu müddət ərzində bir neçə pristav dəyişilmişdi. Bunlardan Mehdi bəy, Əli ağa Cavanşir, Şəfi bəy Fətəliyev, İsmayıł bəy Vəzirov və İsmayıł bəy Fətəliyev Qarabağın Ətyeməzli kəndindən idi. Şəfi bəy kəndliləri döydürməkdə şöhrət qazanmışdı. Camaat ona «əzrayıl pristav» deyirdilər. O, doğrudan da, əzrayıl idti. O, çox pis xasiyyətli bir adam idi.

Şəfi bəy Dondarlı kəndində oturardı. Onun iki atı var

idi. O atlar daima bəsləmə olardı. Atların suyunu kəndlilər kürəklərində daşıyıb tövlədə suvarardılar. Atların arpa, saman və ot tədarükü kəndlilərin öhdəsində idi.

Şəfi bəy özü və bütün əmələsi kənddən yıgilan sursat-la yaşayırdılar. Kəndlilər hər gün onlara toyuq, yağı, düyü, qoyun, yumurta, qatıq və başqa şeylər daşıyırdılar.

Şəfi bəy Fətəliyev özü ilə bərabər əmisi oğlu Rüstəm bəyi də gətirmişdi. Rüstəm bəy Şəfi bəyin yanında bir qüvvət təşkil etmək üçün gəlmişdi. Şəfi bəy özünün ətrafına bir çox daha başqa köməkçilər toplamışdı. Bunlardan biri yasavul – korcalatlı Mehdi (boynu fərəli Mehdi), biri Hüseynqulu, əyinli Allahverdi və xələcli Murad və qeyri-ləri idi.

Şəfi bəy pristav vəzifəsinə təyin olunduqdan sonra ərazinin bəyləri ilə möhkəm əlaqəyə girib Nəbinin əleyhinə tədbirlər görməyə başladı. Bəylər də pristav və naçalniklə Nəbini aradan götürmək məqsədi ilə əlbir olmuşdu-lar.

Necə ki qabaqda dedik, bəylər Nəbini tutmaq üçün əmələ gətirilmiş olan dəstədə könüllü iştirak edirdilər. Bəylərin bu kimi fəaliyyətləri nəticəsində Nəbi, Xucmanski bəylərindən olan Lütfəli bəy Xucmanskinini öldürmüştü. Nəbinin Lütfəli bəy Xucmanskinini və Əsəd yüzbaşını öldürməsi barədə qabaqda yazmışdıq.

Qaçaq Nəbi pristav Şəfi bəyin onun əleyhinə gördüyü tədbirlərdən xəbərdar idi. Nəbi də Şəfi bəyin «qəsdinə durmuşdu». Şəfi bəy Dondarlı kəndində olurdu. Onun olduğu otağın divarına yapışq bir ev var idi. Bu evin sahibi Abid oğlu İsmayıł deyilən bir kəndli idi. Nəbi bir neçə gecə həmin bu evə gəlmişdi. Ev sahibi Abid oğlu İsmayıł onu

qonaq eləyib, bu evdə saxlamışdı.

Nəbinin bu evə gəlməkdə məqsədi pristav Şəfi bəy-dən intiqam almaq idi. Lakin, əgər Nəbi Şəfi bəyi gecə yatarkən öldürsə idi, onda həmin ev sahibini zərbə altında qoymuş olardı. Çar hökuməti bu işin intiqamını kəndlilərdən, xüsusilə də həmin evin sahibindən alacaqdı. Bu səbəbə görə də Nəbi bu işdən əl çəkdi.

Qaçaq Nəbinin kəndlilərlə əlaqəsi çox möhkəm idi. Kəndlilər onu öz evlərində saxlayırdılar. Pristavların onun barəsindəki fikirlərini ona çatdırırdılar.

QAÇAQ NƏBİ ŞƏFI OĞLU BƏDƏLİN EVİNDƏ

Nağıl edən Şahlıq xaladır

Qaçaq Nəbinin kəndlilərlə olan əlaqəsinə bir çox misallar var. Biz bu kimi halların hamısını yeri gəldikcə göstərəcəyik. İndi isə bunlardan birini burada göstəririk.

Qaçaq Nəbi bir gecə Dəmirçilər kəndində Bədəl Şəfi oğlunun evinə gəlir. Dəmirçilər kəndi pristav Şəfi bəyin oturduğu Dondarlı kəndi ilə qarışq kimi bir-birinə yaxındır. Bu barədə Bədəl Şəfi oğlunun arvadı Şahlıq xala belə nağıl edir:

Biz axşam evimizdə oturmuşduq. Nəbi öz dəstəsi ilə bizə gəldi. Nəbi Bədəl ilə dost idi. Nə olsa, Bədəl Nəbiyə deyirdi. Bu işi pristav Şəfi bəy duymuşdu. O da bizim evi güdürdü. Biz Nəbinin yoldaşlarını yan-yön elədik, özü də evdə oturdu. Xörək bişirdik. Hələ xörək yeməmişdik ki, bir

də gördük pristav Şəfi bəy və atlları həyətə doluşdular.
Biz qorxduq. Amma Nəbi heç tələsmədi. Dedi:

– Bədəl, nə eləyək?

Bədəl dedi:

– Nəbi, sən çıx yükün üstünə uzan, üstünə yorğan çək.

Nəbi yorğan-döşək yiğinının üstünə uzanıb üstünü örtdü.

Şəfi içəri girdi, dedi:

– Bədəl, eşidirəm Nəbi bu yan-yörəyə gəlir, ondan nə xəbər bilirsən? Sizdə deyil ki?

Bədəl dedi:

– Ay Şəfi bəy, Nəbi alma deyil ki, cibimə qoyam, Nəbi burada olsa, sən də görərsən. Bir də, ay Şəfi bəy, tutaq ki, Nəbi buralara gəlib-gedir, sənə ki bir ziyan eləmir!

Şəfi bəy dedi:

– Elə mən də onu istəyirəm ki, mənə ziyanı olmasın.

Bununla da sual-cavab qurtardı. Amma evdə hazır olan xörəkdən Şəfi bəy şübhələndi, lakin qorxusundan dayanmadı, çıxıb atını minib getdi. Nəbi də durub gəldi, xörək yedi, gedəndə dedi:

– Bədəl, Şəfi bəyə deyərsən ki, o ki canından elə qorxur, mən də ona bir şey eləmərəm. Bundan sonra mən dağda olsam, aranı axtarsın, aranda olsam, dağı.

**QAÇAQ NƏBİNİN SARIMSAQLI DAĞINDA
NAÇALNİKLƏ DAVASI VƏ
QAR TARINA DÜŞMƏSİ**

Şifahi məlumat *Bəylər Mirzəyev, Şəmil Soltanov və Məhəmməd Soltanov* tərəfindən verilmişdir

Sarımsaqlı dağı Zəngəzur yaylaqlarından çox məşhur olan dağdır. Sarımsaqlı dağı onun qonşu dağlarından olan Qırxlar, Qırxgız və Zəngəzur dağlarının ən böyük və ucası olan Qamçılıq dağları kimi yaylağa gələn əhalinin məskənidir. Sarımsaqlı dağının günbatan tərəfi Naxçıvan mahalidir. Bu dağ çox vaxt qarla örtülü olur.

Yay zamanı Nəbi dağlarda idi. Nəbinin Sarımsaqlıda olduğunu naçalnik Səlim bəyə xəbər verirlər. Naçalnik Səlim bəy öz qardaşı Mahmud bəyle və sahə pristavları ilə

Sarımsaqlı dağına gəlib Nəbi ilə qabaqlaşdı. Nəbinin davalarında özünə məxsus bir qaydası var idi: o, düşməninə ağır zərbə vurar və məsələni uzatmaz, işi tez bitirib aradan çıxardı.

Naçalnik Səlim bəyin dəstəsində adam çox idi, ancaq Nəbi bu çoxluqdan heç narahat olmadı. Nəbi ilk qədəmdə düşmənin ürəyinə vahimə salan bir hərəkət ilə başlardı və bununla da düşmən tərəf tez pozuları.

Nəbi bilirdi ki, düşmən tərəfdə zor ilə gətirilən kəndlilər də var. Nəbi belə zor ilə gətirilən hissəyə heç hücum etməzdi. Onun hücumu çar məmurları və can-dildən dava ya gələn bəylər olan tərəfə olurdu. Bu davada da Nəbi hücum edib dəstənin komandiri Mahmud bəyin üzərinə yeridi və onu sindirdi.

Bu dava hələ tamam olmamışdı ki, Nəbinin arxasından Naxçıvan tərəfindən Naxçıvan naçalnikı qüvvətli bir dəstə ilə Nəbinin üzərinə hücum'a başladı.

Nəbi iki dağ arasında idi. O, ətrafa hakim olan Qırıqxız dağına çəkilmək məqsədi ilə aradan çıxdı, bir az kənarda böyük bir «qar tarı»na rast gəldi. Qar illər ilə yiğilib qalmışdı. Üzərini dağlardan əsən küləklər, toz-torpaq örtmüşdü, ancaq toz-torpağın altında böyük qar tarı olduğundan xəbəri olmayan bütün dəstəsilə qara batdı ki, oradan da atları çıxarmağın mümkün olmayacağı bilirdilər. Atları oradaca qoyub, özləri çox çətinliklə silahlarını götürə bildilər və piyada olaraq oradan uzaqlaşdırılar.

**QAÇAQ NƏBİNİN SƏFƏRƏLİBƏYOVUN
ATLARINI APARMASI VƏ
ONUN SİNFİ DÜŞÜNCƏSİ**

«BOZ QULAN»

Şifahi məlumat *Şəmil Soltanov* tərəfin-dən verilməklə, bir çox şəxslər də rəvayət edirlər

Qaçaq Nəbinin Sarımsaqlı dağ davasında atlarının qarlığına batmasını göstərdik. Nəbi və bütün yoldaşları piyada qalmışdılar. Kəndlərdə at çox idi, ancaq Nəbi kəndlilərin atını almazdı. Bu halda Nəbiyə xəbər verdilər ki, yaxında Dolus-Bənis kəndində o kəndlərin ağaları olan Səfərəlibəyovların atları var. Nəbi o atları aparmaq üçün oraya getdi.

Dolus və Bənis kəndləri erməni kəndləri idi. Bu kənd-

lərin torpağı bəylərin mülkü idi. Onların ağaları öz at ilxılarnı o kəndlərdə bəsləmək üçün göndərmişdilər. Bu atlar «cins atlar» idi. Nəbi Dolus və Bənis kəndlərinə gəlib kənddə olan «bəy ilxısı»nı istədi. Kəndlilərin öz atlarından ehtiyatları olmazdı, çünki Nəbinin sinfi xasiyyətini bilirdilər. Nəbi heç vaxt kəndlilərin mənafeyinə zərər verən hərəkətə yol verməzdi.

Kəndlilər bəylərin atlarını göstərdilər. Nəbi və yoldaşları özlərinə lazım olan qədər at götürüb getdilər.

Bu atların cinsi qədim Qarabağ xanlarının atlarının döllündən idi. Bunların içində boz rəngli bir qulan var idi. Nəbinin Bozat deyə tərif edilən atı həmin bu boz qulan idi. Bozat barəsində xalqın qoşmalarını yeri gəldikdə dərc edəcəyik.

QAÇAQ NƏBİNİN DAVALARDА GÖTÜRDÜYÜ «ÜSUL». SALVARTI – ZİYARƏT DAĞLARI

Şifahi məlumat *Bəylər Mirzəyev* tərəfindəndir.

Biz qabaqlarda demişdik ki, Nəbi düşmənə ağır zərbə vurub və işin içindən tez çıxırdı və öz izini çox uzaqlara salırdı. Bu barədə xalq deyirdi ki, Nəbi Xusdub dağında ovlayır, Salvartı dağında yeyir.

Doğrudan da, Nəbi elə də edirdi. O, bu gün bu mahalda olsa, sabah başqa mahalda olardı. Bununla da çar hökuməti məmurlarını çasdırıb izi itirirdi.

Bir dəfə Nəbi belə bir məharətli hərəkət göstərmişdi:

Qaçaq Nəbi Salvartı dağına gəlir, orada bir neçə dostlarına deyir ki, siz gərək mən dediyim kimi iş görəsiniz. Sizin bir neçəniz Salvartı dağının Zəngəzur tərəfində mənim qurduğum bu qaraltıların yanında və bir neçəniz də

Ərikli dağının Naxçıvan mahalı tərəfindəki qaraltıların yanında olmalısınız. Bundan dörd gün sonra hazır olub oraya yaxın gələn hökumət atlısı tərəfinə bu tüfənglərdən güllə atıb və tezliklə qaçıb o biri tərəfdən güllə atmalısınız.

Bundan sonra Nəbi həm Zəngəzur mahalı naçalnikinə, həm də Naxçıvan naçalnikinə xəbər göndərir. Guya, başqa hökumət adamları tərəfindədir. Xəbərdə Zəngəzur naçalnikinə yazır ki, Nəbi gəlib Salvartıda hücuma başlayıb, tezliklə kömək göndərin. Naxçıvan naçalnikinə də xəbər göndərir ki, Nəbi gəlib Ərikli dağının Naxçıvan tayında pusqu qurub, tez köməyə gəlin.

Nəbi bu tədbirləri görəndən sonra özü oradan çox uzaqda olan Ziyarət dağına gəlib çıxır və orada olan hökumət dəstəsinə hücum etməyə başlayır.

Bu tərəfdən də Zəngəzur naçalnikı böyük dəstə ilə Salvartiya gedir, orada, doğrudan da, müəyyən gündə atışma olur və Nəbinin əlamətlərindən də orada görünür. Və belə də Naxçıvan mahalı naçalnikı gəlir, Ərikli dağında atışma olur və orada Qaçaq Nəbiyə məxsus olan bir çox əlamət tapılır.

Üçüncü tərəfdən də Qaryagin mahalı naçalnikı Ziyarət dağında Nəbi ilə böyük dava edir və hər üç yerdə də Nəbinin olduğu göstərilir.

Bu üç naçalnik üçü də bir gündə bir tarix ilə qubernatora raport yazıb Qaçaq Nəbi ilə olan davalarını bildirirlər.

Doğrudan da, Nəbi çar hökuməti məmurlarını çasdırılmışdı.

Ziyarət dağı ilə Salvartının arasındaki məsafə dörd günlük yoldur. Salvartı və Ərikli dağları Naxçıvan mahalına yapışq olub Ziyarət dağı isə İndiki Cəbrayıl və Hadrud rayonları arasındadır.

Gəncə şəhərində oturan qubernator bu üç naçalnikin üç raportunu oxuyub naçalniklərin nə dərəcədə çəşdiqlarını duyur və üçünə də töhmətli cavab yazır. Naçalniklər bu işdən qəzəblənirlər.

**QAÇAQ NƏBİNİN ƏRİKLİ DAĞINDA
ÜÇ NAÇALNIK İLƏ DAVASI.
ZƏNGƏZUR NAÇALNİKİ SƏLİM BƏY.
NAXÇIVAN NAÇALNİKİ SLOVENSKI**

Şifahi məlumat *Hüseyin Abdullayev*
tərəfindəndir

Qaçaq Nəbi, Zəngəzur və Naxçıvan mahallalarında çar hökuməti məmurları arasına çox qorxu salmışdı. Onunla mübarizə quberniya mərkəzində ciddi bir məsələ olmuşdu. Qubernator üç tərəfdən Nəbiyə hücum edib onu tutmağı əmr etmişdi və bunun üçün Zəngəzur naçalnikinə, Naxçıvan və Şuşa naçalniklərinə lazımi təlimatlar göndərmişdi.

Zəngəzur naçalniki gündoğar tərəfdən sixışdırılmalı idi. Onun Naxçıvan tərəfə keçmək yolunu kəsmək üçün Naxçı-

van mahalı naçalniki öz dəstəsi ilə gəlməli idi. Nəbinin Qarabağın aran hissəsinə keçə bilməməsi üçün isə Şuşa qəzası naçalniki bir böyük kazak və Şuşada olan qarnizonun əsgərləri ilə getməli idi.

Qubernatorun əmrinə əsasən, naçalniklər işə başlayıb və hər tərəfdən Nəbinin üzərinə hücum edib onu mühasirəyə almalı idilər. Bundan başqa İran sərhəddi boyanca təzə sərhəd mühafizə dəstələri yerləşdirib Nəbinin İran torpağına keçmək imkanının da qarşısı alınmışdı.

Payız yaxınlaşırıldı. Köçəri əhali qışlaqlara qayıtmağa hazırlaşırıldı. Lakin naçalniklərin əmri ilə köçəri əhali öz yerindən tərpənməməli idi, çünki bu əhalinin qışlaqlara dönməsi qarşıqlıq yaradar və Nəbi də öz dəstəsi ilə köçərilərə qarışıp aradan çıxa bilərdi.

Nəbi bütün bu planlardan xəbərdar idi və bu hücumların qarşısını almaq üçün vuruşa hazırlaşırıldı.

Nəbi üç naçalniklə vuruşmaq üçün özünə ən möhkəm və əlverişli mövqelər seçməli idi. Bu mövqe «Ərikli» dağı idi. Ərikli dağı köhnə Naxçıvan qəzası ilə Zəngəzur qəzasının arasında böyük və hündür bir dağdır. Bu dağın üzərindən Naxçıvan qəzasına gedən yollar aşındı, dağın Zəngəzur qəzası tərəfində Ənkələut və az uzaqda Şəki kəndləri vardı. Dağdan başlayaraq Başar çayı axır ki, bu çay da aşağılarda Bərgüşad adlanır. Axıb Araz çayına qarışır.

Nəbi davadan qaçmaq istəmirdi, çünki əgər o bu davadan qaçsa idi, düşmənləri onu zəif və qorxaq hesab edəcəkdir. Ona görə də bu davadan boyun qaçırməq Nəbi üçün əlverişli deyildi. O, daima qəti davalara diqqət verib düşmənin ən möhkəm yerinə vurardı.

Qaçaq Nəbi, üzərinə hücum edən naçalniki Ərikli dağı aşırımında qarışladı. Çox ciddi atışma başladı. Nəbi boz

qulunun belində idi (Nəbinin çox davalarda mindiyi at – boz rəngli zilan cinsli bir qulun at idi. Mindiyi at bütün hücumlarda Nəbinin yararlı və etibarlı yoldaşı idi. Nəbinin tüfəngi daima «aynalı» tüfəng olardı, bu, Martin tüfəngi idi).

Nəbi davalarda müdafiə vəziyyəti almazdı. Onun dəstəsi düşmənlə müqayisədə az olardı, Nəbi bu az qüvvə ilə qəflətən düşmənə hücum edib onu elə çəşdirardı ki, daha özünü toplaya bilməzdi. Nəbi də bu haldan istifadə edərək düşməni pozar və ağır xəsarət verərək aradan çıxardı.

Nəbinin hücuma keçdiyini görən düşmən, çarəsiz olaraq qaçmağa labüb idi. Onun hücumlarının nəticəsi dəfələrlə təcrübə edilmişdi.

Nəbi bəzi davalarda kəndliləri çağırıb təlimat edər və deyərdi:

– Ada hay, ay bizimkilər! Ada hay, a kəndçim, sizə nə olub düşmüsünüz bu dağa-daşa, sizin nəyiniz itib, siz niyə qoşulmusunuz bu yabilərini şortdadamlara, mənim ki sizinlə bir işim, urcahım yoxdur, evinizdə otura bilərsiniz.

Nəbinin etdiyi davalarda bir adəti var idi: Nəbi ən əvvəl onun üzərinə gələn düşmənin ən böyük başçısını tələf etməklə işə əncam verərdi. Bu üsulla düşmən tez pozulur, həm də pristavların davaya zorla gətirdikləri kəndlilərə bir ziyan dəymirdi.

Ərikli dağı davasında da Nəbi öz yoldaşları ilə düşmən tərəfə hücuma başladı. O, çox güllə atılan səngəri tapıb, atını oraya çapdı. Nəbinin hücum etdiyini görən düşmən səngərdən çıxıb qaçmağa başladı və bütün tüfənglərini, patronlarını qoyub, ancaq canlarını qurtara bildilər.

Nəbinin silah ehtiyacları, daima öz düşmənlərindən saldırdığı tüfəng və patronlarla ödənilirdi. Hətta, Nəbinin

dəstəsi atları da düşmənlərdən «alırdılar».

Nəbi bu davada Ərikli dağının Zəngəzur tərəfindən gələn düşmənlərdən çoxunu tələf edib və sağ qalanını tərk-silah edib qaçırtmışdı. Nəbi tutmuş olduğu hər adamı öldür-məzdi, o ancaq onunla könüllü olaraq davaya gələnləri tələf edərdi.

Nəbi, Ərikli dağda davaya gələn Şuşa və Zəngəzur naçalniklərini pozub qaçırmışdı. Bu iki naçalnik və onların yanında olan pristav və yüzbaşilar çox qorxu ilə canlarını qurtarmışdır. Bunlardan sonra Nəbi Naxçıvan naçalnikini üzərinə hücum edib onu qovmağa başlamışdı. Naxçıvan qəzası naçalnikı çox tələfat vermiş, çox pristavlar və uryad-nikləri öldürülmüşdü. Özü isə çətinliklə Naxçıvan şəhərinə qaça bilmişdi.

«Ərikli dağı» davasında tələf olanların çoxu rəsmi qoşun və nizami kazaklardan idi, çünkü onlar Nəbinin hücumunun nə olduğunu təcrübə etmədiklərindən səngərlərdə qalmış və qırılmışdılar.

Bu davada Nəbi və yoldaşları heç bir ziyan çəkməmiş-dilər, əksinə olaraq çox miqdarda silah və patron ələ keçir-mişdilər ki, bu da Nəbinin gələcək fəaliyyəti üçün çox gərəkli idi.

«Ərikli dağı» davasından sonra Gəncə (Yelizavetpol) quberniyası qubernatoru çox məyus olmuşdusa da, ancaq uzun müddət Nəbinin üzərinə hücum etmək əmri verməyə cəsarət etməmişdi, çünkü onun adamları Nəbinin zərbəsini yenicə yemiş və ruhdan düşmüşdülər.

Bu davani xalq «Nəbinin üç naçalniklə davası» deyə adlandırırdılar. Bu dava haqqında elin qoşduqları qoşmaları öz yerində dərc edəcəyik.

QAÇAQ NƏBİNİN QOPARAN DAĞINDA NAÇALNİK SƏLİM BƏY İLƏ DAVASI

Şifahi məlumat Sisyan kəndlilərindən *Azadəli Nəzəralı oğlu* tərəfindəndir. Dava onun gözü qarşısında olmuşdu

Qoparan dağı – Sisyan mahalında Murğuz kəndinin üstündə bir dağdır. Qırxlar dağının ləp yaxınlığında, hətta onunla bitişikdir. Nəbinin bu dağlarda bir neçə dəfə davası olmuşdur. Bu davaların bəzisi Qırxlar dağına və bəzisi də Qoparan dağına istinad edilir. Yerli əhali bu dağa Qoparan dağı deyir (Azadalının deməsinə görə).

Bir gün Qoparan dağına yaxın olan (Dəstəkurd) kə-

dinə xəbər çatdı ki, naçalnik Səlim bəy qoşun atlısı ilə gəlir. Gəldi düşdü Dəstəkli kəndinə. Dedilər ki, Qaçaq Nəbi də Qoparan dağını sığnaq eləyib. Səlim bəyin yanında çox kazak var idi. Kazakdan başqa çox atlı da var idi.

Bu davada Nəbinin dəstəsində də yaxşı yoldaşları vardı. Sofulu Balakişi, Telli Qara, Tuzvəli, Qoca, Şah Hüseyn, Mahmud və başqaları onun yanında idi.

Naçalnik Səlim bəy Qaçaq Nəbi sığnaq edən Qoparan dağına tərəf yeridi. Dava başlandı, çox bərk dava oldu. Naçalnik Səlim bəyin qoşunundan çox adam tələf oldu. Ruslar qaçıdlar, qayıtdılar Dəstəgird kəndinə. Naçalnik özü də pozulub qayıtdı. Qoşunun çox patronları var idi. Kənd uşaqları, çoban-çoluq çoz patron tapırdılar.

Yuxarıdakı əhvalatdan məlum olur ki, Qoparan dağında olan davada Zəngəzur naçalnikı Səlim bəy özü ilə çox qoşun gətirmişdi. Bu qoşunda soldat və atlı kazak dəstələri də var idi.

Qaçaq Nəbi də Qoparan dağında sığnaq eləmişdi. Nəbinin dəstəsi də möhkəm yoldaşlardan imiş. Əhvalatı nağıl edən Azadəli o vaxt çoban imiş. Naçalnik Səlim bəy və onun qoşun dəstəsini özü görüb və davanın necə olduğunu da yaxından görmüşdür.

Bu davada naçalnik Səlim bəy pozulur və bütün qoşunu da qaçmışdı, qoşunun tufəngləri, patronları tökülib qalmışdı ki, bunları da çoban-çoluq tapıb, yığıl evlərinə gətirmişdilər.

Yenə əhvalatı bizə nağıl edən Azadalının dediyinə görə Qaçaq Nəbinin o davada yoldaşları da məlum imiş. Bundan da aşkar olur ki, kəndlilər Nəbinin yoldaşlarının kimlər olduğunu və nə səbəbə onun yanına gəldiklərini də yaxşı bilirmişlər.

Naçalnik Səlim bəy Qoparan dağında olan davada pozulduqdan sonra öz qoşunu ilə Dəstəkird kəndinə qayıdır öz dəstəsinə dəyən xəsarəti düzəltmək üçün tədbirlər görməyə başladı.

Qaçaq Nəbinin Qoparan dağındaki davada naçalniki məğlub etməsi əhali arasında onun nüfuzunu çox artırdı.

QAÇAQ NƏBİNİN ÇƏTİNDƏŞDA DAVASI VƏ YOLDAŞI TELLİ QARANIN VURULMASI

Şifahi məlumat *Azadəli Nəzəralı oğlu*
tərəfindəndir

Biz, Nəbinin naçalnik Səlim bəylə Qoparan dağında olan davası haqqında məlumat verdik. Həmin bu davada Nəbi çox hünər göstərmmiş, naçalnik Səlim bəyin qoşun dəstəsini dağdırıb qaçırmışdı.

Biz bir neçə yerdə qeyd etmişdik ki, Nəbi hər hansı bir davani tez qurtarıb aradan çıxır və öz izini uzaq yerlərə salırı. Bu davada da Nəbi adəti üzrə davadan sonra «Çətən daş» dağına çəkildi. «Çətən daş» Sisyan dağlarının ən çox məşhuru olan Salvartı dağının ətəklərindən bir

dağdır. O çox da uca və böyük dağ deyil.

Naçalnik Səlim bəy öz qardaşı Mahmud bəylə bərabər təzədən qoşun toplayıb Nəbini axtarmağa başladı və bu barədə Naxçıvan naçalniki Slovenskiyə də məlumat verib Naxçıvan sərhəddindən Nəbini buraxmamağı tapşırıdı.

Naçalnik Səlim bəy Qoparan dağındaki davada pozulduğu üçün əhali arasında nüfuzdan düşdüyüünü hiss etmişdi. Ona görə də bu haldan qurtarmaq üçün Nəbinin üstünə böyük bir qüvvə ilə getməyə qəsd etmişdi.

Naxçıvan mahalı naçalniki Slovenski də Naxçıvandan böyük tədarüklə Nəbinin üstünə gəlmışdi. Onun dəstəsində nizami qoşun çox idi.

«Çətən daş» mövqesi Nəbinin istədiyi dərəcədə əlvərişli deyildi. Orada elə böyük düşmən qüvvəsi ilə davaya başlamaq çox qorxulu idi. Buna görə də Nəbinin yoldaşları arasında buradan kənarlaşmaq fikri danişılırdı. Onlardan bir neçəsi, məsələn, Qoca, buradan başqa yerə uzaqlaşmağı Nəbiyə məsləhət görmüşdü. Ancaq Nəbi dava etmədən oradan getməyi «düşməndən qaçmaq» hesab edib davaya başlamağı qərara aldı. Xalq, Qaçaq Nəbiyə qoşduqları qışmalarda bu əhvalata işarə edib deyirlər:

Nəbi səngərdədir, Şahhüseyin qoçaq,
«Qoca» deyib: Nəbi, burdan gəl qaçaq.

Biz bur parçanın hamısını Nəbinin haqqında qoşulmuş bədii qoşmaların cərgəsində qeyd edəcəyik. Bu qoşma «Telli Qara» haqqında deyilmişdir.

Yay mövsümü – iyun ayı idi. Əhali yaylaqda idi. Nəbinin qaçaqlıq dövrünün ortaları idi. Bu, 1887-ci ilə təsadüf edirdi. Dava başladı. Çox şiddətli oldu. Naçalnik

Səlim bəyin qoşunundan çox adam tələf oldu. Nəbinin dəstəsi çox qoçaqlıq göstərdi.

Nəbi öz adəti üzrə yenə də düşmən üzərinə çox şiddətli bir həcum elədi. Hökumət qoşunu dağılıb qaçmağa başladı. Nəbinin bütün yoldaşları həcuma keçmişdilər. Bu həcumda Telli Qara vuruldu.

Telli Qara Nəbinin çox yararlı yoldaşı idi. Ona camaat Telli Qara deyirdi. Onun haqqında xalq qoşmalar qoşmuşdur. Bu qoşmalar da öz yerində – kitabın axırında yazılıcaq.

QAÇAQ NƏBİNİN QIRXQIZ VƏ KƏKİLLİ PİRDƏ DAVASI

Şifahi məlumat *Fərhad Məsti oğlundandır*. Fərhad şura qul-luqcusudur

Qaçaq Nəbi Ərikli davasından sonra bir qədər toxtamağá imkan tapmışdı. «Üç naçalniklə dava» adlanan bu davada çar hökuməti məmurları çox sinnmiş, Nəbinin qorxusu onların üzərinə kölgə salmışdı.

Bu davadan sonra Nəbinin hörməti kəndlilər arasında daha da artdı. Xalq Nəbinin və onun yoldaşlarının göstərdikləri hünərləri hər yerdə danışırdılar və bu barədə çoxlu qoşmalar bütün kəndlərdə, obalarda oxunurdu. Xalqın toy

məclisləri bu qoşmalarsız olmazdı. Onları bütün xalq sevirdi.

Biz bu qoşmaları kitabın xüsusi hissəsində bütünlükə dərc edəcəyik.

Nəbi Ərikli davasında çar hökuməti məmurlarına nə qədər ağır zərbə vursa da, yenə də onlar Nəbidən əl çəkmir və daima onu təqib edirdilər. Nəbi də onlarla qarşılaşmaqdan çəkinməzdi və daima aralarında dava olardı.

Bu davalardan biri «Kəkilli pir» davasıdır. Kəkilli pir Sisyan yaylaqlarında, Qırqxız dağının yaxınlığındadır. Oraya yay zamanı çox adam yaylağa gəlir. Nəbi də öz dəstəsi ilə o tərəfə gəlir.

Qaçaq Nəbinin Qırqxızda və Kəkilli pirdə olan davalarının səbəbi belə idi: Sisyan mahalının kəndlərindən olan Əliqulu adlı kənddə yaşayan böyük və çox dövlətli alverçi ermənilər Nəbinin tutulması və ya öldürülməsindən ötrü çox canfəşanlıq edirdilər. Onlar çar hökuməti məmurlarına kömək göstərir, onlara pul, at verir və Qaçaq Nəbinin hərəkətindən xəbər öyrənib hökumətə çatdırırlar. Bundan əlavə Nəbiyə tərəfdar olan kəndliləri də hökumətə xəbər verib tutdururdular.

Qaçaq Nəbi kəndlilərlə çox mehribanlıqla dolanırdı. Xüsusilə, dağ kəndlilərinə çox mehribanlıq göstərirdi. Dağ kəndlərində həftələrlə qalar, onlara heç bir zərəri toxunmazdı, kəndlilər də Nəbiyə çox dost münasibəti bəsləyirdilər.

Nəbi, Əliqulu kəndində olan alverçilərin işlərini bilmışdı. Alverçilərin sinfi xasiyyəti də Nəbiyə məlum idi.

Qaçaq Nəbi Əliqulu kəndində olan alverçi (kəndlilərin dediyi kimi xozeyin) ermənilərə hücum edib onları öldürmiş, evlərini qarət etmişdi. Nəbi bu hərəkətləri ilə ancaq

öz intiqamını almaq adətini əmələ gətirmişdi.

Qaçaq Nəbinin Əliqulu kəndi «xozeyin»lərini öldürüb evlərini qarət etməsi xəbəri, Qaçaq Nəbini axtaran dəstənin komandiri Mahmud bəy Rüstəmbəyova çatdı. Mahmud bəy böyük bir dəstə ilə Nəbinin dalınca getdi. Nəbi, Mahmud bəy ilə dava etmək üçün möhkəm yer kimi Kəkilli pir təpəsini seçdi. Mahmud oraya çatan kimi dava başlandı. Bu dava çox dəhşətli oldu. Mahmud bəy oraya hökumət qoşun dəstəsindən başqa, Əliqulu kənd «xozeyin»lərinin tərəfdarlarını da gətirmişdi. Bununla da Mahmud bəy öz sinfi xasiyyətini göstərib Nəbinin düşmənlərini onun üstünə qaldırmışdı.

QAZANPAPAQ OĞLU ABIŞIN KƏKİLLİ PİR DAVASINDA YARALANMASI

Nağıl edən şahsevənli *Fərhad Mostu oğludur*

«Kəkilli pir» davasının nə qədər şiddetli olduğunu demişdik. Hökumət qoşunun komandiri naçalnik Səlim bəyin qardaşı Mahmud bəy Rüstəmbəyov bu davaya çox adam gətirmişdi.

Naçalnik Səlim bəy və onun qardaşı Mahmud bəy Nəbinin işini bitirmək üçün öz nüfuzlarından istifadə etməkdə idilər. Onlar Qarabağın ən böyük bəylərindən idilər. Onların çox kəndləri var idi. Bu kəndlərdə onlara yarınan, yaltaqlıq edən çox adamlar var idi. Bu adamlar Nəbinin əleyhinə təşkil olunmuş dəstədə iştirak edirdilər.

Naçalnik Səlim bəyin öz adamlarından biri də Qazanpapaq oğlu Abış idi (kəndlilər ona qazanpapaq oğlu deyirdilər). Qazanpapaq oğlu Abış daima Mahmud bəyin yanında olardı. Onun şəxsi mühafizi idi.

Qazanpapaq oğlu Abış çar hökumətinin lap yaxın adamlarından idi. Ölənə qədər çar hökumətinə qulluqda davam etmişdi. Onun vəzifəsi uryadniklik idi. Ona çox nişan vermişdilər.

Qazanpapaq oğlu Abışın bədənində çox yara yerləri var idi (kəndlilər deyirdilər ki, onun bədənində doqquz güllə yarası yeri var). O deyirdi ki, bu yaraların çoxunu Qaçaq Nəbi və yoldaşları vurublar. Azını isə başqa qaçaqlar vurmuşdu. Qazanpapaq oğlu Abış yenə də qaçaqlarla vuruşdu. O, öz vəzifəsində qaçaqların intiqam gülləsi ilə öldürdü.

Qazanpapaq oğlu Abış, Mahmud bəy ilə birlikdə Qaçaq Nəbi ilə etdikləri bütün davalarında ürəkdən çalışırdı və o səbəbə görə də, Kəkilli pir davasında lap irəli səngərlərdə Nəbinin dəstəsinə hücum edirdi.

Qaçaq Nəbinin davalarında olan xasiyyətini bir az bəyan etmişdik. Nəbi, onun üstünə gələn hər adama güllə atmazdı və hətta yoldaşlarına da deyərdi: «Güllə atın, amma vurmayın!»

Nəbi deyirdi ki, bizim üstümüzə gətirilənlərin çoxu bizə xeyirxah adamlarıdı. Ancaq Nəbi öz qənimlərinə (düşmənlərinə) aman verməzdı, o düşən fürsəti düşmənə fövtə verməzdı. Nəbinin bu xasiyyətini bilən düşmənləri həmişə onun üstünə gedəndə qabaq cərgələrdə kəndliləri göndərirdilər.

Qazanpapaq oğlu Abış Nəbinin dostlarından deyildi. Qazanpapaq oğlu Abış bir tərəfdən böyük bəylərin yaltaq

xidmətçisi, o biri tərəfdən də, çar hökumətindən müxtəlif mükafatlar almış bir «uryadnik» idi. Nəbi, Qazanpapaq oğlu Abış üçün güzəştə getməzdi. Odur ki, onu rast gullə ilə vurdu. Qazanpapaq oğlu Abış yaralandı. Yara ağır idi. Lakin o, bu yaradan ölmədi.

Qazanpapaq oğlu Abış vurulandan sonra Mahmud bəy qaçmağa başladı. Onun dəstəsi tamamilə pozuldu. Nəbi Mahmud bəyi çox qovmuşdu. Ondan çoxlu sursat ələ keçirmişdi. Nəbi elə sursatları götürməzdi. Bütün hökumət qoşunundan ələ keçirdiyi qəniməti ehtiyacı olan kəndlilərə verər,ancaq silahları öz dəstəsi üçün götürürdi.

QAÇAQ NƏBİNİN DİKPİLLƏKANDA SƏLİM BƏY İLƏ DAVASI

«Kəkilli pir»də olan davada Mahmud bəyin qoşunu darmadığın olub qaçmışdı və onun çox etibarlı adamlarından olan Qazanpapaq oğlu Abış ağır yaralanmışdı. Mahmud bəyin məğlub olub Nəbinin qabağından qaçması Səlim bəyə çox ağır təsir etmişdi.

Naçalnik Səlim bəy Qaçaq Nəbinin üstünə getmək üçün çox qüvvə toplamışdı. Onun dəstəsində kazak dəstəsi və nizami qoşun hissəsi də var idi.

Mövsüm yay zamanı idi. Camaat hələ yaylaqdan arana köçməmişdi. Ancaq köç vaxtı yaxınlaşırıldı. Avqust ayı yarı olmuşdu.

Biz qabaqlarda demişdik ki, davalarda Nəbinin öz

üsulları var idi. Bunlardan biri bu idi ki, o, harada dava etsəydi, o yerdən çox uzaqlara kənarlaşardı, izini uzaqlara salardı. Necə ki qabaqlarda demişdik, xalq onun barəsində doğru deyirdi: «Nəbi Xusdusda ovlayır, Salvartıda yeyir».

Xusdus – Qafan mahalında böyük bir dağdır. Salvartı isə Sisyan mahalında Naxçıvan mahalının yaxınında böyük dağlardan biridir. Bunlar arasında məsafə uzaqdır. Bununla xalq Nəbini tərlan quşuna oxşadırdı.

Nəbi Kəkilli pirdə etdiyi davadan sonra başqa yerə, yəni Qısır dağının lap möhkəm yeri olan Dikpilləkan adlı dağa gəldi. Qısır dağı yaylaq yerlərinin ən məşhurudur. Yay zamanı oraya çox el gedərdi.

Nəbi bu dağların başında çox zaman orada olan ov heyvanlarını ovlamaqla keçinirdi. O dağların sərt yerlərində çox miqdarda maral-əlik və dağ keçisi olur.

Naçalnik Səlim bəy Nəbi ilə Dikpilləkəndə qarşılaşdı. Nəbi onun üstünə gələn heç bir qüvvədən gizlənməz və düşmən nə qədər qüvvətli olur-olsun, onunla davaya girişirdi. Ancaq davalarını da çox uzatmadı. O, vuracağı qəti zərbəni tez vurar və ani sürətlə düşmənin nizamını pozar, özü isə işin içindən çıxardı.

Biz qabaqlarda da demişdik: Nəbi heç bir davada müdafiə halında olmazdı, çünki onun az olan dəstəsi müdafiə halında qazanmazdilar. Ona qəti iş lazım idi, hər nə olursun düşmən tərəfə təhlükəli bir hücum etməli idi. Nəbi özünə arxayıñ idi, bilirdi ki, düşmən onun dəfələrlə təc-rübə edilmiş hücumuna tab gətirməz və başını itirər, bununla da məğlub olar.

Burası da aşkardır ki, Nəbi, heç vaxt açıq yerlərdə davaya girişməzdi. Ona sərt dağlar və sıldırıım qayalarınarası lazım idi. O, öz düşmənini çox vahiməli yerlərə çə-

kərdi. Özünə əlverişli mövqe tutmayıncı davaya başlamazdı. O, qayalar arasında heç ağıla gəlməyən yerlərdən çıxar və düşmən üzərinə hücum edərdi.

«Dikpilləkən» də belə bir mövqe idi, Qısır dağının möhkəm yerlərindən idi. Nəbi Dikpilləkəndə davanı başladı və öz adəti üzrə qəflətən hücum edib Səlim bəyin dəstəsinin irəlidə gedənlərindən çoxlarını öldürdü, bununla da naçalnik Səlim bəyin dəstəsi üçünə qorxu düşüb dağıldı.

Səlim bəy öz dağılan qoşun dəstəsini tezliklə toplaya bilmədi. Onun dəstəsinə çox vahimə düşmüş, çoxu yaranmış, əksəri isə qaçıb öz yerlərinə qayıtmışdı.

QAÇAQ NƏBİ MURAD TƏPƏSİNDƏ

Qaçaq Nəbi Dikpilləkəndə naçalnik Səlim bəyin qoşun dəstəsini dağıdandan sonra orada qalmadı. Tezliklə öz yerini dəyişdi. Nəbinin bu dəfə tutduğu mövqe Murad təpəsi idi.

Murad təpəsi Dikpilləkəndən çox kənar deyildi. Murad təpəsi də Qısır dağı şöbələrindəndir. Murad təpəsi Nəbinin dava etməsinə yararlı mövqelərdən idi.

Səlim bəy məğlub olduğunu camaatdan gizlətmək üçün təzədən qüvvə topladı, təkrar davaya tədarük gördü. Hökumət qoşununun komandanı olan qardaşı Mahmud bəy də ona qoşuldu.

Qaçaq Nəbini tutmaq üçün toplanmış hökumət qoşununda bir çox bəylər könüllü olaraq iştirak edirdi və bütün yüzbaşılar da pristavların yanında davaya gəlirdilər. Naçalnik Səlim bəy Nəbinin əleyhinə bacardığı qədər çox adam

cəlb edirdi.

Murad təpəsində dava başlandı. Naçalnik və onun qoşunu Nəbinin dəstəsini əhatə etmək məqsədi ilə bütün ətrafi tutmuşdular. Ancaq Nəbinin dava etmək adəti belə hallarda özünü göstərirdi.

Naçalnik və onun qoşunu Nəbinin dəstəsini əhatə etmək xəyalı ilə bütün ətrafi tutmuşdular. Nəbi yenə qəflətən hücum edib düşmən dəstəsinin lap qüvvəli yerinə zərbə vurub araya çəşqinqılıq salmışdı və bir çox adamlar ölmüş və yaralanmışdilar. Nəbi və onun dəstəsi isə aradan çıxmışdı.

Davalarda Nəbinin dəstəsindən tələfat çox az olardı, çünkü Nəbinin dəstəsi çox olmazdı. Nəbi yanında hər adamı saxlamazdı. O, çox sınalanmış və təcrübəli adamlarla olardı. Nəbi bu xasiyyəti üçün onun yanına gəlmiş olan çox adamları qəbul etməzdi.

Qaçaq Nəbi Murad təpəsində olan davadan sonra Camal qalasına çəkilmişdi.

CAMAL QALASI VƏ ONUN BİNASI

Nağıl edən *Bəylər Mirzəyevdir*

Mahmud bəy Nəbi ilə etdiyi davada məğlub olduğu üçün naçalnik Səlim bəyin özünün böyük qoşunla Nəbinin üstünə gəldiyini bəyan etdik. Səlim bəy Mahmud bəyin məğlubiyyətinin və Qazanpapaq oğlu Abışın ağır yaralandığının utandırıcı təsirini aradan qaldırmaq üçün Dikpilləkan və Murad təpəsində Qaçaq Nəbini əhatə etdisə də, ancaq Nəbi onun qoşununa ağır zərbə vurub aradan çıxdı.

Naçalnik Səlim bəy Qaçaq Nəbini yenə də təqib etməkdə davam etdi. Nəbi isə heç vaxt bir yerdə dayanıb müdafiə mövqeyi tutmazdı, çünkü necə ki qabaqlarda da bəyan etmişdik, Nəbinin qüvvəsi çox az olduğundan mü-

dafiə üsulu ona yaramazdı. Bəlkə o, hər nə olursa-olsun qəflətən düşmənə hücum edib və vurduğu zərbə ilə çəşqinqılıq salaraq pozmaq qəsdində olurdu. Nəbi bu qəsdini əmələ gətirmək üçün möhkəm bir mövqe tutmalı idi. Belə möhkəm və etibarlı mövqe Camal qalası idi.

Camal qalası Qırqxız və Qırxlar dağlarının qonşuluğunda olan dağlardan biridir. Yay zamanı camaat oraya yaylağa gedirdilər. Bu dağın lap başında bir qalaça tikilmişdi. Qalaçanın binası çox möhkəm idi.

Camal qalasını kim bina edib və nə vaxt əmələ gəlib camaat arasında ayrı-ayrı mülahizələr vardır. Bir paralarının fikrinə görə Camal qalası lap köhnədən qaladır. Bir paraları da deyir ki, Camal qalasını kor Camal tikmişdir.

Kor Camal deyilən Xocik kəndinin sakinlərindən olan Camal bəydir. Camal bəy Qarabağ xanlığı ləğv edildikdən və mahalın idarəsi çar məmurlarına – «komendantlara» (kəndlilər morov deyirdilər) verildikdən sonra Camal bəy qaçaq olmuşdu.

Camal bəyin qaçaqlığı nə qədər çox müddət çəkmış və nə qədər çox məşhur olmuşdusa da, camaat ondan çox az xatirə saxlamışdır. Onunla, bəlkə heç maraqlanmamışdır da. Bunun mühüm səbəbi var idi. Camal bəy xalqın özünükü deyildi. Camal bəy mülkədar bəy idi. Onun qaçaq olması da özünün şəxsi əmlakına toxunan ziyan səbəbindən əmələ gəlmışdı. Camaat bəyin xalq ilə heç bir rabi-təsi olmamışdı, çünkü o, bəy və mülkədar idi.

Camal bəyə gözünün xəstəliyi üçün Kor Camal deyirdilər. Kor Camal çox zaman həmin Camal qalası adlanan dağda yaşamışdır. Bu səbəblə də oraya Camal qalası adını vermişdilər ki, bu da münasibdir.

Camal qalası barəsində olan bu iki mülahizələrin ikisi

də əsaslıdır. Ancaq burası aşkardır ki, Camal qalasının bir istehkam kimi bina edilməsi Kor Camaldan çox qabaqdır və o, başqa dövrlərdə başqa adamlar tərəfindən inşa edilmişdir. Bununla belə, Kor Camal deyilən Camal bəy özünün çar hökuməti ilə olan mübarizəsində həmin qalada olmuşdur və onun lazım olan yerində təmir etmişdir. Bu səbəblə də camaat ona Camal qalası demişdir.

Qaçaq Nəbi Camal qalasına gəldi. Ancaq onun məqsədi orada çox qalmaq deyildi, o, özünü toplamaq və düşmənə zərbə vurub aradan çıxmaq isteyirdi.

Naçalnik Səlim bəy Qaçaq Nəbinin Camal qalasına gəldiyindən xəbər tutub, oraya böyük qüvvə topladı və ətrafi mühəsirəyə aldı. Naçalnik Səlim bəyin məqsədi Nəbinin tutmaq və ya öldürmək idi. O, bütün ehtiyatını bu işə sərf etmişdi.

Dava başlandı... Ancaq çox uzun çəkmədi. Nəbi düşmənin mühüm yerlərini təyin edib heç xəyalə gəlmədən ora hücum etdi. Düşmən tərəfindən çox adam məhv oldu və bir anda onların içərinə çaxnaşma düşdü. Naçalnik Səlim bəyin dəstəsi qaçıb dağıldı. Nəbi öz dəstəsi ilə aradan çıxıb çox uzaq yerə getdi ki, izini itirsinlər. Nəbinin gəldiyi bu uzaq yer Murov dağı idi.

QAÇAQ NƏBİ MUROV DAĞINDA

Murov dağı Gəncə mahalı ilə Qarabağın arasında çox böyük və uca dağdır. Onun başı çox vaxt qar olur.

Mövsüm payızə dönmüşdü. Yaylaqdakı camaat aran yerlərinə qışlağa qayitmağa başlamışdı. Nəbi də Sisyan dağlarından kənarlaşmalı idi, çünki camaat oradan köcdük-dən sonra onun üçün orada qalmaq əlverişli deyildi. Qaçaq Nəbinin camaatla rabitəsi çox əhəmiyyətli idi.

Qaçaq Nəbi Murov dağına gəldikdən sonra naçalnik Səlim bəy onun harada olduğundan xəbər tuta bilmədi, çünki Nəbinin Murov dağı tərəfə çəkilməsi onun ağılına da gəlməzdi. Murov dağı çox uzaq məsafədə idi.

Nəbi Murov dağında olarkən heç bir toqquşma olmadı, çünki o, bir yerə gedərkən orada qarət qəsdində olmadı və

bu səbəbdən də onun orada olduğundan xəbər tutan olmadı. Nəbi Murov dağındaancaq özünü toplamaq və dincəlmək fikrində idi. Orada az müddət qalandan sonra o, Kəlisalı dağı yolu ilə qayıdır yenə Sisyan mahalına gəldi və oradan da aşağılara tərəf yönəldi.

QAÇAQ NƏBİNİN MAHMUD BƏY İLƏ KÜRDLƏR KƏNDİNDƏ DAVASI

Şifahi məlumat *Məhəmməd Soltanov*
tərəfindəndir

Qaçaq Nəbinin Murov dağından qayıdır Zəngəzur mahalına gəlməsi xəbərini naçalnik Səlim bəy bilmışdı. O səbəbə görə də öz qardaşı Mahmud bəyi onun üstünə gondərdi.

Mahmud bəy bu dəfə Nəbinin üstünə başqa tədbirlə getmişdi. O, bir çox yerli bəylərin nüfuzlularından da özü ilə bir dəstədə gətirmişdi. Hətta, bəylərin çoxu kürd bəylərindən idi. Bu bəylər özlerinin yanınca öz «gədələrini» də gətirib, hər nə olursa-olsun Nəbini aradan götürmək

xəyalına düşmüşdülər.

Bəylərin Qaçaq Nəbinin aradan götürülməsi yolunda ürəkdən çalışmaları səbəbsiz deyildi. Bəlkə bu halın ən mühüm cəhəti idi.

Qaçaq Nəbi öz qacaqlıq dövrünün bütün mərhələlərində özünün sinfi mahiyyətini düşdüyü yerdə bürüzə verirdisə də, ancaq bu dövrün orta mərhələlərində o, bu xasiyyəti çox əsaslı bir halda ortaya qoymuşdu.

Nəbi hər bir işdə, hər bir hərəkətində hansı tərəfə mənsub olduğunu və kimə tərəfdar olub, kimlərdən intiqam almaq lazımlı olduğunu aydın bir surətdə nəzərə çarpdırırırdı.

Nəbi, Lütfəli Xuchanskini öldürmüdü. Bu, hələ işin ibtidası idi. Bundan sonra o, Sisyan mahalında erməni kəndi olan Dolus və Bənis kəndlərində o kəndlərin mülkədarları olan Səfərəlibəyovların atlarını aparmışdı və bununla belə, ermənilərə xəbər vermişdi ki, onların atlarına və heyvanlarına ondan heç bir zərər toxunmaz, o, ancaq bəylərin atını aparmalıdır.

Nəbinin yuxarıda göstərdiyimiz kimi sinfi xasiyyətini aşkarla çıxaran hərəkətləri çox idi və bunların hamısı da bəylərə aşkar idi. Bu hal bəylərin də sinfi xasiyyətlərini təhrik etməyə bilməzdi. Bəlkə bəylər öz sinfi xasiyyət yollarını daha çox mütəşəkkil təyin etmişdilər.

Qaçaq Nəbi Mahmud bəyin dəstəsi ilə Kürdlər kəndində qabaqlaşdı. Kürdlər kəndi Zəngəzur qəzasında Bərgüşad çayının yuxarı hissəsi kənarında məşhur «Üç Təpələr» dağlarının ətəyində kiçik bir kənddir. Nəbi bu kənddə ondan ötrü dayanmışdı ki, olacaq davada onun möhkəm və təhlükəsiz bir sığnaq yeri olsun. Həmin bu

Kürtlər kəndi də bu halda olan bir yerdir. Onun qarşısından gurultu ilə axan Bərgüşad çayı vahiməli qayalar arasından keçir ki, belə yerlərdən ancaq Nəbi və onun sınañmış yoldaşları keçə bilərdi və eləcə də kəndin üstündəki qayalar, sıldırım yollar və uçurumlar Nəbinin yaxşı müdafiəçiləri cümləsindən idi.

Nəbi kənddə asudə oturmuşdu. Kəndlilər də onun başına toplaşıb onunla cir tənbəki çubuğu çekirdilər. Kəndlilərin biri Nəbi üçün çarıq tikirdi. Nəbi çox vaxt xam çarıq geyərdi. Söhbət ordan-burdan qızışmışdı. Bu halda kəndin qabağındakı meşə taladan divan atlıları göründü. Kəndi əhatə etmək xəyalında idilər.

Nəbi öz qardaşı Mehdini başqa yoldaşları ilə lazımlı olan yerləri tutmağa göndərdi. Mehdi gedərkən Nəbi onu çağırıb dedi: Uşaqlara tapşır, adam vurmasınlar...

Nəbi həmişə yoldaşlarına deyərdi ki, gülləni rast atın, amma adam tələf eləməyin. Biz bu barədə yuxarıılarda qeyd etmişik. Bu, Nəbinin xasiyyəti idi.

Mehdi bütün yoldaşları ilə sərt qayalar başına çıxıb hazır dayanmışdır.

Nəbi hələ yerindən tərpənməmişdi. O, divarın üstündə oturub çubuq çekirdi. Kəndlilər ona divan atlılarının gəldiğini göstərirdilər. O isə deyirdi ki, siz hələ mənim çarığımı tikib qurtarın.

Çarıq tikilib qurtardı. Nəbi divarın üstə durub gələn atlılara tərəf çağırıb dedi:

– Ey binamuslar, yenə düşmüsünüz Mahmudun dalına şotdadırsınız. Adınızı bəy qoyub camaatı yiğib tökürsünüz mənim üstümə... Adə, ay kürd, mənə güllə atmasanız da, o dılğır bəylərə qoşulmayın!

Nəbi görür ki, həmin divan atlalarından biri lap qabaqca sürüb hücum etmək istəyir. Onda Nəbi çağırıb ona söyləyib deyir:

– Adə, ay köhlən atlı, bax, özünü vurmuram, atını gözlə. – Nəbinin aynalısı açılır. Kəhər at yerə döşənir, üstündəki adam da yerə yığıldı. Nəbi çox güldü. Sonra o adam da qaçıb özünü qurtara bildi. Bundan sonra biri də göründü. Nəbi onu da çağırıb dedi və atını vurdu, özünü öldürmədi.

Bu halda Mehdinin dəstəsi qayaların arasından Mahmud bəyin qoşununu gülləyə tutdu... Mahmud bəyin qoşunu qaçıb doldu pöhrəliyə. Elə ki qoşun pöhrəliyə girdi, kimsə-kimsədən xəbər tutmadı. Qaçhaqaç düşdü... Mahmud bəy bir də gördü ki, onun qoşunu tamam qaçıb dağılıb.

Bu davada iştirak edənlərdən biri (M.Soltanovun atası) deyir:

Qoşun elə karıxmışdı ki, çoxusu atını, tüfəngini pöhrəlikdə qoyub qaçıb.

Nəbi adam tələf eləyən deyildi. Amma bu davada yenə çox adam vuruldu, qayalardan atılan güllələr divan atlısını çox kürşütdü.

Kürdlər kəndi ətrafında olan dava çar hökuməti qulluqçuları arasında çox böyük qorxu törətmüşdi. Onlar Nəbinin üstünə getməyə cəsarət etmirdilər. Bu iş camaat arasında da çox danışılırdı. Nəbinin nüfuzu çox artmışdı. Onun düşmənləri onun adını tutmaqdan qorxurdular.

QAÇAQ NƏBİ KƏNDLİLƏRƏ QIZIL PULU QƏBZİ VERİR

Nəbi qacaqlıq dövrünün ortalarında və bir az da ondan sonralarda kəndlilərə kömək göstərmək xeyalı ilə bir para işlər görürdü. Məsələn, o, kəndlilərin içində olan yüzbaşılıları kənddən qovurdu və ya onları öldürürdü... Kəndliləri incident pristavları hədələyirdi və nəticəsi olmadıqda, qabağını kəsib öldürürdü.

Bu kimi hərkətlərdən biri kəndlilərdən alınan «divan töycü»lərini aldığı barədə kəndlilərin əlinə qəbz verdiyidir.

Çar hökuməti kəndlilərdən «qızıl pul» adı ilə ildə iki dəfə – bir yaz, bir də payız nəqd təhəmmülat yığırdı. Bundan əlavə daha çox vergilər var idi (biz bu vergilər barədə

müfəssəl bəyanat vermişik). Nəbi kəndlilərdən «qızıl pul» adı ilə yiğilan pul vergisinin vaxtını bilirdi. Nəbi gözləyir, ta ki pul toplanırdı və kənd yüzbaşısı pulu götürüb kəndlilərə qəbz verirdi, o əsnada qəflətən ortaya çıxıb yiğilan pulları alırdı və çox hissəsini kəndlilərin özlərinə qaytarar və az hissəsini də öz yoldaşlarına paylayardı.

Elə də olurdu ki, kənd yüzbaşısı kəndlilərə «qızıl pulu» vergisini yiğmaq üçün pristavdan əmr gətirirdi. Nəbi bunu eşidib kəndə gəlir və kəndlilərdən «qızıl pulu» aldığına qəbz verirdi və yüzbaşını hədələyirdi ki, əgər o kəndlilərdən «qızıl pulu» istəsə, onu öldürəcək, əgər pristav istəsə, pristavı öldürəcək.

Nəbinin qəbzini almış olan kəndlilər həmin qəbzi pristava aparar və onların yiğib gətirmək istədikləri pulu Qaçaq Nəbinin güclə aldığıni bəyan edərdilər. Kəndlilər deyirdi ki, biz var-yoxumuzu satıb builki «qızıl pulu» vergisini düzəltmişdik. Bizim daha verməyə bir şeyimiz yoxdur.

Lakin Nəbi kəndlilərə qəbz vermişdisə də, pul almamışdı. O, çox kəndlilərə bu kimi qəbzlər verər və pul da almazdı. Belə kəndlər çox olmuşdur. Bunlardan çox məlum olanları Sisyan mahalının azərbaycanlılar yaşayan Comərdli və Hortiz kəndləri idi.

Nəbinin «qızıl pulu» vergisi əvəzinə qəbz verdiyi kəndlərin çox hissəsi mülkədar rəiyyəti olan kəndlər idi. Necə ki adlarını qeyd etdiyimiz kəndlər o cümlədən idi və başqaları da yoxsul və mülkədar ixtiyarında olanlar idi.

QAÇAQ NƏBİNİN KƏNDLİLƏRLƏ SƏMİMİ ƏLAQƏSİ

Qaçaq Nəbinin kəndlilərlə, xüsusilə də mülkədar rəiy-yəti olan kəndlilərlə olan əlaqələri barədə az-çox nümunələr qeyd etmişik. İndi biz bu əlaqənin canlı nümunələrini göstərmək istəyirik:

Qaçaq Nəbinin fəaliyyət tarixini diqqətlə izləyənlər görəcəklər ki, o, bütün hərəkət və fəaliyyətlərində kəndlilərlə çox dost və xoş əlaqəli olmuşdur. Kəndlilər də öz növbələrində Nəbiyə tərəfdarlıq xasiyyətlərini göstermişdilər.

Qaçaq Nəbinin qaçaqlıq dövrü çox uzun sürmüştü. Bu uzun müddət içində o, hərəkətlərdə, hücumlarda olmuşdu.

Lakin bu halların heç birində o, xalqa təcavüz etməmişdir. Onun hücum və təcavüzü xalqa qarşı deyil, bəlkə xalqdan kənarda qalanlara qarşı idi.

Nəbi kəndlərdə olardı. Lakin kəndliləri qarət etməzdi. Onların əhl-əyanlarına pis nəzərdə olmazdı. O, öz yoldaşlarına da bu barədə ciddi tapşırıqlar vermişdi. Nəbi kəndlilərin evində qalardı. Kəndlilər isə ona çox səmimiyyətlə tərəfdarlıq edərdilər. Bizim yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Nəbi bir gecə Dəmirçilər kəndinə gəlib Seyfi oğlu Bədəlin evində qonaq olduğu haqda Şəfi bəy də (pristav idi) bu kəndə – Şəfi oğlu Bədəlin evinə gəlir. Özünü itirməyən ev sahibi çox mehriban bir tərzdə Nəbini yorğan-döşəyin arasında gizlədir ki, bunun da nə qədər səmimilik nişanəsi olduğunu qabaqda qeyd etmişik.

Qaçaq Nəbi kəndlərdə çox qalmışdı. Kəndlilər onu uzun müddətlərə daima qonaq saxlamışdır. Biz bunların nə dərəcədə səmimiyyət əlaməti olduğunu göstərərək, bir para halları qeyd edirik.

Nəbi bir dəfə Qanbil adlı yaylaq yerinə gəlir. Orada Allahyar oğlu Cabbar deyilən bir kəndliliyə qonaq olur. Cabbar qoyun kəsir, xörək bişirir, Nəbini və dəstəsini yedirir. Bu halda Nəbinin qardaşı Mehdinin papağının köhnə olduğunu görərək öz oğlu Allahyarın təzə papağını ona verir.

Bu əhvalatı bizə həmin Cabbarın indi həyatda olan oğlu Allahyar nəql edir. Qaçaq Nəbi kəndlərə gələndə ona nəinki bir ədavət gözü ixə baxmazdır, bəlkə Nəbinin bütün ehtiyaclarını gizlincə düzəldərlər.

Məsələn, bir dəfə Nəbi Məcidli adlı bir kəndə gəlir. Onun başının tükü çox uzanmış və coxdan təraş olunmamış bir halda imiş. Kərim oğlu Rəhim adında bir kəndlili onun başını qırxır və birçəklərini düzəldir ki, bu da hər iki tərə-

fin bir-birinə olan dostluq əlaqəsinin əlamətlərindəndir.

İndi Nəbinin xalqa qarşı nə xasiyyətdə olduğuna dair bir neçə misal qeyd edək. Aşağıdakı əhvalatı bizə Əmir Hacızadə şifahi nəql etmişdir:

Sisyan mahalında bir kəndli oğluna toy eləmək xəyalına düşür və toy tədarükü, xüsusilə də təzə gəlin üçün paltar almaq üçün oğlunu Şuşa şəhərinə göndərir. Oğlu Şuşaya gedir və lazım olan şeyləri alıb geri qayıdır. Lakin evə çatmamış yolda oğrular onu qarət edib, bütün gətirdiklərini əlindən alırlar. Oğlan boş və qarət edilmiş bir halda evə gəlir. Başına gələn əhvalatı bildirir.

Bu kəndlının toy eləmək üçün başqa vəsaiti yox imiş və bir kimsədən borc almaq imkanı da onda yox idi, yoxsul olduğu üçün ona heç kim borc pul verməzdi. Bu tərəfdən də, toy etməzsə olmaz, toya da paltar və başqa şeylər almaq lazımdır. O, çarəsiz qalmışdı.

Birdən-birə Qaçaq Nəbi onun yadına düşür, ona şikayət edib, oğlunu qarət eləyən oğrulardan onun oğurlanan mallarını geri almağı xahiş edir. Nəbi kəndlının sözünü diqqətlə dinləyir, ancaq oğruları axtarınca gec olar, –deyə öz cibindən bütün toya lazım olan məxaricin pulunu verib, onu toya başlamağa göndərir, özü də həmin toy paltarını oğurlardan alıb qaytarmaq üçün adam göndərir.

Bu kəndli oğlunun toyunu başlayır, çox büsatlı bir toy olur, çünki Nəbi ona həddindən artıq pul vermişdi. O, kənddə olan pristavı və əmələcatını da toya çağırmış olur. Bu halda Nəbinin göndərdiyi adam oğruları tapır və toy parçalarını tamamilə alıb gətirir. Nəbi də həmin parçaları və bütün qarət edilən toy ehtiyacını toy sahibinə göndərir və pristav da məclisdə olduğu halda Nəbinin göndərdiyi

şeylər gəlir. Pristav bu işdən xəcil olur.

Bu əhvalat Nəbinin xalqa, xüsusən də, yoxsul kəndlilərə olan dostluq əlaqəsinin bariz nümunəsidir.

Qaçaq Nəbinin xalqla olan rəftarının canlı nümunələrindən birini də qeyd edirik. Bu hadisəni şifahi bəyan edən Ordubad əhalisindən olan Cabbarov adlı bir kişidir. Cabbarov nəql edir ki:

Biz bir dəstə adam Ordubad şəhərindən bir para baqqal mətahı alıb dağlardan yaylağa gedən camaata çatmaq üçün gedirdik. Karvanımız çox idi. Mən hamısından uzaq idim. Biz bir qədər getdik. Bir də gördük ki, qabağımızı kəsiblər. Biz bildik ki, Qaçaq Nəbinin dəstəsindəndir. Bizi qabaqlarında naməlum bir yerə apardılar. Orada çadırlar gördük. Bizi apardılar o çadırların qabağına. Heç demə, Nəbi özü də bu çadırda arvadı Həcərlə oturubmuş. Bizim şeylərimizi gətirib tökdülər, çuvalları boşaldılar. Biz ağlaşdıq.

Nəbi bizim ağladığımızı görüb bizə yaxın gəldi, dedi ki, ağlamayın, sizin heç nəyinizi biz almırıq. Sizə ondan zərər olar. Siz bu şeyləri pula satacaqsınız. Bizim pulumuz çoxdur. Biz pulu «əylis xozeyinlərindən» alrıq, sizdən almırıq. Siz də bilirik başqalarından borc almışınız.

Nəbinin arvadı Həcər də gəldi, şeylərə baxdı. Mənim az şeyim var idi. Mənimkiler xırdavat idi. Məndən iki kisə həna götürdü və Nəbini çağırıldı, məni göstərdi, bilmirəm nə dedisə, Nəbi mənim iki kisə hənamın əvəzinə mənə iyirmi beş manat pul verdi. Mən çox sevindim. Sonra da karvandan bir neçə kəllə qənd, bir qədər çay və başqa xırdavat götürüb çox pul verdi. Biz hamımız sevinirdik. Nəbi yenə dedi, arxayı olun, sizin malınıza dəymərik. Biz dövlətli xozeyinlərdən alrıq, siz isə bizim kimi kasıbsınız.

Burada qeyd etdiyimiz hadisə Qaçaq Nəbinin xalqla necə rəftar etdiyini göstərir. Qaçaq Nəbinin kəndlilərə nə dərəcədə tərəfdarlıq bəslədiyinin bir nümunəsi də onun Sisyan mahalı kəndlərindən Dolus kəndindən mülkədar atlarını aparması hadisəsidir.

Bu hadisəni necə ki Nəbinin Qısır dağında olan davasında da qeyd etmişik, belə olmuşdur:

Qaçaq Nəbinin Qısır dağı ətrafında Zəngəzur mahalı naçalniki ilə dava etdiyi halda onun arxasından Naxçıvan mahalı naçalniki böyük qüvvə ilə gəlir və Nəbi iki tərəfdən mühasirədə qalmaq qorxusu görür və aradan çıxıb kənar yerə çəkilmək istəyir.

O yerlərdə daim qar tarları olur və bu qarlar illərlə bir-birinin üstünə yağan qardan «tar» bağlayır. Bu qar yiğininin üzü toz-torpaqla örtülür və nabələd adamlar bilmədən orada batıb qalırlar.

Nəbi də həmin qar yiğininin birinə rast gəlir. Atları batır atları oradan çıxarmaq mümkün olmur. Nəbinin dəstəsi atları orada qoyub özləri piyada, çox çətinliklə çıxıb gedirlər.

Nəbinin dəstəsinə at lazım idi. Onun ətrafında olan yaylaqlarda çox atlar var idi. Lakin Nəbi bu atları aparmazdı, çünki bu atlar xalqın idi.

Bu halda Nəbiyə xəbər verirlər ki, Dolus kəndində kəndin mülkədarı Səfərəlibəyovun bir ilxı atı var. Nəbi oraya gedir, kəndlilərdən soruşur, kəndlilər öz atlarından qorxurlar. Nəbi onlara deyir:

– Əgər mən camaat atı aparsaydım, bu qədər yolu burayacaq piyada gəlməzdəm. Sizin atınız mənə lazım deyil, siz mənə mülkədarların atlarının yerini göstərin.

Kəndlilər atları göstərilər. Nəbi həmin atlardan öz dəstəsi üçün götürür.

Nəbinin çox tərif olunan Boz atı – boz qulun da bu atlardan xalis Qarabağ cinsli bir qulun idi.

NAÇALNİK SƏLİM BƏYİN NƏBİYƏ QARŞI FİTNƏKARLIĞI

Qaçaq Nəbinin qaçaqlıq hərəkatı çox böyük sahələrə çatır. Nəbi, təkcə Zəngəzur qəzasında deyil, Naxçıvan mahalında, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarında da böyük hörmət qazanmışdı. Nəbinin adı bir «xəyal» kimi ortada gəzirdi. Ondan bəhs etməyən, onunla maraqlanmayan tapılmazdı.

Qarabağ camaati bütünlüklə Nəbi ilə maraqlana bilməzdidi, çünkü Qarabağ elat camaatı yaz və yay mövsümlərində Zəngəzur dağlarına çıxır, orada yaylaq mövsümü bitənədək qalırıldılar. Nəbi də bütün yaz və yay zamanı o

dağlarda olardı və bütün davaları da yay zamanı olurdu, çünki qışda Nəbi çox vaxt ya İran tərəfdə olardı və ya Qala Boynu kimi möhkəm yerlərdə sığınacaq elərdi. Ümumiyyətlə Qaçaq Nəbi «meşə tüklənməmiş» heç bir iş görəməzdi.

Çar hökuməti naçalnikləri, xüsusilə də Zəngəzur mahalının naçalniki Səlim bəy Rüstəmbəyov Qaçaq Nəbinin fəaliyyətini dayandırmaqdı, bir növ, aciz idilər. Qaçaq Nəbinin məsələsi çox uzanmışdı. Hədsiz-hesabsız davalar, vuruşmalar, hədsiz-hesabsız qoşun dəstələri Qaçaq Nəbini dayandırıa bilmirdi. O, bu gün Zəngəzur mahalında, sabah Naxçıvan mahalında, o biri gün başqa bir mahalda görüñürdü.

Çar hökuməti Qafqazı işgal etdikdən ta Qaçaq Nəbinin zamanına qədər Nəbiyə oxşar bir qaçaqlıq hərəkəti görməmişdi. Qaçaqlar çox olmuşsa da, Nəbi kimi mütəşəkkil və çox uzun müddət davam gətirə biləni olmamışdı.

Qaçaq Nəbi ilə açıqdan açığa mübarizədə aciz qalmış çar hökuməti məmurları, xüsusilə də Zəngəzur mahalı naçalniki Səlim bəy iş üsulu fikirləşib, Nəbini tamamilə yox etmək və ya onun qüvvəsini zəiflətmək qəsdinə düşmüştü. Bu kimi iş üsulu Nəbinin yoldaşları arasında fitnəkarlıq törətməkdən ibarət idi.

Naçalnik Səlim bəy «özünün mahir adamları» vasitəsilə Nəbinin yoldaşlarından bəzilərinə ayrı-ayrı vədlər verib, hətta onlardan bəzilərinə çoxlu pul göndərirdi və bəziləri də var idi ki, onları Nəbidən kənarlaşdırmaqla məşğul idi.

Məsələn, Nəbinin çox köhnə yoldaşlarından biri olan Dağtumaslı Allahverdi həmin fitnəkarlıq üzündən Nəbinin dəstəsindən ayrıldı, çünki Nəbi özü bu fitnəkarlıq əhvala-

tını duymuşdu. Nəbi Dağtumaslı Allahverdi dən şübhələnmişdi, o səbəbdən də Allahverdi Nəbinin yanından getdi.

Naçalniklər belə qərara gəlmışdilər ki, Nəbinin dəstəsindən ayrılan bütün qaçaqları nəinki tutmayacaqlar, hətta o kimi üz döndərənlərə çox miqdar bəxşişlər də verəcəklər. Belə də olurdu ki, kim Nəbidən ayrıldı, o, asudə gəzir və hətta, çar hökuməti məmurları elələrinə nəvaziş edib bəxşişlər verirdi.

Qaçaq Nəbiyə qarşı olan bu fitnəkarlıq tədbirləri onun qaçaqlıq dövrünün axırlarına doğru gedən bir zamanda olmuşdu. Demək olar ki, bu tədbirlərin zamanı 1890-cı ilə təsadüf edirdi. Nəbi bu zamanlarda bir neçə dəfə İran torpağına keçib, yenə qayıtmışdı. Nəbi yenə də öz hərəkatında qüvvətli idi. Onun fəaliyyəti olduqca əsaslı idi. O, öz şəxsi iqtidarına malik idi.

NƏBİNİN YOLDAŞI TUZVƏLİNİN ÖZ YOLDAŞI SOFULU BALAKİŞİNİ ÖLDÜRMƏSİ

Şifahi məlumat verən sofulu camaatından *Kəlbəli Səfərəli* oğludur.

Zəngəzur naçalnikı Səlim bəy, Naxçıvan naçalnikı Slovenski ilə fitnəkarlıq tədbirləri görməkdə birlikdə işə başlamışdılar. Onların birinci fikri Nəbinin dəstəsində olan yoldaşları arasına ədavət salaraq, onları pərakəndə hala salmaq idi. Bu fikirlə də Nəbinin yoldaşlarından Dağtumaslı Allahverdini Nəbidən ayırmak üçün tədbirlər gördülər və

nəticədə öz məqsədlərinə çatdılar.

Nəbinin ən yaxın yoldaşlarından biri də Sofulu Balakişi idi. Necə ki qabaqda dedik, Balakişi Sofulu camaatından Ağaklışılər adlı balaca bir kəndin əhlidir. O və qardaşı Atakişi kəndin zirək və çalışqan cavanlarından idilər. Kənddə Əsəd yüzbaşı bu iki qardaşla yola getmirdi. Əsəd yüzbaşının bu dələduz «gədələrdən» gözü su içmirdi. Bu gədələlər onun sözünə baxan adamlara oxşamırdılar.

Əsəd yüzbaşı bu iki qardaş haqqında pristava raport göndərmişdi. Bunları qazamata salmaq üçün pristavdan xahiş etmişdi. Balakişi və Atakişi bu işi tuyub özlərini ələ vermək istəmədilər. Balakişi qaçıb Nəbiyə qoşuldu.

Əsəd yüzbaşı bu işdən çox ehtiyata düşmüş və Balakişini yanında saxlayan Qaçaq Nəbinin məhv edilməsi yolunda xüsusi canfəşanlıq göstərməyə başlamışdı.

Necə ki qabaqlarda bəyan etmişik, Nəbi Əsəd yüzbaşını öldürdü. Balakişi Nəbinin möhkəm yoldaşlarından olub, bütün davalarda Nəbi ilə bərabər qəti hücumlarda lap irəlidə gedirdi. Balakişi həm cəsarətli, həm də sədaqətli idi.

Zəngəzur mahalı naçalniki Səlim bəy, Balakişinin nə qədər qoçaq olduğunu və Nəbinin lap möhkəm və sədaqətli yoldaşı olduğunu və Balakişi olmasa Nəbinin qüvvəsinin zəifləyəcəyini çox yaxşı bilirdi.

Tuzvəli Naxçıvan mahalında olan kiçik bir kəndin əqli idi. Tuzvəli Balakişi kimi çox köhnə qaçaq deyildisə də, ancaq çox qoçaq idi. Nəbinin bütün davalarında yaxşı iştirak edirdi. O, pis yoldaş deyildi, onu yoldan çıxardılar.

Səlim bəyin adamları işə məharətlə girişmişdilər. Elə «məharətli» adamlar Tuzvəliyə yaxın olan adamları tapıb onlara fitnəkar bir halda bir para əhvalat nəql elədilər.

Dedilər ki, «Balakişi naçalnik Səlim bəylə əlaqəyə girib, üzə çıxmaq istəyir... Amma Tuzvəliyə xəbər yetirmək lazımdır. Balakişi onu öldürəcək. Sərvaxt olsun».

Tuzvəliyə yaxın olan adamlar bu yalan əhvalatı ona çatdırıldılar. Tuzvəli inandı, çünkü axır zamanlar bir «şübhə» törənmişdi. Bu şübhə də əsassız deyildi... Nəbinin yoldaşlarından olan Allahverdiyə Nəbi şübhələnmişdi və bu şübhənin əsası vardı və Allahverdiyə ayrılmışdı.

Balakişi bu əhvalatdan bixəbər idi... Balakişi qoçaq və cəsarətli olduğu qədər də mehriban və sədaqətli idi. Öz yoldaşlarından bədgüman olmazdı.

Düşmənin fitnəkar tədbirlərinə inanan Tuzvəli öz möhkəm və sədaqətli yoldaşı Balakişini öldürür və tutduğu işin nə dərəcədə böyük olduğunu bildiyindən, Nəbinin dəstəsindən qaçırdı.

Nəbi, dəstəsində olan bu ağır halı bildikdə çox kədərləndi. Balakişidən sonra onun möhkəm və sədaqətli yoldaşı az qalmışdı. Nəbinin etibarlı yoldaşlarının sayı azalırdı.

QAÇAQ NƏBİNİN QARDAŞI MEHDİNİN QARÇEVAN KƏNDİNDƏ ÖLDÜRÜLMƏSİ

Mehdi, Qaçaq Nəbinin bütün dövrlərində onunla bərabər olub, bütün davalarda fəal iştirak edirdi.

Demək olar ki, Mehdi, qardaşı Nəbinin yeganə istinadı idi. Mehdi öz qardaşının möhkəm və sarsılmaz dayağı və arxası idi. Mehdisiz Nəbi yarımcان olardı.

Biz qabaqlarda demişdik ki, Qaçaq Nəbinin hərəkət meydanı çox böyük və olduqca etibarlı idi. Nəbi bir tərəfi Murov dağı, Kür çayı; digər tərəfi Alagöz dağı, Araz çayı olan geniş Qarabağ və İrəvan mahallarını gəzirdi. O, Ziya-

rət dağı, Kəlibalı dağı, Qırxlar dağı, Qıpçaq dağı, Xusdub dağı, Qırqxız dağı, Salvartı, Ərikli dağları, Camal qalası, Kiləbi dağı, Qalaboynu və bütün başqa mövqeləri gəzir, özünün fəaliyyət meydanını genişləndirirdi. Bütün bu sahələrdə olan kəndlərdə Nəbi yaşamış və orada olan kəndlilərlə yaxından rabitə saxlamışdı.

Qarçevan – Ordubad şəhəri yaxınlığında olan erməni kəndi idi. Nəbi hərdən bu kəndlərdə də olurdu, bunun mü-hüm səbəbi olmamış deyildi. Nəbi həm azərbaycanlı, həm də erməni kəndliləri arasında olurdu. Lakin Nəbinin hərəkət və fəaliyyəti üçün, dağlıq yerdə olub ətrafında da möhkəm sığınacaq rolunu oynayan qayalar və dağlar olan erməni kəndləri daha əlverişli idi. Azərbaycanlılar yaşayan kəndlər isə bu xüsusiyyətə malik deyildi. Bu kəndlər, ümumiyyətlə, açıq və düzənlik yerdə olurdu. Belə xüsusiyyətli yerlər və belə yerdə olan kəndlərdə qalmaq Nəbi üçün əlverişli deyildi. Elə yerlər Nəbi üçün qorxulu idi. Bu səbəbə də Nəbi hərdən erməni kəndlərində də görünürdü.

Belə erməni kəndlərindən biri də Qarçevan idi. Nəbi öz dəstəsi və arvadı Həcərlə bu kəndə dəfələrlə gəlmişdi və o, bu kənndə heç bir xəyanət əlaməti görməmişdi. Bu dəfə də gəlir və gecəni orada qalır. Sabah gün-günorta zamanı bütün yoldaşlarına xəbər göndərir və yola düşür. Kənndən aralanır.

Nəbinin yola düşdüyü xəbərini Mehdiyə yetirmirlər. O, Nəbinin kənndən çıxdığından xəbərsiz olaraq bir evdə oturur. Bu halda Nəbiyə düşmən olan bəzi erməni «hampaları» Nəbinin kənndən uzaqlaşdığını və Mehdinin də bu işdən bixəbər olduğunu bilib, Mehdi olan evə hücum edib onu silahsız olduğu halda tutub öldürürlər.

O kənndə Nəbiyə tərəfdar olanlar xəbəri, kənndən

kənarda Mehdini gözləməkdə olan Nəbiyə çatdırırlar... Mehdi öldürülmüşdü... O indi Nəbinin köməkçiliyindən kənar idi. Demək olar ki, Nəbi indi yarımcان qalmışdı.

Qaçaq Nəbi bu hadisədən çox mütəəssir olmuşdu... O, kəndə hücum elədi... Mehdinin intiqamını almaq məqsədi ilə çox çalışdı. Ancaq Mehdini öldürənlər çar hökuməti naçalnikləri və pristavlarının təhrika ilə bu işə çoxdan hazırlaşmışdılar. Onlar Mehdini öldürüb tezliklə aradan çıxmışdılar. Kənddə qalan isə bu işlə heç bir əlaqəsi olmayan kəndlilər idi və belə hallarda günahsız adamları incitmək Nəbinin adəti deyildi.

Nəbi çox iztirablı idi. O, bir qədər sakit olmaq ehtiyacı hiss edirdi. Bu hadisədən sonra onun düşmənlərinin ona hücum edəcəkləri gün kimi aydın idi. Nəbi özünün etibarlı yoldaşı Balakişi və hünərli qardaşı Mehdini itirdikdən sonra İrana keçməyi labüb hesab etdi.

QAÇAQ NƏBİNİN AXIRINCI DƏFƏ İRANA KEÇMƏSİ

Şifahi məlumat *Şəmil Soltanov*
tərəfindəndir

Biz dedik ki, Nəbinin qardaşı Mehdi Qarçevan kəndində ermənilər tərəfindən xaincəsinə öldürüldükdən sonra o, çox mütəəssir olub ağır iztiraba düşər idi. Onun bir qədər sakit həyat tərzi keçirməyə ehtiyacı var idi.

Nəbi, bizim dediyimiz səbəblərə görə İrana keçdi. Nəbi Ordubad qabağından Arazi keçdi. Onun dəstəsi az idi, arvadı Həcər onunla bərabər idi.

Nəbi bundan qabaq da İrana bir neçə dəfə keçsə də, orada az müddət qalmışdı. Bu dəfə isə bir qədər çox qalmaq isteyirdi.

Nəbi bu dəfə İrana getdikdə çox yerləri gəzdi, ancaq sakit bir yer tapa bilmədi. O, Makuya getdi və Üzümdil mahalına qayıtdı, Qaradağ mahalı kəndlərini yoxladı, lakin etibar edəcək bir yerə rast gəlmədi. Hər yer Nəbiyə düşmən kimi görünürdü, o, hər yerdən şübhələnmişdi, arxayın deyildi.

Nəbinin bu ümidsizliyinin ciddi səbəbi var idi. Onun möhkəm və sarsılmaz arxası olan qardaşı Mehdi öldürülmüşdü. İndi onsuz Nəbini çox asanlıqla məhv etmək olardı. İndi onu arxadan mühafizə edən yox idi.

Nəbinin qabaqkı səfərlərində İran kəndliləri ona çox tərəfdarlıq göstərirdilər. Ona çox riayət edirdilər. Lakin Nəbinin bu axırıncı səfərində isə İran kəndliləri sanki Nəbidən soyumuşdular. Nəbi bu hali İran tərəfə keçdiyi ilk anlardan hiss etmişdi.

Bu halın ciddi səbələri olmamış deyildi. Nəbinin qardaşının öldürülməsi çar hökuməti məmurlarının və eləcə də Qarabağ mülkədar bəylərinin mənfəətləri, İran dərəbəylərinin, feodal xanların maraq və mənfəətlərilə müvafiq gəldiyindən, hər iki ayrı-ayrı torpaqlarda olan bir zümrənin fitnəkar tədbirlərinin nəticəsi idi.

Bu yeqindir ki, çar hökuməti məmurları, xüsusilə də Zəngəzur mahalı naçalniki Səlim bəy öz sinifdaşları olan İran xanlarına onların da sinfi mənfəətlərini xatırladan dəsturuləməl göndərmişdi. İran xanları isə öz növbələrində öz yaxın adamları olan «qapı-baca adamları» vasitəsilə İran kəndliləri arasında Nəbiyə qarşı fitnəkarlıq tədbirləri göründülər.

İran kəndliləri Qaçaq Nəbiyə düşmən münasibəti bəsləməzdilər. Lakin onların xanlara və xanların kəndlərdən olan «zorba»larına qarşı tab gətirəcək halları yox idi. İran kəndliləri həm yoxsul, yoxsul olduqları qədər də miskin və zəlil idilər.

İran kəndliləri xüsusi olaraq Qaradağ mahalı kəndliləri böyük feodal mülkədarların ixtiyarında olub bütün müqəddəratları o mülkədarların əlində cəmlənmişdi. İran kəndlilərinin əlində və ixtiyarında bir qarış da torpaq yox idi. Bu torpaqlar, xanların və mülkədarların mülkü idi. Kəndlilər isə yalnız ac və çılpaq ömür süründülər.

Bu səbəblər üzündən kəndlilərin Qaçaq Nəbinin müdafiə və himayə etməyə qüdrətləri ola bilməzdi. Nəbi İranda himayəsiz idi. O, xanların fitnəkar tədbirlərinin nəticəsi olaraq kəndlilərlə əlaqəyə müvəffəq ola bilməzdi.

QAÇAQ NƏBİNİN İRANDA ÖLDÜRÜLMƏSİ TƏDBİRLƏRİ. ZƏNGƏZUR NAÇALNİKİ SƏLİM BƏY VƏ NAXÇIVAN NAÇALNİKİ SLOVENSKI

Biz bir az qabaqda bəyan etdik ki, Qaçaq Nəbinin qaçaqlıq hərəkatı çox geniş meydan tutmuşdu. Çar hökuməti məmurlarının onunla mübarizədə aciz qalmaları aşkar hiss edilirdi. Bu səbəblə də onlar hiylə və fitnəkarlıq yolu ilə Nəbinin məhv etmək tədbirləri göründülər.

Çar hökumətinin bu fitnəkar məmurları bu kimi tədbirlərlə Nəbinin yoldaşları arasına fitnəkarlıqla şübhə salıb

onlardan bir neçəsini Nəbidən ayırdılar. Bundan sonra da Nəbinin çox möhkəm və sədaqətli yoldaşlarını hiylə ilə öldürdülər. Həmin bü tədbirlərin nəticəsində Tüvvəli öz yoldaşı Balakişini öldürdü. Balakiş Nəbinin çox hünərli və sədaqətli yoldaşı idi.

Bunların hamisində Nəbi üçün ağır olan hal isə qardaşı Mehdinin Qarçevan kəndində öldürülməsi idi. Mehdi çox cəsarətli idi. Nəbi onsuz yarımcان bir hala düşmüdü.

Bununla belə Nəbi İrana axırıncı olaraq getdikdə İranda da işi çox yaxşı olmadı. O, heç bir yerdə hüsn-rəğbətlə qarşılanmadı. Bunun səbələrini biz yuxarıda qeyd etmişik.

İndi isə naçalnik Səlim bəy və Naxçıvan naçalniki Slovenski Nəbini öldürmək və onu tamamilə yox etmək fikrinə düşmüşdülər.

Nəbi İrana axırıncı dəfə keçdiyi zaman İranın Qaradağ mahalında Naxçıvan mahalından bir neçə alverçilər yaşayırıdı. Bunlardan biri Məşədi Paşa bəy adında birisi idi. Həmin Məşədi Paşa bəy Nəbinin öldürülməsi üçün görülən tədbirlərin iştirakçısı idi.

Naçalnik Səlim bəy İranda Nəbini öldürmək tədbirlərində yenə də Nəbinin öz yoldaşlarından istifadə etmək xəyalına düşmüdü.

Şahhüseyn, Naxçıvan kəndlərindən Şahbuz adlı kəndin əhli olub ta köhnədən Nəbiyə qaçaqlıq yoldaşı idi. Şahhüseyn Qaçaq Nəbi ilə çox müddət qalmışdı, bütün davalarda onunla bərabər olmuşdu. Onun Çətəndaş davalısında olduğu barədə xalq arasında qoşmalar da var. Qoşmada deyilir:

Çətəndaşda Telli Qara vuruldu,
Nəbinin dəstəsi onsuz qırıldı.

Şahhüseyn səngərdə vuruşur qoçaq
Qoçaq deyir: Nəbi, gəl burdan qaçaq.
Hardasan, hardasan, ay Qaçaq Nəbi.

Yuxarıdakı qoşmaya görə Şahhüseyin Çətəndaşı davasında səngərdə vuruşmuş.

Naçalnik Səlim bəy Nəbinə öldürmək işində Şahhüseyndən istifadə edəcəyini qarşısına məqsəd qoymuşdu və bu barədə Naxçıvan naçalnikı Slovenski vasitəsilə Şahhüseyni ələ almaq isteyirdi.

Slovenski özünün yaxın adamı olan İranda alver edən Paşa bəylə əlaqəyə girib Şahhüseyni yoldan çıxarmağı reallaşdırmaq fikrinə düşdü.

ƏMİR BAHADIR CƏNG PAŞA XAN QAÇAQ NƏBİNİ ÖLDÜRMƏK İŞİNDƏ

İran məşrutə tarixini az-çox nəzərdən keçirənlər hər nə olur olsun, Əmir Bahadır Cəngi xatırlamalıdır. Əmir Bahadır Cəng əslən Qarabağdır. Onun adı Paşa bəydir. Familiyası Rüstəmbəyovdur. Paşa bəy Rüstəmbəyov Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın qohumu Rüstəm bəyin nəvələrindəndir. Onun Qarabağ bəyləri arasında çox qohumları var idi. O cümlədən, Qaçaq Nəbinin qaçaqlıq dövründə Zəngəzur mahalına naçalnik olan Səlim bəy də onun yaxın

qohumlarından idi.

Əmir Bahadır Cəngi rütbəsinə çatan Paşa bəy İranda olarkən orada Qarabağ bəylərinin qeyri-rəsmi bir nümayəndəsi kimi idi. Paşa bəy İran feodal (xan) mülkədarları ilə Cənubi Qafqaz mülkədar bəyləri arasında olan sinfi əlaqəni möhkəmləndirməkdə bir amil idi.

Paşa bəy İran şahı Müzəffərəddin şahın lap nüfuz sahibi olan məmurlarından idi. Hətta, Müzəfərəddin şah Avropaya səyahətə gedəndə Paşa bəy də onun yanında olan adamlarından idi. Hələ o zaman Paşa bəy vəzir cənglik vəzifəsinə və Əmir Bahadır Cəng ləqəbinə çatmadı.

Biz qabaqda bəyan etdik ki, naçalnik Səlim bəy Qaçaq Nəbinin öz yoldaşı Şahhüseynin vasitəsi ilə öldürtmək istəyirdi. Ancaq bu işi İranda Nəbinin yanında olan Şahhüseynə bildirmək lazımdı. Səlim bəy bu barədə Naxçıvan naçalnikı Slovenski ilə danışdı. Slovenski, necə ki qabaqda demişdik, Naxçıvan camaatından olub İran tayında ticarət işi ilə məşğul olan Məşədi Paşa bəy adlı birini bu işə cəlb elədi.

Məşədi Paşa bəy Naxçıvandan İran tayına gedərkən «Əməldakərkər» adlı mahalda qalıb ticarət işinə başladı və öz həmvətənləri olan və Nəbinin yoldaşı olub onunla daima bir yerdə olan Şahhüseynlə görüşdü və naçalnik Səlim bəyin və Naxçıvan naçalnikı Slovenskinin fikrini ona çatdırıb əlavə etdi ki, əgər Şahhüseyn bu işi yerinə yetirsə, imperator ona qızıl medal verəcək.

Şahhüseyn bu barədə Məşədi Paşa bəylə bir neçə dəfə görüşüb danışdı. Ancaq nəticədə İran hökumət adamlarından qorxduğunu bəyan elədi. Şahhüseyn dedi ki, İran hökumətinin böyük'ləri bu barədə ona tapşırıq versələr, bu işi əncama yetirər.

Naxçıvanlı Məşədi Paşa bəy geri qayıdır əhvalatı Naxçıvan naçalniki Slovenskiyə bəyan elədi. Slovenski də Zəngəzur mahalı naçalniki Səlim bəylə danışdı və nə tədbir görmək lazımlı olduğunu düşündülər.

Əmir Bahadır Cəng Paşa xan Zəngəzur mahalı naçalniki Səlim bəyə yaxın qohum olduğunu biz bəyan eləmişdik. Onlar hər ikisi də Qarabağın məşhur bəylərindən olan Rüstəmbəyov familyalıdırılar. O zamanlarda Paşa xan vəzir cəng deyildi. O, Qarabağ və Maku tərəflərində böyük ixtiyara malik hakimlərdən idi. Qabaqlarda da Səlim bəy Nəbi barəsində onunla lazımlı olan tədbirləri danışmışdı. Paşa xan da Qaradağ və Maku tərəflərdə olan İran hökməti məmurlarına lazımı sərəncamlar vermişdi və bu sərəncamların təsiri ilə Nəbinin İrana axırıncı dəfə getdiyində onun qarşısına çox əngəller çıxdı. Qabaqkı səfərlərində Nəbiyə iranlılar himayəçi bir əlaqə saxlayırdılar. İndi isə Nəbi təqib və ə davətlə qarşılanmışdı.

Bu halın nəticəsi olaraq Nəbi etibar ediləcək bir şəhər tapa bilmədi. O. Makuya getdi, orada olan onun əvvəlki tanışdıqları adamlar ona başqa fikirdə göründülər. Onlar Nəbiyə düşmən bir tərzlə yanaşındılar.

Nəbi Makuda da qərar tuta bilmədi. Uzundil mahalına qayıtdı. Burada da eyni rəftarla qarşılaşdı. Oradan da bir neçə yerə getdi. Nəhayət, Ələmdar Kərkər mahalında Təbrizə gedən yolun kənarında bir kiçik kənddə qaldı.

Nəbinin yanında az adam var idi. Çox yoldaşları ya ölmüş, ya da bir səbəblə yanından getmişdi. İndi isə Nəbinin yanında yoldaşlarından məşhuru Şah Hüseyin idi. Şah Hüseyindən əlavə Mahmud və bir neçə yoldaşlar var idi. Nəbi özünün bu halından çox məyus idi.

Biz dedik ki, Naxçıvan naçalniki Slovenski öz yaxın

adımı olan Məşədi Paşa vasitəsi ilə Nəbinin yoldaşı olan Şahhüseyni ələ alıb onun vasitəsilə Nəbini öldürtmək istəyirdi. Şahhüseyn isə İran hökuməti qulluqçularından ehiyat etdiyini bildirmişdi. Naçalniklərin adamı olan Məşədi Paşa əhvalatı naçalnik Slovenskiyə xəbər verdi. O da bu barədə naçalnik Səlim bəyə məlumat verdi.

Naçalnik Səlim bəy bunun əncamı üçün yenə də Əmir Bahadir Cəngə müraciət etməyi lazım bildi. Əmir Bahadir Cəng rütbəsinə hələ çatmamış Paşa xan, necə ki demişdik, İranda nüfuz sahibi idi. Bu səbəblə də Səlim bəyin arzusuna əncam yetirməkdə çətinlik çəkmədi.

Naçalnik Səlim bəy Nəbinin yoldaşı Şahhüseyn barədə Paşa xana məlumat verdi. Paşa xan özünün mahir adamları vasitəsilə Şahhüseyni ələ aldı və Şahhüseyn Nəbini öldürərsə, ona hörmət eləyəcəyini, ona «mülk maşı» bağışlayacağını vəd etdi.

Şahhüseyn tamamilə çəşmişdi. Ona həm İran, həm də Rusiya hökumətləri yaxşı vədlər vermişdi. O, Rusiya imператорundan nişan alacaq, İran hökumətindən isə mülk alıb xan olacaqdı.

Şahhüseyn onu çox asanlıqla öldürə bilərdi. Nəbinin ondan şübhələnmək üçün əlində heç bir əsası yox idi. Onlar gecə-gündüz bir yerdə olur, bir yatır, bir də dururdular.

Necə ki qabaqda dedik, o zamanlarda Nəbinin yanında çox adam yox idi. Onun yaxşı yoldaşlarının çoxu tələf olmuşdu və bir parası da onun yanından kənarlaşış getmişdi. Qardaşı Mehdi isə təzəcə öldürülmüşdü.

Nəbinin arvadı Həcər Nəbi ilə bir yerdə idi. Ancaq Həcər də Şahhüseynin düşdüyü fikirdən xəbərdar ola biləzdidi, çünkü Şahhüseyni yoldan çıxaran Məşədi Paşa daima Nəbinin yanına gəlib-gedir, onlarla mehriban dost kimi

rəftar edirdi. Məşədi Paşa ilə Şahhüseynin arasında olan xəyanət fikrindən xəbər tutmaq Nəbi və Həcər üçün çətin idi. Belə xəyanət onların xəyalına da gəlməzdi.

1896-cı il may ayının 12-də Məşədi Paşa Nəbi ilə Şahhüseyni Dəhvardəyirman kəndindəki evinə qonaq çığıdır. Onları gecə çox gec vaxta kimi evində saxlayır... Gecənin bir vaxtı onlar qonaqlıqdan çıxıb Larnı kəndinə yollanırlar. Şahhüseyn fürsət vaxtını gözləyirdi. Bu qonaqlıq da həmin vaxt üçün idi... Gecə evə qayıdarkən yolda Şahhüseyn Nəbinin arxadan vurur... Nəbi oradaca yerə yىxilir... ölürlər.

Nəbi öldürdü. O, daha yox idi. Həcər onu nahaq yerə evdə gözləyirdi. Həcər o gecə sabahadək yatmadı... Nəbinin gözlədi, amma Nəbi gəlmədi... O, artıq, yox idi.

HƏCƏRİN NƏBİDƏN SONRA QARABAĞA ÖZ EVİNƏ QAYITMASI

Həcər o gecə Nəbinin səhərə qədər gözlədi. Çox həyə-canlı idi. Nəbinin başına gələ biləcək halı hiss etmiş kimi idi. Ancaq onun heç bir kömək edəcək adamı yox idi. Onun yanında Nəbinin yoldaşlarından iş görə biləcək bir adam qalmamışdı.

Səhər açıldı. bu səhər 1896-cı ilin bir payız gecəsinin səhəri idi. Nəbinin qaçaqlıq dövrünün 15-ci ili idi, Nəbinin

bütün həyat dövrünün 46-cı ili idi¹.

Bu sabah Həcər üçün böyük fəlakət gətirmişdi. Həcər Nəbinin öldürülməsindən bu sabah xəbərdar oldu. Nəbi Məşədi Paşanın evindən gecə qayıdarkən yolda Şahhüseyn onu güllə ilə vurub öldürmişdi. Nəbinin meyiti sabaha qədər yolda qalmışdı. Şahhüseyn isə bu xəyanətkar işindən sonra naməlum yerə qaçıb uzaqlaşmışdı.

Həcər Nəbini dəfn etməyə çalışdı. Onun bundan başqa bir işə qüdrəti yox idi. Nəbi dəfn edildikdən sonra Həcər öz əhvalatını və Nəbinin öldürülməsini Qarabağ tayında Mollu kəndində olan qohumlarına xəbər verdi.

Həcərin Mollu kəndində olan qohumları Həcəri İran-dan gətirmək üçün İran tayına keçdilər. Həcəri öz kəndlərinə gətirdilər.

¹ Bu rəqəmlər digər mənbələrdəki rəqəmlərlə təzad təşkil edir. Məs.: Nəbi Ali oğlu təqribən 1854-cü il Qubadlı rayonunun Aşağı Mollu kəndi. 12.03.1896. Larnı kəndi İran Azərbaycanı). ASE, III cild, səh. 104 (Red.)

Həcərin Nəbidən övladı yox idi. O, bir müddət qaldıqdan sonra öz qohumlarından Həmzə adlı bir çobana ərə getdi. Həcər Həmzə ilə Aşağı Mollu kəndində çox yaşadı. Onun Həmzədən bir neçə övladı oldu.

Həcər bütün ömrünü Nəbi ilə keçirdiyi günləri xatırlamaqla başa vurdu.

QAÇAQ NƏBİNİN DÖYÜŞ YOLDAŞLARI

Biz qabaqlarda Nəbinin dəstəsində çox izdiham olmayıనı qeyd etmişdik. Doğrudan da, Nəbinin əsaslı yoldaşları çok olmazdı.

Nəbinin yoldaşlarından ən əvvəl qardaşı Mehdini hesab etmək olar. Bundan sonra Xıdır, Mahmud, Lətif Sofulu, Balaklısı, Sofulu Ataklısı, Dağtumaslı Allahverdi, Şahbuzlu Şahhüseyn, Telli Qara, Tuzvəli, İskəndər, Mollu Kərim, Qoca və bunlardan başqa bir çox daimi olmayan yoldaşlar

idi ki, belə yoldaşlar kənd yüzbaşları və pristavlar tərəfin-dən qorxudulmuş və ya kəndin mülkədarı tərəfindən cəfa çəkmiş kəndlilər idi, bunları Nəbi himayə edib yanında saxlayırdı.

Mehdi yaşda Nəbidən kiçik idi. Nəbi qaçaq olan gündən Mehdi onunla birlikdəydi. Mehdi bütün davalarda Nəbi ilə bir yerdə olmuşdu. Mehdi, davada çox qoçaq və cəsa-rətli idi. O, kəhər və köhlən bir at minərdi və tüfəng və xəncər götürərdi. Davaların birində Mehdi ayağından yara-lanmışdı, axsayırdı.

Nəbinin əsas yoldaşlarından biri də Sofulu Balakişi idi. Necə ki qabaqda da bəyan etmişik, Balakişi və qardaşı Atakişi Sofulu camaatından olan iki kəndli cavan idilər. Onların kəndində olan Əsəd yüzbaşı onları heç sevməzdı. Onlara dələduz deyib onların əlindən pristava raport verib tutdurmaq isteyirdi.

Balakişi Əsəd yüzbaşının onu tutdurub qazamatda çürütmək qorxusundan Qaçaq Nəbiyə sığınmışdı. Balakişi Nəbinin yanında olduğu üçün Əsəd yüzbaşı Nəbinin əley-hinə iş aparanların cərgəsində olub. Bir gün Nəbi hücum edib Əsəd yüzbaşını öz evində öldürdü. Balakişi Nəbinin çox sədaqətli və möhkəm yoldaşlarından idi. O, bütün davalarda Nəbi ilə olub çox qoçaqlıq göstərirdi.

Nəbi ilə açıq-açıqa mübarizədə aciz olan çar hökuməti qulluqçuları Nəbinin dəstəsini hiylə ilə dağıtmaga səy edir-dilər. Bunların birinci fikri Nəbinin ən möhkəm və səda-qətli yoldaşı olan Balakişini öldürmək idi. Necə ki qabaqca dedik, Nəbinin öz yoldaşı Tuzvəlini aldatdılar və Balakişini onun əli ilə öldürdülər.

Nəbinin yaxşı və qoçaq yoldaşlarından biri də Telli Qara idi. Telli Qara Nəbinin köhnə yoldaşlarından idi. O,

davalarda düşmənin lap təhlükəli yerlərinə hücum edib, düşməni dağıdırdı. Naçalniklər onu dayandırmaq üçün çox səy etmişdilər.

Nəbinin etdiyi davaların biri olan Çətəndaş davasında Telli Qara yenə də qabaqda hücum edirdi. O, bu davada düşmən tərəfindən vurulub ölürlər.

Dağtumaslı Allahverdi də Nəbinin köhnə yoldaşlarından idи. O, indi Cəbrayıl rayonuna tabe kəndlərdən olan Dağtumas kəndinin arxasında Xan ağa bulağı adlı kiçik bir obadandır. Allahverdi çox qoçaq idи. Onun haqqında Nəbi deyərdi ki, Allahverdi gecələr çox sayıqdır.

Allahverdi Nəbi ilə çox yoldaşlıq etdikdən sonra naçalniklər onu hiylə ilə Nəbidən kənarlaşdırıldılar.

Nəbinin yoldaşlarından Tuzvəli Naxçıvan mahalı kəndlərindən idи. Tuzvəli Nəbinin yaxşı yoldaşlarından idи. Ancaq son zamanlarda naçalniklər Nəbinin dəstəsini hiylə ilə dağıtmaq səyində olub, ən əvvəl onun iki yaxşı yoldaşı olan Sofulu Balakişi ilə Tuzvəlini dəstədən yox eləmək fikrinə düşüdüllər. Naxçıvan naçalnikləri Slovenski Tuzvəlinin adamları ilə əlaqəyə girdi. Onları inandırdı ki, Səlim bəyin tapşırığı ilə Balakişi Tuzvəlini öldürüb üzə çıxacaq. Tuzvəlinin adamlarına (qohumlarına) da dedilər ki, əgər Tuzvəli Balakişini öldürərsə, ona çox pul verəcəklər və özünə də yaxşı qulluq verəcəklər.

Bu hiyləyə aldənaraq Tuzvəli öz yoldaşı Sofulu Balakişini öldürüb Nəbinin dəstəsindən uzaqlaşdı.

Nəbinin yoldaşlarından Lətif və İsgəndər də bir müd-dətdən sonra Nəbidən ayrılib əlahiddə olaraq qaçaqlıqla məşğul olublar və Nəbidən əvvəl məhv oldular. Lətiflə İsgəndər çox vaxt Qalaboyu səngərində olardılar.

Nəbinin yoldaşlarından Qoca və Mahmud lap axır

vaxtlara qədər sağ qalmışdır. Nəbi öldürüldükdən sonra onlar pərakəndə düşmüşlər.

İsmayıł Hikmət öz kitabında Nəbini Mahmudun öldürdüyüünü deyərək qeyd etmişdir. Bu, doğru deyildir. Nəbini Şah Hüseynin öldürdüyü barədə biz müfəssəl məlumat vermişik.

İsmayıł Hikmət heç bir əsasa istinad etmədən bu qərra gəlmişdir.

İndiki halda Nəbinin yoldaşlarından Dağtumaslı Allahverdi sağıdır. Bundan başqa Nəbinin yoldaşlarından həyatda olan yoxdur.

Nəbinin bunlardan başqa da bir çox yoldaşları onunla az müddət qalmışdır.

QAÇAQ NƏBİNİN HƏRƏKATININ BAŞQA QAÇAQLARLA RABİTƏ VƏ MÜNASİBƏTİ

Qaçaq Nəbinin qaçaqlıq hərəkatını öz dövründə və ya onun zamanından qabaqkı dövrlərdə olan qaçaqlıq hərəkatı ilə mövcud münasibətini aydınlaşdırmaq, Nəbinin hərəkatını tədqiq etmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Bir çox hadisələrdən, xüsusilə, çar hökumətinin rəsmi mənbələrindən o zamanlarda, yəni Nəbinin qaçaqlıq etdiyi

dövrdən az əvvəl Azərbaycanın ayrı-ayrı mahallarında qaçaqlıq hərəkatı var idi.

Məsələn, Zaqafqaziya Dövlət Arxivinin 1856-cı ilin hadisələrinin aktları arasında bir sənəd var. Bu sənəd, həmin ildə Şirvan mahalı jandarma naçalnikinin yazdığı bir raportun surətidir. 640-cı nömrədə olan bu aktda naməlum bir qarət dəstəsinin Şəkiyə gedən poçtanı qarət etdiyi xəbər verilir.

Sənəddən aşkar olur ki, çar jandarmalarının qarətçi adlandırdığı bir dəstə o illərdə Azərbaycan mahallarında var imiş.

Yenə də Dövlət arxivində 1856-cı ilin əhvalatı arasında başqa bir raport da var. Bu raportda da naməlum atlı dəstələri barəsində Ərkivan hərbi qubernatoruna məlumat verir ki, bu da o zamanlarda dövlətə qarşı dəstələrin varlığını göstərməkdədir.

Həmin 1856-cı ildə Naxçıvan mahalı naçalnikinin İrəvan hərbi qubernatoruna göndərmiş olduğu raportdan da Naxçıvan tərəflərində qüvvətli atlı dəstələrinin sərhəd yaxınlığında olduğunu aşkar təyin etmək olar.

Dövlət arxivində 1856-cı ildə 640 nömrəli aktın surəti vardır. Bu akt surətində Naxçıvan naçalnikinin raportu var. Raport naçalnik tərəfindən İrəvan hərbi qubernatoruna göndərilmişdir:

«Sadiq bəy və Şirin soltan sərhəd tərəfdən gəlmışdır. Cox atlı toplanmışdır...»

Zaqafqaziya dövlət arxivində yenə də 1856-cı ilin iyun ayında yazılmış və 643-cü nömrədə qeyd edilmiş bir aktın surəti var. Bu aktda deyilir ki: «Qarabağ mahalının Malibəyli kənd sakini olan Hacı Cəfər və onun qohumu Əsəd

sərhəddən kağız gətirmişdilər. Bu kağız Dağıstanda üsyan edən Şamilə aiddir və bu aktda da qüvvətli və çox atlı cəm olmasından bəhs edilmişdir».

Yenə də o dövrlərdə «Kor Camal bəy» adında birinin qaçaq olduğu məlumdur. Camal bəy (xalq ona Kor Camal deyirdi) Qarabağın Zəngəzur mahalında Xoçik kəndinin əhli olmuşdur. Camal bəyin haqqında biz müxtəsər məlumat vermişik ki, bu da onun Camal qalası adlanan bina və təmir etdiyi münasibətilə idi. Çünkü Nəbi həmin Camal qalasında bir zaman sığınaq etmiş və orada böyük davalarда olmuşdu.

Bunlardan başqa qaçaqlar da olmuşdu. Ancaq onları qeyd etməzdən əvvəl, burada göstərilən dəstələrlə Nəbinin əlaqə və münasibəti olub-olmadığını aydınlaşdırmaçıq.

Rəsmi sənədlərdə olan və naməlum qarətçi dəstə kimi göstərilən bir dəstənin tarixi 1856-ci illər ətrafında olmuşdur. Qaçaq Nəbinin qaçaqlıq tarixi bu tarixlə təmas etməsə də (Nəbinin hərəkatı 1881-ci illərdən etibarən başlamışdır)ancaq Nəbinin cavamlıq dövründə həmin bu dəstələrin hərəkatının axırları olduğuna güman var. Xüsusilə, Nəbi Şuşa qalası şəhərində Yüzbaşevlərə nökər olan zamanlarda böyük təcavüzlərdə və üsyan hərəkətlərində olmuş bir dəstənin varlığını eşitməmiş olmazdı.

Sənədlərdə göstərilən Sadiq bəy və Şirin Soltanın atlı dəstəsi Nəbinin heç də eşitmədiyi hadisələr deyildir.

Hacı Cəfər və Əsədin dəstəsilə Nəbinin eşitdiyi, dərindən maraqlandığı adı hallardandır.

Kor Camalın hərəkatı isə Nəbiyə daha yaxın bir hadisədə, hətta Kor Camal deyilən Camal bəy, həm də Nəbinin kəndinin lap qonşuluğunda olan Xocik kəndindən olmuşdu. Xocik kəndi, Nəbinin kəndi olan Mollu kəndi ilə qabaq-

qabağadır. Mollu kəndi Həkəri çayının sağ sahilində, Xocik kəndi isə sol sahilindədir

Nəbi yuxarıda bəyan etdiyimiz üsyan hərəkatlarından bixəbər olduğunu və onları eşitdiyini güman etməklə belə, Nəbinin qaçaqlıq hərəkatının bunlarla rabitə və münasibəti olduğunu yenə güman edə bilmərik. Ən əvvəl naməlum qarətçi dəstəsini nəzərə alaraq o dəstənin məqsədinin nə olduğundan xəbərimiz olmadığı üçün o barədə bir qərar da vermək çətindir. Hətta, çar jandarmalarının qarətçi adlandırdığı bu dəstə, bəlkə qarət məqsədindən tamamilə uzaq olub,ancaq vəancaq çarların və o vaxtlarda ortaya çıxmış olan mülkədar bəylərin cəbr və zülmünə qarşı üsyan etmiş bir dəstə yoxsul kəndlilərdir.

Naxçıvan mahalında zühura çıxmış Sadıq və Şirin Soltanın atlı dəstəsi barəsində bir az aydın demək olar ki, həmin aktın məfhumundan məlum olur ki, Sadıq bəyin və Şirin sultanın dəstəsi Osmanlı-Rus sərhəddilə rabitəlidir və hətta, bu dəstənin haqqında aktda: «Sərhəddən gəlmış Sadıq bəy və Şirin Soltan deyir» belə vəziyyətdə olan bir dəstənin məqsədi yalnız iki həmsərhəd dövlətlər arasında olan mübahisə və davalarla rabitəli ola bilər. Nəbinin üsyanı hərəkatı isə belə məqsədlərdən kənarda olduğundan qabaqlarda onun hərəkatı təfsilatında aydın göstərilmişdir:

Nəbi ağır yoxsulluq həyatını özü və qardaşı nökərçilik etməklə keçirirkən çar hökuməti pristavlar və onların kənddə olan köməkçiləri tərəfindən düçər olduğu haqsızlıqlara etiraz edərək qaçmışdır. Nəbinin hərəkatında heç bir milli əlamətə rast gəlmək olmaz. Onun dövrü ancaq ac qarınla yoxsul başını saxlamaq uğrunda mübarizə etmək idi.

Malibəyli kəndində Hacı Cəfər və onun qohumu Əsə-

din atlı dəstəsinin Nəbiyə məlum olacağı çox mümkündür. Lakin bu dəstənin də Nəbinin hərəkatı ilə heç bir rabitə və əlaqəsi olmadığını yəqin etmək olar, çünki həmin Hacı Cəfərin dəstəsi qeyd olunan rəsmi akt, onun Dağıstanda Şamillə əlaqədar olduğuna da işarə etmişdir. Nəbinin belə məqsədlərlə rabitəli olmadığını bəyan etmişik.

Kor Camal deyilən Camal bəyin qaçaqlığı ilə Nəbinin qaçaqlığının bir-birinə çox oxşarlığı vardır. Camal bəy də Nəbi gəzən, sığnaq quran yerlərdə gəzmiş, qalalar, səngərlər bina etmiş və çarşılmışdır.

Camal bəy də qoçaq idi, Nəbi də qoçaq idi. Lakin Camal bəy varlı – bəy, mülkədar, Nəbi isə kasib – nökər idi.

Camal bəyin qaçaq olduğu vaxtlarda kəndlərin ixtiyarını təzəcə əllərinə almış mülkədar bəylər, təzə çar komendantları və təzə təyin olunmuş milli hakimlər – murovlar tərəfindən sixşdırılmağa başlamışdı. İndi bəylər kəndlərdə öz istədiklərini etməkdə, bir növ, qüdrətli deyildilər, yəni işə başlayan komendantlar və murovlar nəinki bəylərin rəiyyətlər üzərində hökmlərini icra edirdi, hətta bəylərin özləri üzərində də çar qanunlarını icra edirdilər.

İndiyə qədər sərbəst yaşamış, hətta başqalarının da üzərinə hakim olan bəylər, bu qanunlara tabe olmaq istəməzdilər. Bu səbəblə də çar məmurları ilə bəylərin arasında ixtilaf əmələ gəlirdi. Bəylər qaçır və qaçaq olurdular. Elə də olurdu ki, yeni təyin edilmiş çar məmurlarını idarə işində aciz göstərmək və mahalların idarə işini təkrar xanlara və bəylərə qaytarmaq üçün, bəylər ölkədə şuluqluq salırdılar, yolları kəsir, xalqı soyub qarət edirdilər. Bu məqsədlə işə başlayan bəylərin həddi-hesabı yox idi. Bu hal lap

general Paskeviç Qafqazda olanda başlamışdı.

Dövlət arxivində Zubarovun general Paskeviçə təqdim etdiyi müfəssəl bir raportu var. 911 nömrədə olan bu raportun 8-ci bəndində deyilir: «Qarabağda oğurluq, quldurluq hökmfərmadır. Buna da səbəb yerli hakimlər və nayiblər, xüsusən də Adıgözəl bəydir.»

Zubarovun bu raportundan aşkar olur ki, Qarabağda şuluqluq hakim olmuşdur. Buna da bais bəylərin və xanların nökərlərindən olan yerli məmurlardır. Xüsusən Mirzə Adıgözəl bəydir.

Mirzə Adıgözəl bəy barəsində qabaqlarda da bəyanat vermişik. Bu Adıgözəl çar hökumətinin can-dildən tərəfdarı olan bir adam idi. Adıgözəl bəy Rus-İran davalarında casusluq edirdi. Bu iş əsnasında İran sərdarı Abbas Mirzə tərəfindən sərhəddə tutulmuşdu və Tükəmənçay müqaviləsindən sonra buraxılmışdı. Bu adam özünə bir çox ixtiyarat alaraq Şuşa şəhərində general Abxasovla da əlaqəyə girib Qarabağın bütün müqəddəratına hakim olmuşdu. Bir az zaman sonra yeni təyin edilən çar komendantları işə başlaşıqca Adıgözəl bəyin də ixtiyar sahəsi daraldı və ixtiyarı əlindən getdi.

Adıgözəl bəy ixtiyarını təkrar əlinə almaq üçün yeni komendantları mahalı idarə etmək işində yararsız göstərmək üçün mahalda şuluqluq salmağa başladı. Özü kimilərdən dəstələr toplayaraq yolları kəsməklə, qarət etməklə əhalini təngə gətirirdi. Bu aralıqda Qarabağ xanı Mehdi-qulu xanın arvadı öz qızını xanlıq əmlakına varis təsdiq etdirmək üçün o zaman Qafqaz sərdarı (canışını) olan general Paskeviçin yanına gedirdi. Yolda Adıgözəl bəy xan arvadının hüzuruna çıxdı və böyük bəxşislər təqdim etdi və

onun bağışlanması barəsində general Paskeviçdən xan arvadının xahiş etməsini rica etdi. Xan arvadı Mirzə Adigözəli özü ilə Tiflisə – sərdarın hüzuruna aparıb əfv etdirdi və Qarabağ xanlığının lap yaxşı parçalarından hədsiz-hüdud-suz yerlər də ona bağışladı. Bununla da Mirzə Adigözəl onun övladı böyük mülkədar oldu.

Camal bəyin də qaçaq olması həmin bu məqsədlərdən irəli gəlmişdi. Onun qaçaqlıq hərəkatı ilə Nəbinin qaçaqlığı arasında məqsəd və səbəb etibarı ilə çox fərq var idi.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən başqa adamlar da qaçaqlıq hərəkatında olmuşdusa da, onlar da ya qaçaqlığın səbəb və məqsədləri baxımından və ya bu hərəkatın keyfiyyəti və vüsəti halından, Nəbinin hərəkatına heç də bənzəməzdilər.

Məsələn, qaçaqlıq edən iki nəfər – Lətif və İsgəndər Nəbidən əvvəl qaçaq olmuşdularsa da, fəaliyyət və hərəkatlarının keyfiyyəti etibarilə heç də Nəbiyə oxşamazdılar, çünki onların fəaliyyətləri məhdud və məhəlli olmuşdu.

Nəbinin qaçaqlıq hərəkatını xarakterizə etdikdə, biz aşkar bir həqiqətə rast gəlirik ki, bu da Nəbinin hərəkatı ilə məşhur Qarabağ qaçağı Əbdülkərimin qaçaqlığı arasındaki münasibətdir.

QAÇAQ NƏBİ VƏ QAÇAQ ƏBDÜLKƏRİM

Nəbinin qaçaqlıq tarixi ehtiva etdiyi hadisələri bütünlükə və olduğu kimi öz yerində bəyan etmişik. Bu mühüm hərəkatın səbəbini, başlanmasını və keçirdiyi dövrləri və hərəkatın səciyyəsini birər-birər təsvirdən keçirdikdə onu bütün mahiyyəti etibarilə məşhur qaçaq Əbdülkərimin hərəkatı ilə rəbitəli və münasibətdar tutmağa məcbur oluruq

və deyirik ki, Nəbi öz hərəkatının bütün mənəvi və məfkrəvi mahiyyətini Əbdülkərimdən almışdır.

Nəbini bütün mahiyyəti ilə bəyan etmişik... Bəs Əbdülkərim?

Əbdülkərim Qarabağda çar üsul-idarəsinə və yerli mülkədarlıq qəhrlərinə qarşı ortaya çıxan yoxsul kəndlilərin üsyancı nümayəndələrindəndir.

Əbdülkərim 1822-ci illərdə o zaman Qazax Şəmsəddin adlanan Qazax mahalında anadan olmuşdur. Onun ailə vəziyyətini dəqiq öyrənmək imkanımız olmadı, onun atasının adını da bilmirik. Lakin Əbdülkərimin hansı təbəqəyə mənsub olub və hansı sinfin məhsulu olduğu onun tərcüməyi-halından çox məlum olur.

Çar hökuməti öz idarəciliyini möhkəmlətmək üçün məhəlli istinad nöqtələri düzəldirdi. Çarlığın bu istinad nöqtələrinin ən mühümlərindən biri də yerli mülkədarlar idi. Xanların özündən başlamış ta onların qohumları, dostları və nökərləri bütünlüklə xalqı istismar edici bir «qrup» halına gəlmişdilər. Bü qrup Azərbaycanın hər yerində, hər mahalında xalqı, xüsusilə də kəndliləri Rusiyada çar üsulu olan «krepostnoy» üsulu ilə idarə etməyə başlamışdilar. Xanlar və başqa torpaq sahibləri kəndliləri istədikləri yerə köçürüür və istədikləri yerdən qovurdular. Kəndlilər, yalnız bir torpaq işçisi, «rəncbər» olaraq başqalarının iradəsi ilə işləyirdilər.

Bu vaxtlarda Əbdülkərimin Vətəni olan Qazax-Şəmsəddin mahalında da böyük mülkədarlar var idi. Bu mülkədarlar kəndliləri tamamilə krepostnoy halında saxlayırdılar (biz bu halın misallarını kitabın bir çox yerlərində göstərmişik). Bu hal ilə yaşamaqda olan kəndlilərin bəzisi elə ağır zilləti çəkməklə davam edirdisə, bir az imkanı olanı, yol

gedə biləni yeri-yurdu qoyub gecələr xəlvəti kənddən qaçırdılar. Bu qaçanlar ya böyük dəstələrlə olurdu və ya tək-tək ailələrdən ibarət idi (belələrini misallarla göstərmişik).

Belə qaçanlardan biri də Əbdülkərim olan dəstə idi. Bu dəstə öz yerlərini tərk edib bir gecədə Qazax mahalından qaçıb Qarabağın Kür çayı ətrafında yerləşmişdilər və bu obaciq yerləşdiyi kəndin adı da Qazaxlar qalmışdı. İndi də bu ad ilə durur.

O zamanlar yoxsul kəndlilərin yaşamaq imkanı son dərəcə az idi. Torpaq tamamilə mülkədarların əlində idi. Hər yerdə də kəndlilərin mülkədarlar əlində olmaq şəraiti eyni şəkildə idi. Hər yerdə də təhkim üsulu vardi.

Əbdülkərimin çarəsi yalnız nökər olmaqdır idi. O zaman Şuşa şəhəri yenicə ticarət əməliyyatına başlayan bir mərkəz kimi olurdu. Xanlıq ləğv edilmişdi. Şəhər əhalisi kəndlərdə xırda ticarət sərmayəsinə başlamışdı. Əbdülkərim də Şuşada kiçik sərmayəçi xasiyyəti olan Yaqubcan və Sarkiscan adlı iki qardaş olan ermənilərə nökər oldu.

Yaqubcan ilə Sərkiscan o zamanlar kəndlərdə əmələ gələn barama məhsulatı ilə alış-veriş etməklə kəndlərə gedib-gəlirdilər. Onlara Əbdülkərim kimi qoçaq, zirək və həm də doğru bir cavan lazım idi. Əbdülkərimi nökər tutdular.

Bu nökərçilik Əbdülkərimə, demək olar ki, lazım idi. O, kənddə torpaq hakimiyyəti nə olduğunu və nə dərəcədə istismarla məşğul olunduğunu görmüşdü. İndi də ticarət sərmayəsinin kəndlilər üzərinə atdıqları istismar torlarını yaxından öyrənəcəkdi.

Əbdülkərim uzun müddət Yaqubcan və Sarkiscan qardaşlarına nökər oldu. Əbdülkərim öz xozeyinləri ilə bərabər kəndlərdən barama və ipək alır və şəhərə aparırdı. Əb-

dulkərim o zaman (1844-cü illərdə) Şuşadan ta Dərbəndə qədər gedən yolda səfərlərdə olardı. Onun həyat təcrübəsi bu yollarda artırdı.

Yerli mülkədar bəylər Əbdulkərimi görür və onun zirək, qoçaq bir cavan olduğunu bilirdilər. Ondan istifadə etməyə çalışırdılar. Əbdulkərimi köhnə sahiblərindən aldılar və «öz qapılarda» saxladılar.

Biz qabaqda bəyan etdik ki, «xanlıq» Qarabağda ləğv edildikdən sonra ortaya çıxan bəylər də get-gedə öz hallarından narazı olmağa başlayırdılar. Onların ixtiyaratı getdikcə əllərindən çıxırıldı. İdarə işi onlardan alınıb komendantlara və murovlara verilirdi. Bəziləri bir para xəyali səbəblərdən üzündən mahalda şuluqluq salmağa çalışırdılar. Bu halda da kəndliləri soyur, həm də təkrar öz ixtiyarlarına almağa çalışırdılar.

Əbdulkərimin ağaları da bu şuluqluqlarda fəaliyyət göstərirdilər.

Əbdulkərim öz mülkədar ağaları ilə uyuşmadı. Onlarla tez pozuluşdu. Bəylər də Əbdulkərimi asan buraxmadılar. Onu qarətlərdə (özlərinin etdikləri qarətlərdə) təqsirləndirdilər. Onu tutub çar hökumətinə vermək istədilər. Əbdulkərim vəziyyəti belə görüb qaçıdı.

Əbdulkərimin qaçaqlıq hərəkatından bəhs etmək fikrində olmaq məqsədimizdən xaricdir. Onun bu hərəkatı çox mühüm dövrlərlə və bu dövrlərdə keçirdiyi hadisələrlə doludur. Ancaq biz Nəbinin hərəkatı ilə nə dərəcədə oxşarlıq olduğunu göstərmək üçün Əbdulkərimin qaçaqlıqda tutduğu xətt-hərəket və xasiyyəti barədə aşağıdakıları qeyd edirik:

Sarıcalı kəndi əhlindən məşədi Kişi (öz dediyinə görə

yaşı səksəndən artıqdır) öz atasının dilindən Əbdülkərimlə vaqe olan bu hadisəni belə nəql edir:

«Əbdülkərim öz dəstəsi ilə Şuşa qalasının altında olan Ağa körpüsündən aşağıda olan bağın yanında yolun üstündə düşmüdü. Vaxt payız fəslidir. El dağdan qayıdır qışlağa qayıdır toxdayıb indi də dağda qalan binələr və bütün sürünlər arana qayıdır. Nəmişli bir gündür. Əbdülkərimin dəstəsi qoyun kəsib ocaq qalayıb kabab çəkirmişlər. Çobanlar Əbdülkərimlə çox mehribandırlar. Onu yaxşı tanıırlar. Çobanlar Əbdülkərimdən hal-əhval tutur, «nə var-nə yox, aşağılar necədir» – soruşturdu.

Çobanlarla dost olan Əbdülkərim deyir: Nə olacaq ki, sağlıq-salamatlıqdır. Kür üstü bu il çox məvallılıqdı. Ayə, dağda nə var-nə yox?

Sağlıq-salamatlıqdı, – deyə çobanlar deyirdi.

Bu əsnada yol ilə qalaya gedən bir karvandakı adamlardan birinin belində gümüş dəstəli bir xəncər olur (əhvalatı nəql edən Mehrəlinin atası da bu karvanda olub hadisəyə şahid olur) Əbdülkərimin yoldaşlarından biri həmin xəncəri istəyir. Xəncər iyəsi – sahibi vermək istəmir, deyir: «Xəncər ölü qardaşından yadigarıdır». Əbdülkərim bu əhvalatı eşidir və bütün karvan adamlarını çağırır yanına. Onları kabab-çörəyə qonaq edir və deyir: «Biləsiniz ki, Əbdülkərim yol kəsib karvan soymur. Sizdən xəncər istəyən yoldaşımıza cəza verəcəyəm...

Bir dəfə bir dəstə araba gəlirdi. Arabalar yaxınlaşdı. Məlum oldu ki, bir dəstə qala erməniləri və müsəlmanlarıdı. Dərbənd şəhərinə barama aparıb satıblar, pulunu gətiriblər. Çox adam idilər.

Karvan adamlarını çağırıldılar. Hamısını Əbdülkərimin yanına apardılar: Mən neçə gündür ki, bu arabanı burada

gözləyirəm. İçində qırx min manat pul var. Hamısı da qaladakı xozeyinlərin puludur. Mən elə bu pulu gözləyirəm.

Karvan adamlarından çoxu ağlaşdı. Dedi: başına dö-nüm ay Əbdülkərim, orada bizim də pulumuz var. Özümüz də xozeyin deyilik. Öz baramamızı satmışıq, bizim pulumuzu bizə ver.

Əbdülkərim razılıqla dedi: indi yalan demiyəsiniz, mən bilirəm burada kimin pulu var, kimin yoxdu. Mənə xəbərini gətiriblər. İndi pulunuzun qədərini deyin... Ancaq öz pulunuzu deyin.

O adamlar ki öz baramalarını satmışdır, öz pullarını alıb getdilər. Amma tacirlərin, xozeyinlərin pulunu Əbdülkərim tamam aldı».

Əbdülkərimin bu xasiyyətindən məlum oldu ki, o, öz xətt-hərəkətini müəyyən etmiş və ondan kənara çıxmayan bir üşyançıdır. Onun üşyani da çar hökumətinə qarşı olub onun poçtasını soyur və xalqı istismar edən xozeyinləri qarət edir.

Əbdülkərimi bəylər qaçaq salmışdır. Bəylər öz quldurluq işlərini Əbdülkərimin üstünə qoyub çar naçalniklərinə onu tutdurmaq isteyirdilər.

İndi bəylər Əbdülkərimin qorxusunu çox qüvvətli hiss edirdilər. Onun tutulması işində can-dildən çalışırdılar.

Əbdülkərimin çox inandığı bir qonaqcısı var imiş. Ona çox etibar edirmiş. Onun evində yatarmış, istirahət edərmiş. Bəylər bu adamı ələ alır, özlərindən, hökumətdən çox miqdarda bəxşış vəd verirlər. O da bir gün Əbdülkərim onun evində olduğunu naçalniklərə xəbər verir. Oradaca Əbdülkərimi mühasirəyə alırlar.

Əbdülkərim əhvalatı bilib qonaqcısının ona xəyanət

etdiyini müəyyən edir. Çox atışır, onun barıt gulləsi qurtarır, bircə güləlsi qalır, onu da qoyur tapançasına, qonaqcısını çağırır və deyir:

– Sən mənə çox yaxşılıq eləmisən, bu tapançanı al, yadigar saxla...

O adam yaxına gəlir, bu zaman tapança açılır, qonaqcı yerə sərilir... Əbdülkərim ah çəkir və «mənim kimi dostu düşmənə satdın» deyir və hökumət adamlarına təslim olur.

Əbdülkərim o zaman Şuşa qalasında şəhərin baş tərəfində kiçik bir qazamatda saxlanılır, onun yanında bacısı oğlu da varmış.

Əbdülkərimi Qarabağda məşhur Soltanbud təpəsində asmaq istəyən çar məmurları çox tədarük görürənlər... Hər kənddən məcburən tamaşaaya adamlar toplayırlar. Soltanbud təpəsinin ətrafında minlərlə adamlar cəm edirlər. O vaxt yeni təyin olunan qubernator da gəlir, çox kazak və atlı da gətirir.

Əbdülkərimi Şuşada olan qazamatdan çıxarırlar... Bir qolunu cavan bacısı oğlunun qoluna, bir qolunu da öz istəkli və qoçaq yoldaşlarının qoluna bağlayırlar... Əbdülkərimi bütün kəndlərə göstərə-göstərə gətirirlərmiş. Onu bir dəstə atlı kazak müşayiət edirmiş. Kəndlilər Əbdülkərim üçün ağlayırlarmış.

Əbdülkərimi Soltanbud təpəsinə gətirir, öz yanında onun boğazına keçirəcəkləri kəndiri yağlayırlar... Əbdülkərimi stulun üstünə çıxaranda ətrafa baxır, bəyləri görür, çəşdiqlərini duyub onlara söyüb deyir:

– Siz bəylər oğurluğunuzu mənim üstümə yixdınız. Sizin namusunuz yoxdur.

Əbdülkərim birinci usyançı olur ki, çar hökuməti tərə-

findən Qarabağda asılır. Əbdülkərimin Soltanbudda asılma hadisəsi indi də kəndlilər arasında həqiqi bir qəhrəmanlıq dastanı olaraq danışılır.

Əbdülkərimin qaçaqlıq hərəkatından burada verdiyimiz bəyanatdan qərəzimiz yalnız o hərəkatın Qaçaq Nəbinin hərəkatı ilə nə dərəcədə münasib olduğunu göstərir.

Bundan aşkar oldu ki, Əbdülkərim də Nəbi kimi yoxsul kəndli, həm də başqaları tərəfindən istismar olunan və çox müddət tacirlərə və bəylərə nökər olan cavanlardır.

Onlar hər ikisi də müəyyən bir təbəqəyə kənddə yoxsul təbəqəsinə mənsub olub, bütün üsyançı hərəkətlərində də bu halı bir məqsəd olaraq daşımışdır.

Beləliklə də, Nəbinin öz hərəkatında Əbdülkərimi yeganə bir nümunə olaraq qəbul etdiyi və ondan üsyançı düsturlar götürdüyü aydın olur.

QAÇAQ NƏBİNİN FƏALİYYƏTİNİN YEKUNU

Qaçaq Nəbinin qaçaqlıq fəaliyyətinin tarixinə nəzər etdikdə, bu fəaliyyətin təsadüfi və adı bir iş olmadığı yəqin ki, aşkar olacaq.

Qaçaq Nəbinin üsyançı bir qaçaq olduğu o qədər

mühüm əsaslara şamildir ki, onun kimi ikinci bir Nəbini Azərbaycan məmləkətində xatırlamaq çətindir.

Nəbinin qaçaqlıq hərəkatında olan hadisələri bir yekun olaraq nəzərdən keçirdikdə, çar hökuməti Azərbaycanı işgal etdikdən ta son mərhələsinədək onun kimi bir qaçaq gözə çarpmayacağı aydın olacaq.

Doğrudur, bir çox qaçaqlar olmuşdur. Qazaxda, Gəncədə, Qarabağda, Bakı və başqa mahallarda çar hökumətinin dəhşətli qanunlarına qarşı etiraz edərək üsyana başlayanlar, xüsusilə kəndlilərdən çox olmuşdur. Ancaq bu kimi qaçaqların qaçaqlıq dövrü və göstərdikləri fəaliyyət keyfiyyət və kəmiyyətcə heç də Qaçaq Nəbinin fəaliyyət və hərəkatına bənzəməyir.

Bu kimi qaçaqların bir parasının fəaliyyət dövrü kifayətsiz olmuş, bir parasının da fəaliyyətini qiymətləndirə bilməmişdir. Eləsi də olmuşdur ki, sinfi duyğudan tamamilə kənar olaraq yalnız öz şəxsi arzularına xidmət etmişdir.

Məsələn, çar hökuməti Azərbaycanı işgal edib xanlığı ləğv edəndən sonra Qarabağın Zəngəzur mahalında Camal bəy adlı bir nəfər qaçaq olmuşdur. O, çox müddət qaçaqlıq etmiş, hətta indi də «Camal qalası» deməklə məlum olan Sisyan mahalı dağlarındakı qalaçada çox yaşamışdı. Ancaq bu adam çarın hədsiz qanunlarına qarşı deyil, bəlkə özünün mülkədarlıq hüququna riayət edilmədiyi üçün qaçaq olmuşdu ki, bu barədə biz «Camal qalası» barəsində bəhs edərkən bir qədər məlumat vermişik. Ona xalq «Kor Camal» deyirdi. Xalq belə qaçaqları tez unudur.

Lakin Nəbi bu kimilərdən deyildir. Nəbi ömrünün on üç ilini bir başa olaraq başqasına, yəni qazanc güdən alverçilərə nökərçiliklə keçirmişdir. Onun ailəsi həqiqətən yoxsul olmuşdu. Onun qardaşı Mehdi başqasına çoban olub,

özü də nökərçiliklə bir çox müddət keçirmişdir. Nəbinin nökər olduğu alverçiləri də biz öz yerində bəyan etmişik.

Nəbinin qaçaqlıq səbəbi də başqa qaçaqlarinkinə oxşamır. O, çar hökumətindən qaçmışdı. Ancaq onun qaçmasına səbəb şəxsi arzu və fərdi cinayət üstündə olmamışdır. Bu hal Nəbinin tarixinə bələd olanlara aydınlaşdır və bizim kitabın lazımı hissəsində Qaçaq Nəbinin qaçmaq səbəbinə aid bəyan etdiyimiz məlumatı nəzərdən keçirdikdə fikrimizin nə dərəcədə doğru olduğu aydın olacaq.

Biz Nəbinin qaçaqlıq hərəkatını üç dövrə ayırmalı fikrinə gəlirik ki, bu dövrlərdən birincisi onun ibtidai hərəkət dövrü, ikinci – tam inkişaf etmiş və hərəkatında möhkəm və sarsılmaz xarakterik mübarizə dövrü, üçüncüüsü də bu hərəkat və fəaliyyətin sönməyə doğru getdiyi dövrdür.

Nəbinin hərəkatında gözə çarpan bu üç dövrün üçü də onun mübarizə fəaliyyətində tam mənasılə xarakterik bir hala malikdir.

Biz onun əvvəlinci dövrünü nəzərdən keçirək, bu dövr onun Naxçıvan yolundan qaçmasılə başlanır. Nəbi ona haqsız olaraq kəsilən səkkiz illik katorqa cəzasına göndərilərkən Naxçıvan mahalı ilə Zəngəzur mahalı arasında gedən bir yoldan qolu bağlı qaçıb öz kəndləri olan Mollu kəndinə gəlmişdi. Bu kənddə gizlin yaşarkən ikinci bir hadisə üstündə onu tutub pristavin hüzuruna aparırlar. Nəbi özünün üstündə əvvəlcə də səkkiz il katorqa cəzası olduğunu bilirdi. Bu səbəblə də, hər nə olur-olsun qaçmalı idi. Nəbi Dondarlı kəndində bir evdə buxovlanıb dustaq olarkən oradan qaçmışdı. Bu ikinci qaçmaqdan sonra Nəbi tamamilə bir «qaçaq kimi» işə başlamışdı. Onun fəaliyyəti get-gedə böyüyürdü. O, pristavları təqib etməyə başlamışdı. Onun arvadını tutub Gorus qəsəbəsində qazamata salan naçalnik

Səlim bəyə hədə kağızı göndərib Həcəri qurtardı. Hətta o, Gorus qəsəbəsində pristav olan Bedrus bəyi Cirsək kəndində öldürdü və həmin bu dövrün axırında özünə düşmən bir para adamlara hücum etdi. O cümlədən, xuçmanlı Lütfəli bəyi və sofulu Əsəd yüzbaşını öldürdü. Həmin bu dövrün axırlarında onun sinfi xasiyyəti tamamilə aşkar olmuşdu. O, indi öz düşmənini tapır və kimə qarşı hərəkət edəcəyini təyin edirdi. Nəbinin qaçaqlıq fəaliyyətinin birinci mərhələsi demək olan bu dövr onun 1885-ci ilin yay zamanında «Üçtəpə» adlı məşhur məhəldə dağbəyi Ginkur bəyi öldürməklə tamam olub qaçaqlığın ən mühüm və çox çətin mübarizə fəaliyyəti dövrünə keçdi ki, biz bunu ikinci dövr adlandırırıq.

Qaçaq Nəbinin qaçaqlıq fəaliyyətinin ikinci mübarizə dövrü o qədər inkişaf etmiş, o qədər mütəşəkkil, o qədər səciyyəlidir ki, bunu Qaçaq Nəbidən başqa heç bir qaçaqlıq fəaliyyətində təsəvvür etmək imkanı yoxdur. Belə qüvvətli və mütəşəkkil hərəkat və bununla bərabər tutduğu yol və gözlədiyi məqam olduqca xarakterik bir hərəkət ancaq Nəbiyə xasdır.

Qaçaq Nəbinin bu ikinci dövrü onun «Üçtəpə» adlı yaylaq məhəlində 1885-ci ilin yay zamanında onu çox hədələyən və ona düşmən olan dağbəyi Ginkur bəyi öldürməsi səbəbindən, Zəngəzur mahalı naçalniki Səlim bəy Rüstəmbəyov və onun qardaşı və Nəbinin üzərinə göndərilən qoşunun komandiri Mahmud bəy Rüstəmbəyov və eləcə də, Naxçıvan qəzası naçalniki Slovenski və bütünlükə çar hökuməti məmurlarının onun üzərinə hərəkətilə başlanır.

Nəbi bu ikinci fəaliyyət dövründə bir çox dəfə və hədsiz-hesabsız vuruşmalarda çar hökuməti qoşun dəstəsini

pozur və onları qovub dağıdır. Nəbi bu dövrdə Salvartı dağında böyük qoşun dəstəsilə vuruşur, onları tamamilə darmadağın edir, onun Salvartı dağında olan davasından açığa düşən çar naçalnikləri onunla qəti mübarizəyə başlayırlar. Bir tərəfdən Zəngəzur naçalnikı Səlim bəy Rüstəmbəyov, digər tərəfdən Naxçıvan naçalnikı Slovenski, bundan əlavə Şuşa qəzası naçalnikı Şuşada olan məhəlli nizami qoşunla Nəbinin üzərinə hücum edirlər. Bu üç tərəfdən Nəbinin üzərinə olan hücumu xalq «Üç naçalnik Nəbinin davası» deyə adlandırırlar və bu barədə bədii qoşmalar da qoşublar.

Nəbinin bu davası Ərikli dağında olur və çox şiddətli vuruşmadan sonra naçalniklərin qoşunu Nəbinin dəstəsinin təhlükəli hücumuna davam gətirməyərək dağılıb qaçır və qaça bilməyən bir çox qoşun əhli sıldırım dağlarda qayalarдан uçur və Nəbinin dəstəsi tərəfindən tələf edilir. Bu davada Nəbinin dəstəsi çox silah və başqa qənimətlər alırlar.

Ərikli dağında olan davadan sonra Nəbi öz izini uzaqlara salmaq üçün oradan uzaqlara getmişdi və çatdığı Ziyrət dağında Qaryagın naçalnikinin qoşunu ilə vuruşmuşdu və bu vuruşma ilə bütün çar məmurlarını çasdırmışdı.

Nəbi bu davalardan sonra, qış mövsümünün başlanmasının yaxın olduğunu görərək İrana keçir. Nəbi daima qış fəslini İranda keçirirdi, çünkü onun bütün davaları yaz və yay mövsümləri çox sərt və uca dağlarda olardı. Nəbi heç vaxt çaybasarda və düzənliliklərdə olmamışdı. Nəbinin vuruşmaları həmişə laçınlar kimi sərt və sıldırım qayaların başında olardı. Nəbi çarpışmalarının yerini çox yaxşı təyin edə bilirdi.

Nəbinin fəaliyyətinin bu ikinci dövründə yaz olub məşə tüklənən kimi yenə də Qarabağa keçir. Bu yay mövsümü

naçalnik Səlim bəylə və Mahmud bəylə «Qırxlar» dağında böyük dava edir və bu davadan sonra Qırxqız yaylağında dava edir və bu davada çar hökuməti məmurlarına böyük xəsarət vurur və bu davadan sonra Nəbi «Kopardağı» adlı məhlədə Səlim bəylə vuruşur. Səlim bəy bu vuruşmada tamam pozulub qaçırlı və Kopar dağının yanında olan Dəstəkrə kəndinə gəlir. Bu davada Səlim bəyin qoşunundan çox silah və patron və s. saldırılıb qarət edilir.

Naçalnik Səlim bəy Dəstəgird kəndində ehtiyat görüb təkrar Nəbi ilə dava fikrinə düşür. Nəbi ilə Çətəndaş adlı yerdə qabaqlaşır. Bu yer Nəbi üçün çox da əlverişli deyildi. Dava çox şiddetli olur və burada Nəbinin çox yaxşı yoldaşlarından olan Telli Qara vurulur. Bununla belə, yenə də Nəbi hücum edib Səlim bəyin qoşununu pozur və bu yay zamanı bir çox yerdə vuruşmadan sonra Nəbi qış mövsümünü keçirmək üçün yenə də İran tayına keçir, orada sakit qışlayır.

Yaz açılır, Nəbi təkrar Qarabağa keçir və bu mövsüm-də «Camal qalası» adlı dağda naçalnik Səlim bəylə və qoşunun komandiri Mahmud bəylə böyük dava edir və bundan sonra Dikpilləkan adlı dağda dava edir və daha sonra Murad təpəsində və yenə Kəkilli pirdə və ayrıca olaraq Qırxqız dağında və Qırxlar dağında davalar edir.

Bu dövrdə Nəbi Sisyan dağlarından Murov dağına çəkilir, orada az dincəldikdən sonra Kəlisalı dağrı aşırımı ilə yenə də Zəngəzur mahalına qayıdır. Bu «Üctəpə» dağları ətəyində olan kürdlər kəndi üstündə Mahmud bəylə böyük dava edir. Mahmud bəyin bu davada çox nizami qoşunu olur və bunlardan başqa bir çox da bəylər və yüzbaşılardan da iştirak edənlər var idi. Bu davada Nəbi Mahmud bəyi ağır tələfata uğradır, onun qoşunundan çox adam tələf edir

və qış vaxtı yaxınlaşdığını görə təkrar İran tayına keçib orada qışlayır və yazı yenə də Qarabağ tayına keçir və dağların sərt yerlərinə çıxıb düşmənə vuracağı zərbə üçün münasib fürsət gözləyir.

Bu yay mövsümü Nəbinin qaçaqlıq fəaliyyətinin ikinci dövrü də sona çatır, onun fəaliyyətinin son mərhələsi olan üçüncü dövrü başlanır.

Qaçaq Nəbinin qaçaqlıq fəaliyyət və hərəkatının üçüncü dövrü Nəbi üçün çox da əlverişli olmadı. Bu dövrdə Nəbinin düşmənləri olan çar hökuməti naçalnikləri Nəbi ilə açıq mübarizədən dönüb fitnəkarlıq yolunu tutdular.

Naçalnik Səlim bəy və Naxçıvan mahalı naçalniki Slovenski Nəbinin dəstəsini hiylə ilə dağıtmak qərarına gəldilər. Onlar ən əvvəl Nəbinin yoldaşlarından bəzisini ayrı-ayrı vədlərlə ələ alıb Nəbinin dəstəsindən ayırdılar. Belə Nəbidən ayrılan yoldaşlardan biri də Tumaslı Allahverdiyidir və Nəbinin yoldaşlarından ən sədaqətlilərini öldürməklə dəstədən yox etməyə başladılar. Bu yolda birinci olaraq onlar Nəbinin lap yaxşı yoldaşı olub bütün davalarda qoçaqlıq göstərən Sofulu Balaklışını öz yoldaşı Tuzvəlinin əli ilə öldürdürlər. Tuzvəli də öz tutduğu cina-yət üçün Nəbinin yanından qaçıdı.

Bu axırıncı dövrdə böyük itkilərə uğraması, qardaşı Mehdinin Qarçevan kəndində öldürüləməsi oldu. Mehdi öldürdükdən sonra Nəbinin arxalanacaq heç bir dayağı qalmadı. Nəbi düşmənlər arasında köməksiz qalmışdı. Onun yanında qalmış olan yoldaşları o qədər də möhkəm və ümid ediləcək deyildi.

Nəbi İrana keçdi. Lakin bu dəfə İrana keçdikdə o etimad ediləcək bir məntəqə tapa bilmədi. O, Makuya getdi. Onu düşmən bir münasibətlə qarşılıdlar. Qarabağ maha-

lina gəldi, əleyhinə çıxdılar. O, hər yerdə bir düşmən kimi qarşılandı. Bu hal isə naçalnik Səlim bəyin xahişi ilə onun qohumu Əmirbahadircəng Paşa xanın təşkilatçılığı ilə olmuşdu və belə bir xoşagəlməz hal içində Nəbi öz yoldaşı Şahhüseynin əli ilə öldürülüdü və bu xəyanəti təşkil edən yenə çar hökumətinin rəisləri idi.

Biz ən əvvəl Qaçaq Nəbinin qacaq kimi ortaya çıxaran dövrü təhlil etdik. O dövrün bütün şəraiti, xüsusilə ictimai quruluşu və iqtisadi vəziyyəti və bu vəziyyətin cəmiyyətə bəxş etdiyi ciddi təsiri izah etdik. Bununla bərabər, Nəbinin cəmiyyətini və içində yaşadığı xalqı bəyan etməklə onların sürməkdə olduqları həyat şəraitini onların iqtisadi hallarını da tədqiq etməklə bu halın Nəbiyə olan təsirini göstərdik. Bundan sonra Nəbinin öz xüsusi həyat mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün bütün halları ortaya çıxardıq və belə də Nəbinin hansı şəraitdə yaşadığını və hansı sinfə mənsub olub, hansı tərəfdə durduğunu göstərdik.

Xüsusilə Nəbinin nökər olduğunu və ailəsinin yoxsul olub qardaşı Mehdinin də qaçaqlıq zamanına qədər başqa-sına çoban olmasını bütün təfərrüati ilə bəyan etdik.

Sonra Nəbinin qaçaqlığı səbəblərini aydınlaşdıraraq o səbəblərin heç də təsadüfi olmayıb dayanılmaz bir həyata qarşı üşyan olmasını aydın göstərdik. Bununla da Qaçaq Nəbinin sinfi mahiyyətini tamamilə aşkar etdik.

Aqibət Nəbinin qaçaqlığını və qaçaqlıqda tutduğu yolu, onun mübarizədə yolu və xasiyyətini və kimlərə qarşı olub kimləri himayə etdiyini izah edib bununla da Nəbinin qaçaqlıqda olan üç dövrünü və bu üç dövrün arasında olan fərqləri də bəyan ilə bu dövrlərdə olan mübarizə şəraitini də tədqiqlə çar hökumətinin naçalniklərinin və İran feodal

xanların «əlbir» fəaliyyəti nəticəsində də o böyük mübariz üşyançının öldürülüyüünü göstərdik və ən sonra Nəbinin qaçaq Əbdülkərimlə olan münasibət və rabitəsini göstərdik.

Bununla da Nəbinin mübarizə dövrlərini xitama yetirmiş oluruq. Bundan sonra Nəbinin hərəkatı başqa üşyançı kütlələrlə nə kimi münasibətdə olduğu halını izah etdik.

QAÇAQ NƏBİ HAQQINDA XALQIN QOŞDUĞU BƏDİİ DASTAN PARÇALARI

Qaçaq Nəbinin tarixini yazarkən yeri gəldikdə onun xalqla rabitəsini və dostluq əlaqələrini bəyan etmişdik və

bununla da xalqın Nəbini və onun dəstəsini nə dərəcədə sevdiyini də göstərmışdı.

Başqaları tərəfindən daima cəbr və istismara uğramış xalq, ümumiyyətlə, Nəbini daima öyrənir və onun hərəkatını izləyir və bu hərəkat və fəaliyyət nəticələrini maraqla bir-birinə yetirir və bu mübarizənin kimin nəfinə və kimin zərərinə olduğunu aydın dərk edir və nəticələrini alqışlayır, dastanlar oxuyur və oxuduqca qoşulan bədii parçaları bir qəhrəmanlıq dastanı olaraq toylarda və başqa el yiğincəqlarında ətrafa yayırlılar.

Saz şairləri və el aşıqları öz məclislərini daha çox maraqlı keçirmək üçün ən əvvəl Qaçaq Nəbidən və onun haqqında qoşulan bədii parçalardan başlardılar. Nəbinin Bozatının Arazi keçdiyindən, Həcərin qazamata düşdüyündən, Nəbinin üç naçalniklə olan davasından bəhs edən parçaları oxuyub xalqı həyəcana gətirirdilər. Gah da Qaçaq Nəbinin qardaşı Mehdinin Qarçevanda öldürüldüyünü və Şah Hüseynin xəyanət edib Nəbini öldürməsini xatırladıb yiğincəqlarda qəm və qüssəli bir əhval törədirdilər.

Nəbinin haqqında qoşulmuş bədii parçalar çoxdur, ancaq onun çox uzun sürən mübarizə dövrü nəticələri etibarilə xalqın nəzərində çox qiymətli olmuşdu. Lakin o qədər çox parçaların yazılmadığı, ancaq ağızdan-ağıza öyrənildiyi üçün çox dəyişmiş, hətta çox hissələr tamamilə unudulmuşdur. Biz dürüst bildiklərimizi burada dərc edirik.

Xalqın Qaçaq Nəbinin haqqında qoşduğu bədii qoşmlar çoxdur. Nəbinin xalqa məlum olan qoçaqlıq mübarizələri sahələri çoxşaxəlidir.... Bu sahələrin hər birində bir neçə deyil, onlarla qoşmalar qoşmuşdular. Bu qoşmaları qoşanlar da bir-birindən məzhəbcə çox müxtəlif xalqlar olmuşdur. Məsələn, Ərikli dağında etmiş olduğu dava üçün

Nəbiyə tərif yazmış olan xalq, Maltəpədəki dava üçün qosulmuş bədii parçanın müəlliflərindən çox uzaqda olsa da, Nəbi bunların arasında bir «mərkəziyyət» əmələ gətirdiyindən bu qoşmalar arasında da bir-birinə bənzəyiş vardır. Bunların hamısında ya Nəbinin aynalı tüfəngindən, ya onun Bozatından, ya da onun düşmən tərəfi qovmasından bəhs etmişdilər.

Məsələn, bu kimi «bədii qoşmalar»dan birisi belə qosulmuşdur: Qaçaq Nəbinin mübarizəsinin lap əvvələrində çox qüvvətli deyildi, çünki onun hələ etibarlı yoldaşları az idi. Onun arvadı Həcər də hələ Mollu kəndində qalırıdı. Bu haldan istifadə ilə pristav Əli ağa Cavanşir bir neçə dəfə Həcəri yanına çağırıb ondan Nəbini gətirməyini tələb etmişdi. Bunu görən Nəbi Həcəri də götürüb Arazın İran təyinə keçib Arazın lap kənarında Əhmədxanlıq kəndində yaşayan Əhməd xanın evinə getmişdi. Əhməd xan da Nəbiyə yaxşı üz göstərib onu arxayın etmişdi ki, mənim evimdə sənə və arvadına bir ziyan olmaz. Nəbi də Əhməd xana etibar etmişdi.

Bu tərəfdən pristav Əli ağa Əhməd xana adam göndərir və Nəbini ələ verməyini ondan xahiş edir. Pristav Əli ağa ilə İran mülkədarı Əhməd xanın yolu bir idi. Qaçaq Nəbinin tutduğu yol da bu iki torpaq hakimlərinə qarşı idi. Əhməd xan da Nəbinin rus padşahlığından üz döndərdiyi halını, bir iranlı kimi deyil, bir sinfi nöqtəyi-nəzərindən düşünməyə bilməzdı. Bu səbəblə də onun Nəbiyə kömək etməsi öz sinfi mənfəətinə müvafiq olardı.

Odur ki Əhməd xan Nəbini ələ verməyi qərara aldı və pristav Əli ağa ilə razılaşdı. Pristav Əli ağa böyük bir dəstə ilə Arazı keçir. Belə işdən ötrü dövlət sərhəddini keçmək olmuş, çünki Nəbinin üşyançı fəaliyyəti, çara qarşı olan

kini şah hökumətinə də bəlli imiş. Əli ağa Əhmədxanın evinə gəlir. Ancaq Nəbini və yoldaşlarını orada görməyib Həcəri tapır və oradan qaçırib Arazdan bu taya keçirir, Gorus qəsəbəsində qazamata saldırır.

Bu işdən qeyzlənmiş xalq aşağıdakı parçaları qosublar:

Nəbinin sədası düşüb hər yana,
Naçalnik, pristav oldu yan-yana.
Həcəri adlatdı Nəbi İrana
Deyirlər gedibdi İrana Nəbi
İranda qonaqdı ay xana Nəbi.

Nəbinin adına deyirlər qaçaq
Dəstənin başında özündən qoçaq
Əhməd xan olubdu bu işdən naçaq
Deyirlər gedibdi İrana Nəbi
İranda qonaqdı ay xana Nəbi.

Nəbi getdi Əhmədxanın yanına
Əhmədxan susadı onun qanına
Nəhlət olsun xanın adı-sanına
Deyirlər gedibdi İrana Nəbi
İranda qonaqdı ay xana Nəbi.

Yuxarıdakı qosmanın kim tərəfindən qosulduğu məlum deyil, ümumiyyətlə, Nəbinin haqqında qosulmuş parçalar bunun kimidir. Ancaq bu parçaların neçə bənddən ibarət olduğu məlum deyil. Görürsünüz bir yerdə bir nəfər bir parça oxudu, dörd və ya daha çoxlu bəndlidir. Elə də olur ki, bir başqası eyni parçanı başqa yerdə oxuyur, lakin onun bir neçə bəndini hifz edə bilməyib ancaq üç bənd, ya iki, hətta bir bəndini yaddaşında saxlaya bilib. Həmin bu

parçanı Göyyalı Kəlbəlidən eşidib elə də dərc etdik.

Nəbinin haqqında qoşulan parçaların çoxu onun arvadı Həcərin dilincə deyilmişdir ki, biz də onlardan öyrənə bildiyimizi dərc edirik ki, bunlardan biri Həcər qazamatda olanda onun dilindən deyilmişdir:

Qazamata çəkib urus hasarı,
Dörd yanı çevrəmə qurulub bari
Dəmirdi qapısı devri-divarı
Gözümü dikmişəm yollara, Nəbi,
Bəs haçan çıxasan yallara, Nəbi.

Qazamatın yanı tökmə qaladı,
Ürəyim doludu, ahu-nalədi.
Saldat da bir yandan yaman bəladı.
Göz yaşam dönübdü sellərə, Nəbi,
Bəs haçan gələsən yallara, Nəbi!

Yenə Həcərin qazamatda olduğu haqda deyilmişdir:

Qazamat istidi yata bilmirəm,
Ayaqda qandalaq qaça bilmirəm,
Qapılar bağlıdı aça bilmirəm
Mənim bu günümdə gələsən, Nəbi,
Qazamat dalını dələsən, Nəbi!
Qazamat istidir ağrıyrı başım
Axar gecə-gündüz qanlı göz yaşam.
Yanımda tapılmır qohum-qardaşım.
Mənim bu günümdə gələsən, Nəbi,
Qazamat dalını dələsən, Nəbi!

Aşağıdakı qoşma da Həcərin dilindən deyilmişdir:

Nəbinin birçəyi oyma-oymadı,
Həcər xanım heç vaxt ondan doymadı.
Qırkı saldatları, birin qoymadı
Deyirlər, deyirlər ay Qaçaq Nəbi,
Arvadı özündən ay qoçaq Nəbi!

Nəbi bir oğlandı top qara birçək
Aynalı yaraşır boyuna qəşəng,
Belində kəməri, ciyində tūfəng,
Deyirlər, deyirlər ay Qaçaq Nəbi,
Arvadı özündən ay qoçaq Nəbi!

Qapıda qıfıldı əllərdə qandal
Ayaqda buxovdu bir ağır sandal

.....

Deyirlər, deyirlər ay Qaçaq Nəbi,
Arvadı özündən ay qoçaq Nəbi!

Xəbərin yetəydi ellərə, Nəbi,
Bəs haçan çıxassan yollara, Nəbi,
Gözümü dikmişəm yollara, Nəbi
Göz yaşım dönübdü sellərə, Nəbi.

Bu aşağıdakı parça da Həcər qazamatda olarkən deyilmişdir:

Tellərim tökülüb, üzüm laladı.
Qaşlarım qaradı, gözüm aladı.
Yan-yörəm saldatdı, yerim qaladı

Hardasan, hardasan, ay Qaçaq Nəbi,
Adını qoyublar ay qoçaq Nəbi!

Yasdığım kərpicdi, döşeyim saman.
Yorğanım həsirdi, üşüdür yaman.
Üçtəpə tutqunu, hər tərəf duman,
Hardasan, hardasan, ay Qaçaq Nəbi,
Adını qoyublar ay qoçaq Nəbi!

Üçtəpə düzündən qopubdur sazaq,
Düzülüb qaravul saldatla, kazak.
Əlimdə qələm yox bir kağız yazam.
Hardasan, hardasan, ay Qaçaq Nəbi,
Adını qoyublar ay qoçaq Nəbi!

Nəbinin qaçaq düşməsi haqqında deyilən qoşmalardan:

Nəbi bir oğlandı düşübdü qaçaq,
Qardaşı Mehiddi özündən qoçaq
Pristav olubdu bu işdən naçaq
Deyirlər hər yerdə: qaçaqdır Nəbi,
Qardaşı yanında qoçaqdır Nəbi.

Nəbinin sədası hər yerə çatıb,
Yasavul əllisin bir yerə qatıb
Aynalı tüfəngi doldurub atıb
Deyirlər hər yerdə: qaçaqdır Nəbi,
Qardaşı yanında qoçaqdır Nəbi.

Nəbinin əlindən dad elər fələk
Naçalnik də gəlir Nəbiyə kələk

Nəbiyə yaraşır desinlər pələng
Deyirlər hər yerdə: qaçaqdır Nəbi,
Qardaşı yanında qoçaqdır Nəbi.

Nəbinin bığları eşmə-eşmədi,
Papağı güllədən deşmə-deşmdi,
Salvartın suyunu Nəbi içmədi
Düşübdü çöllərə, qaçaqdır Nəbi,
Qardaşı yanında qoçaqdır Nəbi.

Nəbi minib Bozatının üstünə,
İyitdik yaraşır onun şəstinə.
Pristavlar durub onun qəsdinə,
Adın var mahalda, sanın var, Nəbi,
İgidsən, hər yerdə qanın var, Nəbi.

Naçalnik, pristav düşüb dalına
Bir gün də qoymurlar qalsın halına,
Nəbi dəyməz bir kimsənin malına.
Adın var mahalda, sanın var, Nəbi,
İgidsən, hər yerdə qanın var, Nəbi.

Nəbinin Bozatı barəsində qoşulan parçalardan:

Bozat səni sər tövlədə saxlaram,
Ayağına qızıl-gümüş nallaram,
Məxmərə tutaram, ipək çullaram.
Bozat, məni apar uzaq ellərə

Düşəcək tərifin bütün dillərə.

Nəbinin yolları bütün dağ-daşdı,
Əriklidən Nəbi bir günə aşdı.
Nəbinin Bozatı ona yoldaşdı
Bozat, məni apar uzaq ellərə
Düşəcək tərifin bütün dillərə.

Qızılquştək qonub atın belinə,
Kəməri qurşayıb qoşa belinə,
Aynalı tüfəngi alıb əlinə,
Bozat, məni apar uzaq ellərə,
Düşəcək tərifin bütün dillərə.

Nəbinin ayrı-ayrı davaları haqqında qosmalar da var.
Burada dərc edilən parça onun Üçtəpədə etdiyi davaya
qoşulmuşdur:

Üçtəpə dağına xəbər yayıldı,
El-oba yuxudan onda ayıldı.
Yasavular dərə-təpə yayıldı
Nəbi genə burda bir ad elədi,
Dağbəyini tutub nə dad elədi!

Nəbinin dəstəsi genə quruldu,
Üçtəpə düzündə karvan vuruldu.
Haray çatdı Ginkur bəyə deyildi:
Genə Nəbi burda bir ad elədi,
Dağbəyini tutub nə dad elədi!

Nəbi bir ləhzədə çıxdı araya
Ginkur bəy də gəlib çıxdı oraya.

Yasavullar ondan qaçıdı haraya?
Genə Nəbi burda bir ad elədi,
Ginkur bəyi tutub nə dad elədi!

Nəbinin etdiyi davaların böyüklərindən biri onun Ərikli dağında üç naçalniklə olan davasıdır. Xalq buna «üç naçalnik davası» deyir ki, bu da o davaya bir tərəfdən Naxçıvan naçalnikı, bir tərəfdən Şuşa naçalnikı, bir tərəfdən də Zəngəzur naçalnikinin gəlməsinə görədir.

Bu parçalar o dava üçün qoşulmuşdur:

Naçalnikin halın yaman elədi,
Nəbinin əlindən aman elədi.
Deyirlər ki, Nəbi tufan elədi.

Naxçıvanda qoşun, saldat yığıldı
Hər tərəfdə zurna, şeypur vuruldu.
Naçalniklər hamı birdən dağıldı.
Deyirlər ki, Nəbi tufan elədi,
Qoşunun halını yaman elədi.

Bir yanı Naxçıvan, bir yanı Dizəq
Nəbinin yolunda qurublar duzaq.
Qaladan da gəlib bir dəstə kazak
Bu davada Nəbi tufan elədi,
Kazakları qırıb fiğan elədi.
Naçalniklər qaçıb getdi qalaya,
Qoşunlar da girdi bütün talaya.
Nəbinin dəstəsi durdu halaya.
Qırıcı qoşunları yaman elədi,
Pristavlar ondan aman elədi.

Nəbinin davalarından biri də Maltəpədə olmuşdu. Maltəpədə Xocikli Mahmud bəylə olan davani öz yerində bəyan etmişik (bu Mahmud bəyə camaat Ala Mahmud bəy deyirdi. Nəbinin kəndinə donluqlu yüzbaşı olmuşdu. Bundan başqa Mahmud bəy də vardı ki, o da Səlim bəyin qardaşı və qoşunun komandiri idi).

Bu parçalar Maltəpə davasına qoşulmuşdur:

Qoşundan tutulub Maltəpə düzü,
Naçalnik, pristav durubdu düzü.
Elə xəbər getdi, başlandı yazı.
Qaçaq Nəbi genə nə kar elədi,
Mahmud bəyin halın naçar elədi.

Yazıya toplandı elin qabağı,
Qırıldı, qalmadı malik dabağı.
Tökdülər dərəyə təknə-tabağı
Qaçaq Nəbi genə nə kar elədi,
Mahmud bəyin halın naçar elədi.

Hökm olundu, zurna-qaval vuruldu
Şeypurlar çalındı, qoşun quruldu.

.....

Qaçaq Nəbi genə nə kar elədi,
Padarın dərəsin bazar elədi.

Nəbi Üctəpədə Ginkur bəylə dava edib onu öldürmiş-dü. Bu parçalar da o dava üçün qoşulmuşdur:

Üctəpə dağların büründü duman,
Karvanın yolları görünməz, aman.

Üçtəpə düzündə quruldu divan
Nəbinin sədası düşüb dağlara,
Yayıldı dəstəsi bütün yallara.

Lahıclar yüklerin qoyub qaçırlar,
Arpa-buğda təpəsini aşdır.
Dağbəyi gedib işi açdır
Nəbinin sədası düşüb dağlara,
Yayıldı dəstəsi bütün yallara.

Gorusun üstündə qoşun yiğildi
Şeypurlar çalındı, nizam quruldu.
Nəbinin əlindən ərzə verildi.
Nəbinin sədası düşüb dağlara,
Yayıldı dəstəsi bütün yallara.

Yenə də Üçtəpə davası üçün qosulmuş parçalardan:

Nəbinin dəstəsi tamam quruldu
Üçtəpə düzündə karvan vuruldu.
Haray çatıb Ginkur bəyə deyildi.
Burda Nəbi yenə bir ad elədi,
Ginkur bəyi tutub bidad elədi.

Yasavullar orda qaçıdı haraya
Ginkur bəy də gəldi çıxdı oraya.
Birdən Nəbi aldı onu araya.
Burda Nəbi yenə bir ad elədi,
Ginkur bəyi tutub bidad elədi.
Bozatını Nəbi səngərə sürdü
Əlində aynalı qışqırıb söyüdü.
Ginkur bəy də onda özünü öydü.
Qaçaq Nəbi yenə bir ad elədi,
Qaçaq Nəbi yaman bidad elədi.

Üçtəpə dağları üstündə sazaq
Bir yanı Naxçıvan, bir yanı Dizaq.
Nəbinin üstünə gəlibdir kazak.
Qaçaq Nəbi yenə bir ad elədi,
Qaçaq Nəbi yaman bidad elədi.

Səngəri qurulu dağın üstədi,
Tüfəngi əlində, kəmər beldədi.
Yoldaşı yanında dəstə-dəstədi.
Qaçaq Nəbi yenə bir ad elədi,
Ginkur bəyi tutub bidad elədi.

Çətəndaşda Nəbinin böyük davası olmuşdur. Bu davada Nəbinin lap yaxın yoldaşı olan Telli Qara vuruldu.

Çətəndaş Sisyan mahalında Murğuz kəndinin üstündə bir dağdır. Bu parçalar o davaya qoşulmuşdur:

Telli Qara Çətəndaşda vuruldu
Nəbinin dəstəsi onsuz qırıldı.
Çətəndaş üstündə qoşun vuruldu.
Hardasan, hardasan, ay Qaçaq Nəbi.
Dəstəsi özündən ay qoçaq Nəbi.

Nəbi səngərdədir, Şahhüseyin naçaq,
Qoca deyib: gəlin buradan qaçaq.
Mehdinin yanında Şahməhəmməd qoçaq.
Hardasan, hardasan, ay Qaçaq Nəbi.
Dəstəsi özündən ay qoçaq Nəbi.
Çətəndaşın dördbir yanı bağlıdı
Yolları uçurum uca dağlıdı.
Nəbinin ürəyi ondan dağlıdı
Hardasan, hardasan, ay Qaçaq Nəbi.

Dəstəsi özündən ay qoçaq Nəbi.

Nəbinin yoldaşlarından olan Qoca, Salvartı dağında olan davaların birində vurulmuşdur. Bu qoşmalar onun üçündür:

Baraban vuruldu, qoşun düzüldü
Aynalı tüfəngdən gullə süzüldü.
İndi bildim əlim səndən üzüldü.
Özünü tez yetir, ay Qaçaq Nəbi,
Yoldaşı özündən ay qoçaq Nəbi.

Qocanın səngəri dumandır, duman
Qoşunun əlindən olubdur yaman.
Vermədi Qocaya güllələr aman.
Özünü tez yetir, ay Qaçaq Nəbi,
Yoldaşı özündən ay qoçaq Nəbi.

Tüfəngi doldurub aldım əlimə
Kəməri bağladım cüt-cüt belimə.
Əcəlim gəlməmiş getdim ölümə.
Özünü tez yetir, ay Qaçaq Nəbi,
Yoldaşı özündən ay qoçaq Nəbi.

Səngərin altında yatdım yaralı
Yoldaşlardan indi oldum aralı.
Ölüm gəlir, cavan üzüm saralı.
Özünü tez yetir, ay Qaçaq Nəbi,
Yoldaşı özündən ay qoçaq Nəbi.
Tüfəngi doldurub dalbadal atdım,
Sürünüb qabağa səngərə çatdım.
Gullə gəldi, mən qan-tərə batdım.
Özünü tez yetir, ay Qaçaq Nəbi,

Yoldaşı özündən ay qoçaq Nəbi.

Ayağına geyib Şirvanı çarıq,
Nəbini saxladı yaradan xalıq.
Qocanı öldürdü bir cit arxalıq.
Özünü tez yetir, ay Qaçaq Nəbi,
Yoldaşı özündən ay qoçaq Nəbi.

Anam gəlib xəbərimə ağlasın,
Qara geyib, başa qara bağlasın.
Qara bayramımda yasım saxlasın.
Özünü tez yetir, ay Qaçaq Nəbi,
Yoldaşı özündən ay qoçaq Nəbi.

Nəbinin qardaşı Mehdinin Qarçevan kəndində öldürül-məsi üçün qoşulmuş parçalardan:

Düşmən qaçıb genə girdi talaya,
Onları qoymadım girə qalaya.
İmkan vermə düşmən yurdu talaya.
Tez yetir özünü haraya, Nəbi,
Düşmən salıb məni araya, Nəbi.

Yoldaşlardan tamam üzüldü əlim,
Qardaşdan ayrıldım sınıbdır belim.
Dərdimi deməyə yetirməz dilim.
Düşmən salıb məni araya, Nəbi.
Tez yetir özünü haraya, Nəbi.
Yoldaşlarım hani, gəlməz yanımı,
Mən öləndə qan eləyin qanıma.
Xəbərimi yetirginən anama.
Tez yetir özünü haraya, Nəbi.

Düşmən salıb məni araya, Nəbi.

Nəbi gedib Qarçevanın düzünə,
Toz qonubdur çəkməsinin üzünə.
Xəbər verin qardaşımın özünə.
Tez yetir özünü haraya, Nəbi.
Düşmən salıb məni araya, Nəbi.

Güllə dəyib, Mehdi batıb qanına
Qardaşı bilmir ki, gələ yanına.
Nəbi gərək qan eləsin qanıma.
Tez yetir özünü haraya, Nəbi.
Düşmən salıb məni araya, Nəbi.

Nəbi çıxıb Giləngizin başına
Əl atıbdır torpağına-daşına.
Mehdi yalqız hücum edib qoşuna.
Tez yetir özünü haraya, Nəbi.
Düşmən salıb məni araya, Nəbi.

Düşmənlər çox idi, qaça bilmədim,
Qapını bağladı, aça bilmədim.
Ürəyim yandı, su içə bilmədim.
Tez yetir özünü haraya, Nəbi.
Düşmən salıb məni araya, Nəbi.

**QAÇAQ NƏBİ HƏRƏKATI İLƏ ƏLAQƏDAR
TOPOQRAFİK ƏHƏMİYYƏTİ OLAN
ÇAYLAR, DAĞLAR, MƏHƏLLƏR VƏ ADLAR**

Biz qabaqlarda da demişik ki, Qaçaq Nəbinin hərəkat sahəsi çox geniş, həm də mühüm və məşhur məhəllərlə əlaqəli olmuşdur. O, böyük dağlarda sıqnaq qurmuş, davalar etmiş, dəfələrlə çayları keçmiş və bu keçidlərdə düşmən dəstələrilə vuruşmuş və bu çaylar boyu izlənmiş, təqib olunmuşdur.

Nəbinin anadan olduğu kəndin adı Aşağı Mollu olduğunu əvvəllərdə göstərmışik və bu barədə lazımı məlumatı vermişik ki, bu da yalnız Həkəri çayının bilinməsi ilə aydın olur.

Həkəri çayı

İndiki halda Akara stansiyasında tikilmiş böyük dəmir yolu körpüsünün altından axaraq Araz çayına qarışan Həkəri çayı Qaçaq Nəbinin kəndinin də həyat mənbəyidir. Mollu kəndi bu çayın lap kənarına bitişikdir.

Həkəri çayı mənsəb etibarı ilə, demək olar ki, çoxqollu və şaxəlidir. Bu qolların başlıca böyükləri beşdir:

1. Ağdərə çayı – bu çay Daşbulaq kəndindən başlayır və oradakı dağların başlarından əriyən qarlardan və diblərindən çıxan bulaqlardan əmələ gəlir və Pəriçinqılı yaylaşır və Çalbayır məhəllələrindən keçərək Dərə çayı adını alaraq aşağıya enir və Qaranlıq çayla birləşir.

2. Qaranlıq çay – bu çay Çəmənli yaylağından başlayır və Qırxbulaqdan axır və Məzri dərəsindən keçərək Ağdərə çayına qarışır aşağıya doğru axır.

3. Əkəlçi çayı – bu çayın bir qolu Dəvəboynu mövqelərindən və Dəliklidaş olan yerdən axır və bu iki qollar bir-birilə qarışaraq aşağıya enir və qabaqda bəyan edilən

Ağdərəçay və Qaranlıq çayla qarışır.

4. Bazar düzü çayı – bu çay Lalaburuqlu yaylasından başlayır və aşağı enərək Şəlbəçayı ilə birləşir.

5. Şəlbəçayı – bu çayın başı lap Xızlı yaylağından çıxır və bundan aşağıya enərək Çinqıllı yurddan aşağı axıb Seyid İbrahim binəsindən aşağı enir və qabaqda bəyan edilən Ağdərə çayı, Qaranlıq çay, Ələkli çayı, Bazardüzü çayı ilə qarışib aşağı enərək dar məcralarla axaraq dağlıq rayonlarından aşağı enir və dar dərələrlə axaraq Bağırbəkli çayı adlı kiçik bir çayı sol tərəfdən alır və aşağı enir. Murad-xanlı kəndi qarşısında məcrası genişlənir və orada əkin yerlərini suvarır və aşağı doğru getdikcə sahilləri genişlənir və Xəndək kəndi aşağısında yenə sol tərəfdən Balahakan adlanan kiçik bir çayı da alır, aşağılara doğru axır. Sol və sağ sahillərində çəltik, buğda, bostan və üzüm bağlarını suvararaq Qaralar kəndi qarşısında Bərgüşad çayı ilə birləşir və oradan da az aşağıya, Bakı-Culfa dəmir yolu üçün tikilmiş körpünün altından keçərək Araz çayına qarışır.

Həkəri çayı axın etibarı ilə Bərgüşad çayından daha çox iti və güclü axmaqdadır. Həkəri çayının suyu Bərgüşad çayının suyundan həm dadlı və həm də yüngüldür. Həkəri çayında olan balıqlar da Bərgüşad çayında olan balıqlardan qiymətlidir. Xüsusilə Bərgüşad çayında əslən görünməyən «qızıl balıq» Həkəri çayında çox miqdarda olur. Həkəri çayı Bərgüşaddan daha çox sahəyə malikdir. Suyun miqdarı etibarı ilə Həkəri çayı Bərgüşaddan azdır.

Bərgüşad çayı

Qaçaq Nəbinin tarixində ən çox əlaqədar olan hallar-

dan biri də Bərgüşad çayıdır. Qaçaq Nəbi Bərgüşad çayı üzərində dəfələrlə davalar etmişdir. Nəbi birinci dəfə olaraq və qaçaqlığının ibtidasında Bərgüşad çayı üzərində pristav Mehdi bəylə dava etmişdir və Bərgüşad çayı üzərində olan davaların ən mühümlərindən biri də Nəbinin «Üçtəpə» yaxınlığında Mahmud bəy və Səfi bəylə olan davasıdır ki, bunlar da yerində tamamilə bəyan edilmişdir.

Bərgüşad çayı uzunluğu etibarilə Həkəri çayından uzundur. Bərgüşad çayı mənbə etibarı ilə Zəngəzur və Naxçıvan mahalları arasında olan Ərikli dağından başlanır. Ərikli ilə yanaşı olan bir neçə dağın da əriyən qarın suyu və yerdən çıxan çeşmə suları da yenə Bərgüşad çayına töküllür. Məsələn, Salvartı və qeyrilər çox su verən dağlardır.

Bərgüşad çayı bəyan edilən dağlardan başlayaraq aşağılara enir və Sisyan mahalı kəndləri arasına daxil olur və buralara gəlincə bir neçə xırda sular da ona qarışır və Şəki kəndi yaxınlığında isə Şəki kəndi çayı deyilən kiçik bir çayla qovuşur. Şəki kəndindən çıxan bu su, bir neçə gözdən axan bulaqdır. Bu bulaqlar elə güclü çıxır ki, suları bir yerə toplanıb kiçik bir çay əmələ gətirir. Şəki kəndi çayının suyu çox yararlı və dadlıdır. Bu suda kiçik balıqlar da olur ki, bunlar ən qiymətli balıqlardır. Bu balığa «qızıl balıq» deyirlər. Balıqlar sarı və ala olur.

Bərgüşad çayı Qarakilsə kəndi qarşısına gəlincə böyük və güclü bir çay olur və burayadək ona qarışan kiçik sularдан bir Dəli çay yaranır. Bu çay Camal qalası adlanan dağdan axıb aşağılara enərkən Taxtakörpü çayı ilə birləşir və Bərgüşad çayına qarışır. Biri də Sisyan çayıdır ki, Sisyan kəndi və Arnaut kəndi qarşısından keçir. Bu çay Qırxlər dağı ətrafindan başlayıb ta aşağılara enir və Hotiz və Comərdli və Dolus kəndləri qarşısından keçir. Bərgüşad çayı öz kəndi qarşısına gəlincəyə qədər yerli əhali tərəfin-

dən «Bazar çayı» da adlanır. Bundan aşağı ta Arazla qarışlığı yerədək yenə Bərgüşad adlanır və ikinci dərəcəli dağlardan axan sular da bundan sonra qarışır.

Bərgüşad çayına qarışmaqda olan aşağı hissədəki çaylardan biri Daşlıdərə çayıdır. Bu kiçik çay Gəzbel tərəflərindən və o tərəfdə olan bulaqların suyundan artaraq aşağı doğru axır. Suarı və Tatiq kəndləri qarışısından keçərək Bərgüşada qarışır və burada da Bərgüşad çayı məşhur Sazadanan şəlaləsi – gurultu ilə başı aşağı tökülmür və dərin dərələrin və sıldırıım qayaların arası ilə güclü və gurultulu şəlalərlə axır və bundan sonra «aran» hissələrə daxil olur.

Bərgüşad çayı bu aran hissəsində də bir neçə kiçik çaylar alır ki, bunlardan biri də Gorus çayıdır.

Gorus çayı ta Gorus şəhərinin üstündə olan dağlardan axıb Gorus şəhərinin içindən keçir. Bir qədər dar dərələrlə axıldıqdan sonra Davudlu kəndinin altında Bərgüşad çayına qarışır.

Bundan sonra Bərgüşad çayı Əliqulu-uşağı kəndinin ərazisində olan Aynaqlı dərənin gur sularını və Çaylaq deyilən kiçik çayın sularını qəbul edir, aşağılara doğru axıb Laləzar körpüsündən keçir və bir azdan sonra Bəxtiyarlı kəndi yaxnlığında kiçik Bəxtiyarlı çayını alaraq Qubadlı kəndi qarışısından keçərək Dondarlı-Dəmirçilər kəndləri arası ilə axan Ağacayı adlı kiçik bir çayı da alıb, bu andan etibarən geniş məcraya malik olaraq axıb bir az məsafədən sonra Qaralar kəndi qarışısında Həkəri çayı ilə birləşib Akara stansiyası yanında dəmir yolu körpüsünün altından axıb Araz çayına tökülmür.

Bərgüşad çayını, ümumiyyətlə, üç sahəyə bölmək lazımdır. Bu sahələrin biri ən yuxarı dağlar və Sisyan mahalı daxilində olduğudur ki, bu sahədə Bərgüşad çayı

geniş məcralarla axır və get-gedə güclənir. Burada heç bir suvarmaya yararlığı olmayırlar, çünki keçdiyi yerlərin əkinləri dağlıq yerlərdə olduğundan suya ehtiyacı olmayan bitkilərdir.

İkinci sahə onun öz kəndi qarşısından keçdikdən sonra başlayır ki, bu sahədə Bərgüşad çayı dərin dərələr, uçurumlar və sıldırımların arasına ilə çox yerdə «şəlalə»vari tökülrək axır və Tatif kəndi altında Sazena adlanan şəlalədən tökülrək və bu töküldən elə güclü gurultu əmələ gəlir ki, çox uzaqlarda eşidilir və beləliklə, aşağı doğru enir, ta Laləzar körpüsü altından keçir. Burada ikinci sahə tamam olub, üçüncü sahə başlayır.

Bərgüşad çayının üçüncü sahəsi aranın sahəsidir. Bu sahədə Bərgüşad bir müddət yenə də dar məcrada axır və suvarma üçün heç bir yararlılığı olmur, ta ki Qubadlı, qismən Bəxtiyarlı kəndi qarşısından keçdikdən sonra geniş məcraya daxil olaraq çox əkin yerlərini suvarır.

Bərgüşad çayında balıq çox olur, lakin Həkəri çayındakı balıqlar daha qiymətli olur. Çünki Bərgüşad çayı hündür qayadan töküldüyü üçün yaylağa gedən Sazan adlanan kiçik balıqlar oradan keçməyə qadir olmurlar və beləliklə də balıqlar, demək olar ki, tamamlıqla yaylaqdan məhrum qalırlar. Həkəri çayı isə yaylaq sahələrinədək açıqdır.

Bərgüşad və Həkəri çaylarının «Feyzan» daşmaq mövsümləri aprel ayının yarısından başlayaraq iyun ayının əvvəllərinədək olur və bu daşmağın səbəbləri də ancaq dağlardakı qarların əriməsidir. Bu çaylar yağışlarla daşmazlar, çünki bu çayların başlangıcılarında yağışlar deyil, qar çox olur.

Qapandərəsi yolu

Qaçaq Nəbinin hərəkatı Qapandərəsi yolları ilə çox əlaqəli olmuşdur. Qaçaq Nəbi bu yollarla dağlardan aşağı enən Aran kəndlərində qalır və bəzən İrana keçirdi və həmin bu Qapandərəsi yollarında bir çox davalarda, vuruşmalarda da olmuşdur. Bu yolda Nəbi dəfələrlə öz düşmənlərilə qarşılaşmış və bu qarşılaşmalardan biri də onun Xuçmanski Lütfəli bəyi həmin bu yolda öldürdüyü hadisəsidir.

Qapandərəsi yolu çətin keçilən və çox qorxulu dar keçidləri olan, yalnız piyada keçilə bilən cığırlardır. Bu yolla Qapan çayı üzərilə məşhur mis mədənləri olan məqamlardan ta yaylaq dağlarında gedilir.

Qapan dərəsi bir neçə yollara bölünür. Bunlardan biri ən aşağı hissədən başlayıb Ərzünlük və Şabadin kəndlərinədək çıxır və bu dərə ilə kiçik su da axır və Qapan çayına qarışır (bu Qapan çayına yuxarı hissələrində Oxçu çayı deyirlər). Bu dərədə erməni və azərbaycanlı kəndliləri müxtəlif kənd təsərrüfatı ilə məşğul olub yaşayırlar. Dərənin aşağılarında zəngin mis mədənləri də var.

Qapan dərələrinin yuxarıya doğru ikincisi də Ecanan dərəsidir. Bu dərədə olan kəndlilər əkin, həm də mal-qara saxlamaqla dolanırlar.

Daha yuxarıda Gilataq dərəsi və onunla yanaşı Kığı dərəsidir. Bu dərələrin hər birilə bir çay axmaqdadır. Hətta Kığı dərəsi çayı nisbətən güclü çaydır. Bu çay Zeybə körpüsü yanında Oxçu çayına qarışır.

Zeybə qalası Qapan dərəsi üzərində çox köhnə və qədim bir qaladır. Bu qala dərənin hər iki tərəfində inşa edilmişdir. Qarşı-qarşıya duran dağların döşündə əhəng və gillə çox möhkəm divarlar çəkilmişdir. Bu qalada həm Nadir şah, həm də Osmanlı ordularının dava əlamətləri var. Daha yuxarıda Oxçu dərəsi başlanır. Burada yaşayanlar əksəriyyəti mal-qara və qoyun-keçi saxlamaqla yaşayırlar.

Burada bugda çox az yetişir, daha çox çovdar və arpa əkilir. Qoyun-keçi əksəriyyətlə saxlanılır. Bu dərənin başı ta Qapıcıq dağına çatır. Qapıçıq dağı Qarabağ dağları arasında ən yüksək dağdır. Başı daima qar olur. Bu dağın ətəyində bir çox yaylaq yerləri var. Oxçu çayı da bu dağdan əriyən qarlardan başlayır, aşağıdakı bulaqların hesabına artır və aşağıdakı dərələrdən gələn çaylara qarışaraq mis mədəninə çatır və burada tökülen şəlalənin birində güclü bir su elektrik stansiyası inşa edilmişdir ki, bütün mədənləri elektriklə təmin edir.

Bu çay mis mədənləri nahiyyəsindən keçdikdən sonra yenə darısqal məcralara düşür və dağların arası ilə bir müdət (bəzi yerdə şəlalə var) axdıqdan sonra yenə geniş məc-rayaya daxil olur və kənarlarında olan əkin yerlərini suvarır və Zəngilan rayonunda Araz çayına keçərək qarışır.

Qaçaq Nəbi və onun dəstəsi yaz və yay zamanları həmin bu Qapan dərəsi yolları ilə dağlara çıxır və oradan aran hissəsinə enirdi. Əksəriyyətlə Qaçaq Nəbinin dəstəsi bu dərələrdə gizlənirdilər. Məhz bu dərələr sığnaq olmaq üçün çox əlverişli və möhkəm yerlərdir. Naçalnik və pris-tavlar bu kimi təhlükəli darısqal yollara girməyə cəsarət etməzdilər. Xüsusilə, Nəbinin yoldaşlarının yaxşalarından Balakişi bu yollara çox bələd idi və Qapan dərəsi yollarının bir xüsusiyyəti də onun Ordubad, Naxçıvan və İran tayları ilə yaxın olması idi. Bu səbəblə də Zəngəzur mahalı dağlarında və düzlərində hökumət qoşunu ilə vuruşan Nəbi birdən-birə aradan çıxır və Qapan dərəsi yolları ilə istədiyi yerə keçirdi və orada yeni çarpışmalara başlayırdı.

Ağaklışılər kəndi

Ağakışılər kəndi indiki Qubadlı rayonu kəndlərindən kiçik bir kənddir. Bu kənddə Əsəd yüzbaşı adlı bir nəfər var idi. Bu adam öz kəndində olan iki yoxsul cavan olan Balakişi və onun qardaşı Atakişini çox incidirmiş. Buna görə də Balakişi qaçmalı olur. Əsəd yüzbaşı Balakişini tutdurmaq istəyir. Balakişi Qaçaq Nəbinin dəstəsinə qoşulur və bu dəstədə Qaçaq Nəbinin ən yaxşı yoldaşlarından biri olar. Nəbi ilə bərabər gəlib Ağakışılər kəndində Əsəd yüzbaşını öldürür. Bu hadisədən sonra Nəbinin dəstəsinin qorxusu ətrafa yayılır.

Allahverdi

Allahverdi Nəbinin yoldaşlarından olub, Tumas kəndi əhlidir. Bu axır illərə qədər yaşayırıdı. Allahverdi, naçalnik Səlim bəyin fitnəsinə uyaraq Nəbidən ayrıılır.

Əlverdi

Əlverdi, Qaçaq Nəbini axtaran pristav Əli ağa Cavanşir bəy və Şəfi bəy Fətəlibəyovun hökumət dəstəsində xidmət edən aktiv yasavul idi. Bu dəstə Həcəri İran tayından tutub Gorus qəsəbəsinə götirmişdi. Əlverdi yaxın illərədək yaşayırıdı.

Ərikli dağı

Ərikli dağı Qaçaq Nəbinin hərəkatı ilə çox əlaqəlidir. Bu dağ Naxçıvan mahalı ilə Zəngəzur mahalı arasındadır. Bu dağdan aşib gedən yol çox çətindir. Nəbi bu dağda dəfələrlə hökumət qoşunu ilə qarşılaşmışdır.

Əbdülkərim

Qaçaq Əbdülkərim Qaçaq Nəbidən az əvvəl Qarabağda birinci olaraq qaçaq olmuşdur. Əbdülkərim yoxsul olur. Əvvəlcə erməni taciri Ağamcana və sonra bəzi Qarabağ bəylərinə nökər olur. Bəylər özləri etdikləri oğurluqları Əbdülkərimin üzərinə qoyaraq onu çar hökumətinə tutdurmaq istəyirdilər. Əbdülkərim də qaçış qaçaq olur. Əbdülkərimin qaçaqlığı çox müddət davam edib və çox xarakterli olur. Axırda bəylər onun yerini öyrənib hökumətə xəbər verirlər. O tutulur və Soltanbud təpəsi adlanan alçaq bir təpə üzərində qurulan dar ağacından, minlərlə xalqın gözü qarşısında, asılır. Bu hadisə 1866-cı illərdə baş vermişdir.

Əsədulla bəy

Əsədulla bəy indiki Qubadlı rayonu kəndlərindən Kavdadıq kənd əhliidir. Qaçaq Nəbinin hərəkatını boğmaq üçün Əsədulla bəy hökumət tərəfindən donluqlu yüzbaşı təyin edilərək Nəbinin kəndi olan Mollu kəndinə göndərilmişdi. O zamanlarda donluqlu yüzbaşı camaata cəza vermək üçün hökumət tərəfindən təyin edilirdi. Bu xidmətə təyin edilənlər imperatora sədaqət göstərən bəylərdən olardı.

Əsəd yüzbaşı

Əsəd Yüzbaşı indiki Qubadlı rayonunda olan kiçik Ağaklışı kəndində yüzbaşı olub, o kənddə olan yoxsul iki qardaş Balaklışı və Ataklışını incidirdi. Ona görə də Balaklışı qaçış Nəbinin dəstəsinə qoşulur və Nəbi ilə gəlib Əsəd yüzbaşını öldürür. Bu barədə Ağaklışilər kəndi haqqında danışarkən məlumat vermişik.

Əhmədxanlı kəndi

Əhmədxanlı İran tayında olan kiçik bir kənddir. Onun sahibi olan Əhməd xanın adı ilə adlanırdı. Qaçaq Nəbi qaçaqlıq hərəkatının əvvəllərində arvadı Həcərlə və bir neçə yoldaşları ilə bu kəndə gəlmışdilər və pristav Əli ağa Cavanşir gəlib Həcəri bu kənddən dustaq edib aparmışdı.

Əhməd xan

Əhməd xan Nəbinin qaçaqlıq dövrünün əvvəllərində Araz çayının İran mülkədar xanlarından olub, Əhmədxanlı kəndində otururdu. Nəbi belə xəyal etmişdi ki, o, rus hökmətindən qaçaq olduğu üçün İran müsəlman xanları onu müdafiə etməyə razı olarlar. Lakin Nəbi bir məsələdə çox yanılmışdı. Əhməd xan da, nökərçilikdən qaçıb qaçaq olan Nəbi üçün rus çarı və ya Qarabağ xanzadələri xasiyyətində idi, çünki burada Nəbinin kimə qarşı üsyən etdiyi məsələsi var idi. Bu, sinfi məsələ idi. Bu səbəblə də Zəngəzur mahalı naçalniki Səlim bəy Rüstəmbəyovun və pristav Əli ağa Cavanşirin müraciəti ilə Əhməd xan Nəbini tutub təhvil vermək fikrinə düşdü. Pristav Əli ağa Cavanşirlə vədələşdi. Əli ağa Cavanşir onun evinə gəlib Nəbini və dəstəsini tutmalı idi. Ancaq bir tərəfdən Əhməd xan Nəbinin asanlıqla tutulmayacağını bilirdi. Onun evində atışma düşəcəkdi və bu atışmada onun özünə və ailəsinə çox ziyan dəyə bilərdi. Əhməd xan bu haldan ehtiyat edərək verdiyi vədə günü Nəbini bir bəhanə ilə dəstəsilə bərabər başqa yerə göndərdi. Nəbinin arvadı Həcər Əhmədxanın qonşuluğunda tək qalmışdı. Bu halda pristav Əli ağa Cavanşir böyük bir dəstə yasavulla Arazi keçib Əhməd xanın evinə gəldi və asanlıqla Həcəri tutub apardı və Gorus qəsəbəsində

qazamata salındı.

Slovenski

Slovenski Nəbinin qaçaqlıq dövründə Naxçıvan məhəlində naçalnik idi. Slovenski dəfələrlə Nəbinin dəstəsilə vuruşmuşdur. Bu vuruşmalarda ya tək olurdu, ya da Zəngəzur mahalı naçalniki, bəzən də Şuşa naçalniki ilə birlikdə, böyük bir dəstə qoşunla olurdu.

Slovenski Qaçaq Nəbinin əleyhinə çox fəal surətdə çəlşirdi. O, Nəbinin dəstəsi arasında ixtilaf salmaqdə naçalnik Səlim ağa ilə əlbir olmuşdu. Slovenski Nəbinin yoldaşı olan Şahhüseyni aldadıb Nəbini onun əli ilə öldürməkdə iştirak etdi.

Üçtəpələr

Üçtəpələr dağı Nəbinin hərəkatı ilə çox bağlı olmuşdur. Nəbinin arvadı Həcər Gorus qazamatında dustaq olan zaman Nəbi böyük bir dəstə ilə gəlib Üçtəpələr adlanan və Gorus qəsəbəsindən yuxarıda olan dağa sığınib və oradan naçalnik Səlim bəyə hədə ilə dolu bir kağız göndərmişdi və bu hədədən sonra Səlim bəy Həcəri buraxdırıldı. Bundan əlavə həmin bu dağda Nəbi özünün ən ciddi düşmənlərindən olan Ginkur bəyi öldürmüdü.

Üçtəpələr dağı Gorusdan Sisyan dağlarına gedən yolun üstündədir. Bu təpələr kiçik dağlardır. Ancaq sırada ilə üzü bir düzəngahda düşdüklərindən təpələrə oxşayırlar. Bu təpələrin arasında şiddətli dağ küləyi olur ki, bu küləyə əhalii Üçtəpə küləyi deyirlər. Yay zamanı əhalii buraya yaylağa çıxır.

Balakışı

Balakişi Nəbinin ən yaxşı yoldaşlarından idi. Balakişi indiki Qubadlı rayonunda kiçik bir kənd olan Atakişilər adlı bir kənəddə yoxsul bir ailədən idi. Onlar iki qardaş idilər. O biri qardaşının adı Atakişi idi. Kəndin yüzbaşısı Əsəd yüzbaşı bu iki qardaşı çox incidirdi. Bu səbəblə də Balakişi qaçıb Nəbinin dəstəsinə qoşulur və Nəbi ilə bərabər gəlib Əsəd yüzbaşını öldürürlər. Ən sonra naçalnik Səlim bəyin fitnəsinə inanan öz yoldaşı Tuzvəli Balakişini xəyanətlə öldürdü.

Bedrus bəy

Bedrus bəy Nəbinin arvadı Gorusda qazamata gətiriləndə Gorus qəsəbəsində şəhər pristavı idi. O zaman Həcəri incitmişdi. Nəbi ondan intiqam almaq üçün onu Xinzirək kəndində bir keşisin evində tapır və hər ikisini öldürür.

Dikpilləkən

Dikpilləkən Sisyan dağlarındadır. Qırıqxız dağı ilə Salvartı dağı arasında və Camal qalası adlı dağın yaxınında bir dağdır. Bu dağda Nəbi hökumət qoşunu komandiri Mahmud bəylə dava edib və bu davada qoşunun qabağında hücum edən uryadnik Qazanpapaq oğlunu öldürür və buna görə də Mahmud bəyin qoşunu dağılıb qaçıır. Dikpilləkən yaylaq yeridir.

Qalaboynu

Qalaboynu Qaçaq Nəbinin qaçaqlıq hərəkatının əvvəl-lərində sıqnaq etdiyi möhkəm bir qaladır. Bu qalaça indiki Ermənistanda olan Danzaver kəndindən aşağı və Qurdqu-lağı adlanan yerdən yuxarı çox darısqal qayalar arası ilə keçib gedən dağ yollarının üstündə naməlum bir zamanda xam daşlardan hörülmüşdür. Qalaça çox qalın və qaranlıq meşənin içindədir. Qalaça çox möhkəm və keçilməz bir yerdir. Nəbinin qaçaqlığından bir az qabaq qaçaq olan Lətif və İskəndər də bu qalaçada sıqnaq etmişdilər.

Qarçevan kəndi

Qarçevan kəndi indiki Ordubad rayonunda olan Əylis kəndi yanında bir erməni kəndidir. Nəbinin qardaşı Mehdi bu kənddə öldürülmüşdür.

Qoca

Qoca – Nəbinin yaxşı yoldaşlarından biridir. Qoca, Sisyan mahalı dağlarından Murxus kəndi üstündə olan kiçik bir dağda Qaçaq Nəbinin hökumət qoşunu komandiri Mahmud bəylə olan davasında öldürülmüşdür.

Qəhrəman bəy

Qəhrəman bəy Mirzəyev şuşalıdır. Nəbinin hərəkatının əvvəllərində Zəngəzur mahalı naçalniki olan Uşinskini müavini idi. Uşinskini geri çağırıb Qəhrəman bəyi naçalnik təyin etmişdilər ki, Nəbinin tutulmasını ciddiyətləndirsin. Lakin Qəhrəman bəy tezliklə işdən çıxarılmışdı.

Kürdlər kəndi

Kürdlər kəndi Bərgüşad çayının orta sahəsinin kənarında dar dərə və sıldırımlı qayaların arasında olan kiçik bir kənddir. İndiki Zəngəzur rayonuna (Ermənistən) tabedir. Qaçaq Nəbi bu kənddə Mahmud bəylə dəstə ilə böyük dava etmişdir. Hökumət dəstəsinin əksəriyyəti könüllü gələn bəylərdən ibarət idi. Nəbi və onun dəstəsi bu davada çox hünər göstərmişdir.

Ginkur bəy

Ginkur bəy Nəbinin qaçaqlıq dövründə Sisyan yaylaqlarının bir hissəsinə dağbəyi təyin edilmişdi. Bu adam Nəbini tutmaq və ya öldürmək üçün fəaliyyət göstərir və bu işdə şəxsi bir fikir daşıyır. Nəbi Ginkur bəyin bu fikrini duyaraq onun olduğu rayona gəlir və qarşılaşmağa məcbur edir, sonra tutub öldürür.

Lütfəli bəy

Lütfəli bəy indiki Qubadlı rayonunun Xuçman kəndi bəylərindən idi. Nəbinin əleyhinə fəaliyyətdə olduğu üçün Nəbi onu öldürmişdi.

Mehdi

Mehdi Nəbinin qardaşıdır. Nəbinin qaçaqlığının əvvəlindən onunla bərabər olub çox hünər göstərmişdi. Mehdi qaçaqlıq hərəkatının axırlarında, təxminən 1890-cı ildə Qarçevan kəndində ermənilər tərəfindən öldürülmüşdü.

Mehdi bəy (pristav)

Mehdi bəy Nəbinin qacaqlıq dövrünün əvvəllərində Nəbi olan sahəyə (Zəngəzur mahalı üçüncü sahə) pristav idi. Bir neçə dəfə Nəbi ilə davaları olmuşdu.

Mehdi (yasavul)

Mehdi, Nəbinin üzərinə göndərilən hökumət dəstəsindəki yasovulların başçısı və aktivisi idi. Buna camaat «boynu fərəli Mehdi» deyirdilər.

Mahmud

Mahmud – Nəbinin qacaqlıq dövrünün əvvəllərində onun dəstəsində qacaq idi. Davalaların birində öldürülü müşdü.

Mahmud bəy Rüstəmbəyov

Mahmud bəy Qaçaq Nəbinin hərəkatının qarşısını almaq üçün hökumət tərəfindən təşkil edilmiş qoşun qüvvəsinin başçısı idi. Mahmud bəy Zəngəzur mahalı naçalniki olan Səlim bəy Rüstəmbəyovun qardaşı idi. Nəbi ilə uzun müddət mübarizə aparmışdı. Nəbi ilə olan bütün davalarda özü də iştirak edirdi.

Mahmud bəy

Bu Mahmud bəyə camaat ala Mahmud bəy deyirdilər. Boynunda alalıq vardı. Mahmud bəy Nəbinin kəndinə donluqlu yüzbaşı qoyulmuşdu.

Maltəpə

Maltəpə Gəyən düzünün Həkəri çayına çatan yerdə Xoçik və Padar kəndləri üstündə böyük el yolu keçidində alçaq bir təpədir. Burada Qaçaq Nəbi Mahmud bəyin yolunu kəsib böyük dava etmişdi. Bu davaya çox qoşmalar deyilmişdir. Bu davada Nəbi çox mal (ticarət malı) qarət edib ətraf kəndlərə paylamışdı.

Murad təpəsi

Murad təpəsi, Qırxlar və Salvartı dağları arasında Camal qalası yanında bir dağdır. Nəbi burada Mahmud bəylə böyük dava edib onun qoşun dəstəsini dağıtmışdı. Bu davada nizami qoşundan çox tələfat olmuşdu.

Şahverdi

Şahverdi Nəbinin yoldaşlarındadır. O, hərəkatının əvvəllərində Nəbi ilə qaçmışdı. Şahverdi Nəbinin tez tələf olan yoldaşlarındadır.

Şahhüseyn

Şahhüseyn Nəbinin yoldaşıdır. Nəbiyə xəyanət edib onu öldürmüdü. Bu barədə əvvəllərdə məlumat vermişik.

Şəfi bəy

Şəfi bəy Fətəlibəyov Nəbinin hərəkatını boğmaq üçün çox ciddiyətlə çalışan pristavlardan üçüncüsüdür. O, Ağdam rayonu Ətyeməzli kəndindəndir.

Salvartı

Salvartı dağı Nəbinin bir çox dəfə dava etdiyi yerlər-dəndir. Bu dağda özünə möhkəm sığnacaqlar tapmışdır.

Səlim bəy

Səlim bəy Rüstəmbəyov Qaçaq Nəbinin hərəkatını dayandırmaq üçün Zəngəzur mahalına təyin edilmiş naçal-nikdir. Səlim bəy Qarabağın böyük mülkədar bəylərindən olub böyük nüfuza və iqtidara malik idi. Səlim bəy mahal-dakı mülkədar bəyləri Nəbi ilə mübarizəyə çağırırdı. An-caq Nəbi ilə açıq davalarda həmişə məğlub olduğundan onun yoldaşları arasına fitnə salaraq onları bir-bir öldürdü və Nəbini də onun fitnəsinə uyan öz yoldaşı Şahhüseynin əli ilə öldürdü.

Telli Qara

Telli Qara Nəbinin yoldaşlarındandır. Telli Qara Çətəndaş davasında öldürüldü. Çətəndaş davası öz yerində bəyan edilmişdir.

Tuzvəli

Tuzvəli Nəbinin yoldaşı idи. Tuzvəli naçalnik Səlim bəyin fitnəsinə uyaraq öz yoldaşı Balakişini öldürərək Nəbinin yanından qaçıdı.

Camal qalası

Camal qalası Qırxlar dağı ilə qonşu olan bir dağdır. Orada qədim zamandan tikilmiş bir qalaça vardır. Bu qalaçada Nəbidən əvvəl qaçaq olan Camal bəy çox zaman sığnaq etmişdir (xalq arasında Camal bəyə Kor Camal deyirlər) ona görə əhali buranın adına Camal qalası deyir.

BAŞLIQLAR

«Qaçaq Nəbi» dastanı və Bəhlul Bəhcətin	
«Qaçaq Nəbinin tarixi» araşdırması (İ.Abbaslı)	3
Qaçaq Nəbinin dövrü.....	21
Azərbaycan məmləkətində	
torpaq xüsusiyyəti olubmu?	23
Xanlığın zühuru	32
Xan olmaq uğrunda cinayətlər	45
Qarabağ xanlığının mənşəyi və təşkili.....	48
Ağalar, bəylər və bu kimilərin zühuru.....	69
Qaçaq Nəbinin yurdu.....	87
Ümumi yoxsulluq və təbəqələşmə mübarizəsi	100
Vergilər və təhkim üsulu.....	109
Qaçaqlıq və onun ümumi səbəbləri	133
Xalq Qaçaq Nəbiyə və ümum qacaqlara	
nə fikirlə baxırdı?.....	139
Qaçaq Nəbi və onun ailə vəziyyəti.....	141
Qaçaq Nəbinin qaçaqlıqdan qabaqkı	
həyat şəraitii. «Nökərçilik»	144
Nəbinin birinci dəfə tutulması	146
Nəbinin ikinci dəfə tutulması	
səbəbləri və qaçaq olması.....	148
Həcərin birinci dəfə tutulması	153
Qaçaq Nəbinin birinci dəfə İrana getməsi	
və Həcərin tutulub gətirilməsi.	
Əhməd xanın xəyanəti	154

Həcərin qazamatdan buraxılması	157
Qaçaq Nəbinin Qalaboyunu oturaq etməsi	160
Qaçaq Nəbinin Əsəd Yüzbaşını öldürməsi.	
Balakişi – Atakişi	162
Qaçaq Nəbinin Xucmanski Lütfəli bəyi öldürməsi.....	164
Qaçaq Nəbinin Xinzirək kəndinə hücumu və pristav Vedrus vəyi öldürməsi.....	165
Qaçaq Nəbinin dağbəyi Ginkur bəyi öldürməsi	166
Nəbinin kəndinə donluqlu yüzbaşalar qoyulması. Mahmud bəy – Əsədulla bəy	169
Qaçaq Nəbinin Maltəpədə davası	171
Şəfi bəy Fətəliyevin pristavlığı və Əsədulla bəyin donluqlu yüzbaşı təyin edilməsi	173
Qaçaq Nəbi Şəfi oğlu Bədəlin evində	175
Qaçaq Nəbinin Sarımsaqlı dağında naçalniklə davası və qar tiğina düşməsi.....	177
Qaçaq Nəbinin Səfərəlibəyovun atlarını aparması və onun sinfi düşüncəsi. Boz qulan	179
Qaçaq Nəbinin davalarda götürdüyü «üsul».	
Salvartı – Ziyarət dağları.....	180
Qaçaq Nəbinin Ərikli dağında üç naçalnik ilə davası.	
Zəngəzur naçalniki Səlim bəy. Naxçıvan naçalniki Slovenski	182
Qaçaq Nəbinin Qoparan dağında naçalnik Səlim bəy ilə davası	186
Qaçaq Nəbinin Çətəndaşda davası və yoldaşı	
Telli Qaranın vurulması.....	188
Qaçaq Nəbinin Qırqxız və Kəkilli pirdə davası	190
Qazanpapaq oğlu Abışın Kəkilli pir davasında yaralanması.....	192

Qaçaq Nəbinin Dikpilləkanda	
Səlim bəy ilə davası	194
Qaçaq Nəbi Murad təpəsində	196
Camal qalası və onun binası.....	197
Qaçaq Nəbi Murov dağında	200
Qaçaq Nəbinin Mahmud bəy ilə	
Kürdlər kəndində davası.....	201
Qaçaq Nəbi kəndlilərə qızıl pulu qəbzi verir	205
Qaçaq Nəbinin kəndlilərlə səmimi əlaqəsi	207
Naçalnik Səlim bəyin Nəbiyə qarşı fitnəkarlığı	212
Nəbinin yoldaşı Tuzvəlinin öz yoldaşı	
Sofulu Balaklışını öldürməsi	214
Qaçaq Nəbinin qardaşı Mehdinin Qarçevan	
kəndində öldürülməsi	216
Qaçaq Nəbinin axırıncı dəfə İrana keçməsi.....	218
Qaçaq Nəbinin İranda öldürülməsi tədbirləri.	
Zəngəzur naçalnikı Səlim bəy və Naxçıvan	
naçalnikı Slovenski	220
Əmir bahadır cəng Paşa xan	
Qaçaq Nəbini öldürmək işində	222
Həcərin Nəbidən sonra Qarabağda öz evinə	
qayıtməsi	226
Qaçaq Nəbinin döyüş yoldaşları	228
Qaçaq Nəbinin hərəkatının başqa qaçaqlarla	
rabitə və münasibəti.....	231
Qaçaq Nəbi və Qaçaq Əbdülkərim	237
Qaçaq Nəbinin fəaliyyətinin yekunu	244
Qaçaq Nəbi haqqında xalqın qosduğu	
bədii dastan parçaları	252
Qaçaq Nəbi hərəkatı ilə əlaqədar topoqrafik	
əhəmiyyəti olan çaylar, dağlar, məhəllər və adlar....	267

Texniki redaktoru: *Pərvanə İmran qızı*

Yıgilmağa verilib: 29.10.2010. Çapa imzalanib: 21.01.2011.
Formatı 60x84¹/₃₂. Həcmi 18 ç. v. Tirajı 500.
Qiyməti müqavilə ilə.

Bəhlul Bəhcət
«QAÇAQ NƏBİNİN TARİXİ»
Bakı, «Çıraq», 2011.

